

prof. Leszczyński

P O L S K A   A K A D E M I A   N A U K
I N S T Y T U T   G E O G R A F I I

P R A C E   G E O G R A F I C Z N E
Nr 5

MARIA KIEŁCZEWSKA ZALESKA
O POWSTANIU I PRZEOBRAŻANIU KSZTAŁTÓW WSI
POMORZA GDAŃSKIEGO

MARIAN BISKUP
OSADY NA PRAWIE POLSKIM NA POMORZU GDAŃSKIM
W PIERWSZEJ POŁOWIE XV W.

W A R S Z A W A 1956
P A Ń S T W O W E   W Y D A W N I C T W O   N A U K O W E

P O L S K A   A K A D E M I A   N A U K

I N S T Y T U T   G E O G R A F I I

*

P R A C E   G E O G R A F I C Z N E

N r   5

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ТРУДЫ

№ 5

МАРИЯ КЕЛЧЕВСКА ЗАЛЕСКА

О ВОЗНИКНОВЕНИИ И ПРЕОБРАЗОВАНИИ ФОРМ ДЕРЕВЕНЬ
ГДАНЬСКОГО ПОМОРЬЯ

МАРИАН БИСКУП

ПОСЕЛЕНИЯ С ПОЛЬСКИМ ПРАВОМ НА ГДАНЬСКОМ ПОМОРЬЕ
В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XV ВЕКА

*

GEOGRAPHICAL STUDIES

No 5

MARIA KIEŁCZEWSKA ZALESKA

THE ORIGIN AND THE DEVELOPMENT OF THE PLANS
OF VILLAGES IN POMORZE GDANSKIE

MARIAN BISKUP

SETTLEMENTS UNDER POLISH LAW IN POMORZE GDANSKIE
IN FIRST HALF OF 15TH CENTURY

P O L S K A   A K A D E M I A   N A U K
I N S T Y T U T   G E O G R A F I I

P R A C E   G E O G R A F I C Z N E

Nr 5

MARIA KIELCZEWSKA ZALESKA
O POWSTANIU I PRZEOBRAŻANIU KSZTAŁTÓW WSI
POMORZA GDAŃSKIEGO

MARIAN BISKUP

OSADY NA PRAWIE POLSKIM NA POMORZU GDAŃSKIM
W PIERWSZEJ POŁOWIE XV W.

W A R S Z A W A 1956
P A Ń S T W O W E   W Y D A W N I C T W O   N A U K O W E

Komitet redakcyjny

Przewodniczący:

S. LESZCZYCKI

Członkowie:

R. GALON, M. KLIMASZEWSKI, J. KOSTROWICKI, B. OLSZEWICZ, A. WRZOSEK

Sekretarz redakcji:

L. KUBIATOWICZ

Rada redakcyjna

**J. BARBAG, J. CZYZEWSKI, K. DZIEWOŃSKI, R. GALON, M. KLIMASZEWSKI,
J. KONDRACKI, J. KOSTROWICKI, S. LESZCZYCKI, J. DYLIK, A. MALICKI,
B. OLSZEWICZ, J. WĄSOWICZ, M. KIEŁCZEWSKA ZALESKA, A. ZIERHOFFER**

Redaktor tomu

K. DZIEWOŃSKI

SPIS TREŚCI

Maria Kiełczewska Zaleska

O POWSTANIU I PRZEOBRAZANIU KSZTAŁTÓW WSI POMORZA GDAŃSKIEGO

	Str.
I. O kierunkach badań	9
II. Materiały i metoda pracy	20
III. Obszar objęty pracą i jego charakterystyka geograficzna	25
IV. Procesy społeczno-gospodarcze i charakterystyczne dla nich formy osadnicze	38
A. Osadnictwo na prawie polskim	38
1. Prawo polskie przejawem gospodarki wczesnofeudalnej	38
2. Stosunki własnościowe	40
3. Typy rozplanowania wsi na prawie polskim	45
4. Problem wsi placowej na innych obszarach	74
B. Osadnictwo na prawie niemieckim	83
1. Kolonizacja na prawie niemieckim w okresie rozwiniętego feudalizmu i wprowadzone przez nią reformy społeczno-gospodarcze	83
2. Przebieg procesu lokacji na prawie niemieckim na Pomorzu Gdańskim	87
3. Typy rozplanowania wsi lokacyjnej i ich rozmieszczenie	93
C. Powstanie, rozmieszczenie i rozplanowanie folwarków	120
D. Osiedla nowszego pochodzenia	126
E. Najnowsze procesy przeobrażające osadnictwo	132
F. Typy współczesnych wsi na Pomorzu w ujęciu rozwojowym — próba klasyfikacji	133
V. Wpływ środowiska geograficznego na kształtowanie się form osadniczych i ich zasięg	136
VI. Uwagi końcowe	151
Spis literatury, źródeł i map	155
Spis rycin	162
Резюме	164
Summary	168
Skorowidz miejscowości	172
Mapy poza tekstem	

I. O KIERUNKACH BADAŃ

Badania nad kształtem wsi polskiej przechodziły kilka etapów rozwoju¹. Pierwszy okres badań rozwinął się na tle szeroko dyskutowanej w Niemczech w drugiej połowie XIX w. etnicznej genezy kształtów wsi. Potkański², Balzer i Bujak byli czołowymi uczonymi, którzy opierając się na materiale źródłowym polskim wzięli udział w opracowaniu tego zagadnienia dla ziem polskich. Potkański miał już pewne zrozumienie dla roli, jaką odtworzenie szerokiego tła zjawisk geograficznych i społecznych odgrywa w wyjaśnieniu zjawisk historycznych i widział ich zewnętrzny wyraz w obrazie osadnictwa. Poświęcił on osadnictwu swój największy wysiłek badawczy. W „Puszczy radomskiej“ i „Puszczy kurpiowskiej“ dał bardzo wnikliwe studium geograficzno-historyczne różnych kształtów wsi. Jego studium ma istotne znaczenie dla genetycznego ujmowania klasyfikacji kształtów wsi. Stoi on niewątpliwie pod wpływem Meitzena i stanowi niejako polską reakcję na dzieło badacza śląskiego regionu, ujmujące zagadnienie osadnicze całej Europy środkowej z ziemiami polskimi włącznie³. Potkański ustosunkował się krytycznie do koncepcji Meitzena i wskazał na podstawie nowych polskich materiałów źródłowych, że niwowy układ gruntów, wymagający wyższego rzędu organizacji gospodarki wiejskiej, był na starych polskich ziemiach znany i stosowany i z tego względu nie można było tego systemu wiązać z gospodarką na prawie niemieckim. Z tego zasadniczego stwierdzenia, udowodnionego na konkretnym przykładzie Kozienic, wynika szereg innych wniosków zarówno dla stosunków społeczno-gospodarczych, jak i form osadniczych wsi polskiej w okresie przedkolonizacyjnym.

---

¹ Zestawienie literatury, vide T. Lalik, Przegląd badań nad historią rozplanowania osad wiejskich w Polsce. Instytut Urbanistyki i Architektury, seria prac własnych, z. 11, Warszawa 1953.

² K. Potkański, Pisma pośmiertne, t. I, Studia osadnicze, Kraków 1922, s. 91—388. Pisma pośmiertne, t. II, Pierwsi mieszkańcy Podhala, O pochodzeniu wsi polskiej, Kraków 1924, s. 333—387.

³ A. Meitzen, Siedlung und Agrarwesen der West- und Ostgermanen, der Kelten, Finnen, Römer und Slaven, t. 1—3, Berlin 1895.

Prace nad osadnictwem, z historyczno-geograficznego punktu widzenia, rozwinął najszerzej B u j a k. Podstawowe jego dzieło o osadnictwie na Wyżynie Małopolskiej⁴ opiera się na szerokim materiale źródłowym. Prace te pogłębiły naszą wiedzę o zasadniczej fazie, w której powstawała wieś polska, tj. o okresie rozwoju osadnictwa w XIII i XIV w., związanego z przekształcaniem się renty naturalnej w pieniężną i przechodzeniem na prawo czynszowe. Prace uczniów B u j a k a coraz szerzej opierają się na źródłach historycznych, mapach i tekstach. Rozwój osadnictwa, powiększenie obszaru zajętego przez osadnictwo i kurczenie się powierzchni leśnej odtwarzają specjalnie dokładnie prace H ł a d y ł o w i c z a⁵ i P a r a d o w s k i e g o⁶. Dokładna lokalizacja zmian, jakie zaszły w procesie przeobrażeń, ujęta jest w granicach polityczno-administracyjnych. Znacznie mniej uwagi poświęca się w tych pracach powiązaniom z szerokim tłem fizyczno-geograficznym.

Bardziej geograficzne ujęcie dają prace osadniczo-historyczne inicjowane przez S e m k o w i c z a i pod jego kierunkiem opracowywane. Zwłaszcza praca D o b r o w o l s k i e j⁷, znana szerzej tylko ze streszczeń i referatów, uwzględnia w szerokim zakresie związku procesu powstawania sieci osadniczej ze środowiskiem geograficznym.

Istniały już dość zaawansowane prace historyczno-osadnicze zanim pojawiła się na ten temat pierwsza większa praca geograficzna Z a b o r s k i e g o⁸. Geograf, który w formach współczesnego osadnictwa dostrzega przejawy różnych procesów historycznych, skomplikowany, różny wiekowo charakter osadnictwa, powinien w swej pracy sięgnąć do klasyfikacji ustalonych przez historyków. Z a b o r s k i, przystępując do opracowania zagadnienia rozmieszczenia różnych kształtów wsi w Polsce, zastosował systematykę ustaloną przez M e i t z e n a, skorygowaną przez P o t k a ń s k i e g o i innych badaczy polskich i dał na podstawie studium map topograficznych próbę ustalenia zasięgu poszczególnych kształtów wsi. Wypełnił on tym samym lukę, jaka istniała w znajomości charakteru osadnictwa całej Polski. Opracowania historyków dotyczyły bowiem niedużych obsza-

⁴ Fr. B u j a k, *Studia nad osadnictwem Małopolski*. Rozprawy Wydz. Hist.-Filoz. Akad. Umiej., t. 47, Kraków 1905.

⁵ K. J. H ł a d y ł o w i c z, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX w. Badania z dziejów społ. i gosp.*, t. 1—2, Lwów 1932.

⁶ J. P a r a d o w s k i, *Osadnictwo w Ziemi Chełmińskiej w wiekach średnich. Badania z dziejów społ. i gosp.*, t. 28, Lwów 1936.

⁷ M. D o b r o w o l s k a, *Studia nad osadnictwem w dorzeczu Wisłoki i Białej*. „Wiadomości Geograficzne”, nr 6—7, Kraków 1931. *Osadnictwo puszczy sandomierskiej między Wisłą i Sanem*. *Krakowskie Odczyty Geograficzne* nr 14, Kraków 1931.

⁸ B. Z a b o r s k i, *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*. „Prace Komisji Etnograficznej PAU”, t. I, Kraków 1926.

rów Polski. Z a b o r s k i opracował osadnictwo całej Polski — ale niekonsekwentnie — metodą genetyczną, lecz metodą, którą sam nazwał genetyczno-geometryczną. Opierał się on wyłącznie na najnowszym materiale kartograficznym, 1 : 25 000 i 1 : 100 000, i zakładał drogą wnioskowania przez analogię, że jeśli osada zewnętrznym swym zarysem spełnia warunki opisane przez historyków jako charakterystyczne dla poszczególnego typu, to i elementy inne, jak układ dróg, pól i czas powstawania muszą odpowiadać zasadniczym, ustalonym pojęciom. Z a b o r s k i zastosował podział kształtów wsi polskiej oparty na zasadach chronologicznych. Wydzielił grupę wsi starych, jak owalnice, okolnice, ulicówki, wielodrożnice, również łańcuchówkę oraz grupę wsi powstałych w czasach nowszych, jak rzędówka, szeregówka, wieś samotnicza. Nie sprawdził jednak, czy poszczególne wsie istotnie powstały w okresach, do których przydzielał poszczególne typy. W ten sposób np. ulicówki mazurskie, które są wynikiem kolonizacji mazurskiej z XVII—XVIII w. zostały podciągnięte pod kategorię ulicówek, których genezę ustala w tekście jako wsi starych, średniowiecznych.

Podobnie stało się z okolnicami. Z a b o r s k i określa szereg wsi jako okolnice, tymczasem są to wsie powstałe często w nowszych czasach i jak to stwierdziły nasze obserwacje terenu i badania z zakresu historii wsi, ani układem gruntów, dróg czy funkcją placu nic z okolnicami historycznymi nie mają wspólnego. Dla niektórych typów wsi bardziej uchwytnych z map topograficznych, jak łańcuchówka, otrzymał lepsze rezultaty, choć i tu są poważne nieścisłości, na co zwrócił uwagę D o b r o w o l s k i⁹. Mianowicie wsie Podhala nie należą do typu łańcuchówek, mają one wieloniwowy układ pól i kształt zupełnie odrębny. Na mapie Z a b o r s k i e g o zaliczone są do łańcuchówek. Można powiedzieć, że próba zastosowania kategorii pojęć historycznych do badań osadnictwa, tylko na podstawie współczesnych materiałów kartograficznych nie powiodła się. Połączenie pojęć historyczno-genetycznych z metodą geometryczną zaciążyło ujemnie na wynikach pracy Z a b o r s k i e g o, które zostały odrzucone także przez historyków. Wiadomości historyczne wprowadzają korekturę do tego, co daje geografia, stwierdza T y m i e n i e c k i¹⁰, a podziały takie jak u Z a b o r s k i e g o mają znaczenie tylko dla geografii, a nie dla historii. Kształt wsi starych może mieć postać bardzo nowoczesną, trudno na podstawie obecnego wyglądu wyprowadzać wnioski o wieku osadnictwa.

Również A r n o l d¹¹ staje na stanowisku, że klasyfikacja Z a b o r

⁹ K. Dobrowolski, Najstarsze osadnictwo Podhala. Badania z dziejów pol. i gosp., t. 20, Lwów 1935, s. 70.

¹⁰ K. Tymieniecki, Ustrój społeczno-gospodarczy wczesnej doby piastowskiej. Sprawozdania PAU, Kraków 1949, s. 95.

¹¹ St. Arnold, Geografia historyczna Polski. Warszawa 1951, s. 31.

skiego nie jest pełnym rozwiązaniem tego zagadnienia. Autor zresztą sam, przystępując do pracy, powiada na wstępie, że jest to próba charakterystyki osadnictwa, której wyniki muszą ulec sprawdzeniu.

Praca Zaborskiego zamknęła do pewnego stopnia jeden etap badań nad kształtami wsi i zaspokoila potrzebę stworzenia koncepcji charakterystyki geograficznej osadnictwa współczesnego Polski na długi okres czasu. Zagadnienia tego autor również nie rozwiązał w sposób wyczerpujący, gdyż operując metodą formalistyczną dał ujęcie powierzchowne, nie zadowalające ani geografa, ani historyka. Zaborski ustalał kształty osad dla całej Polski bez wniknięcia, choćby w ogólnych zarysach i na kilku przykładach, w proces historycznego rozwoju osadnictwa. Ujmuje kształty osady w oderwaniu od stosunków społeczno-gospodarczych. Nie wyjaśnia genezy obserwowanych form i zasięgu ich występowania. Ogranicza się tylko do bardzo krótkich streszczeń różnych poglądów na genezę poszczególnych typów, co nadaje całej pracy charakter trochę encyklopedyczny.

W ciągu dwudziestolecia uwaga geografów została odwrócona od problemu kształtu wsi i zacieśniona do jednego zagadnienia, stopnia skupienia i rozproszenia osadnictwa. Zagadnienie różnych form skupienia i rozproszenia osadnictwa, postawione przez francuskiego uczonego Demangeona¹², miało na celu ujęcie osadnictwa całej kuli ziemskiej w pewną szerszą klasyfikację. W ramach wąskiej historycznej klasyfikacji kształtów wsi Meitzena, charakterystycznej dla części Europy, nie dał się pomieścić problem charakterystyki porównawczej osadnictwa całego świata. Tym należy tłumaczyć wielkie powodzenie, jakim cieszyły się prace zainicjowane przez Komisję Badań Osadnictwa Wiejskiego przy Międzynarodowej Unii Geograficznej.

W Polsce prace nad skupieniem i rozproszeniem osadnictwa podjęto w Instytucie Geograficznym Uniwersytetu Poznańskiego pod kierunkiem Pawłowskiego. Objęły one najpierw Wielkopolskę¹³, Pomorze¹⁴, później pozostałe regiony Polski, dając w rezultacie ogólne ujęcie osadnictwa Polski z tego punktu widzenia¹⁵.

¹² A. Demangeon, *La Géographie de l'habitat rural. Rapport de la Commission de l'Habitat Rural*, Paryż 1928, s. 41—86.

¹³ M. Kielczewska, *Osadnictwo wiejskie Wielkopolski. Badania geograficzne nad Polską północno-zachodnią*, z. 6—7, Poznań 1931, s. 3—54.

¹⁴ M. Kielczewska, *Osadnictwo wiejskie Pomorza. Badania geograficzne nad Polską północno-zachodnią*, z. 14, Poznań 1934, s. 1—41.

¹⁵ S. Pawłowski, J. Czekałski, *L'habitat rural en Pologne. Essai de la synthèse*, Congrès International de Géographie, Varsovie 1934, *Comptes Rendus*, t. 3, Warszawa 1937, s. 497—507.

Również ośrodki geograficzne we Lwowie¹⁶ i Krakowie¹⁷ dały szereg prac regionalnych i metodycznych z tego zakresu. Dążeniem prac tego kierunku, zwanego słusznie krajobrazowym, było możliwie ściśle oddanie stopnia rozproszenia osadnictwa, które w krajobrazie zaznacza się w rozmaity sposób.

Metoda krajobrazowa, zwracająca uwagę tylko na charakterystykę współczesnych form osadnictwa pod kątem widzenia skupienia czy rozproszenia zaciążyła ujemnie na moich pracach nad osadnictwem Wielkopolski i Pomorza. Niedostatecznie jest w nich ujęta sprawa rozwoju typów osiedli i brak powiązania badań nad osadnictwem z historią osadnictwa, co zresztą cechuje i inne prace tego kierunku.

Tendencja do stworzenia najlepszej matematycznej metody, która ułatwiłaby dokładny opis zjawisk, charakteryzuje prace ośrodka lwowskiego¹⁸. Znaleźnienie najściślejszej metody ujęcia stopnia rozproszenia było tematem wielu przyczynkowych rozpraw. Mimo dość dużego wysiłku badawczego w tym kierunku wyniki prac są małe i można powiedzieć, że nie doprowadziły do pogłębienia badań nad osadnictwem Polski.

Ujemną cechą tych prac było oderwanie ich od szerokiego tła przyczyn i związków z ustrojem społeczno-gospodarczym, który wpłynął na rozproszenie osadnictwa i rozkolonizowanie wsi. Nie tylko sam problem był niewłaściwie postawiony, lecz także i metoda jego rozwiązania była błędna. Musi ona budzić zastrzeżenia dziś, gdy badania nasze opierają się na marksistowskiej metodzie dialektycznej. Problem skupienia i rozproszenia osadnictwa traktowano formalistycznie i ahistorycznie. Rozkład przestrzenny dawnego zwartej osadnictwa jest przejawem bardzo charakterystycznym w dobie gospodarki kapitalistycznej, może być przedmiotem studiów geograficzno-historycznych i nie powinien być traktowany formalistycznie. Rozpraszanie się osiedli, zanik dawnej osady skupionej, są bardzo wyraźnie uwarunkowane rozwojem sił wytwórczych i stosunków produkcji. Powiązanie procesu rozpraszania się osadnictwa ze zjawiskami gospodarczymi i ustrojowymi w ich dialektycznej zależności może dać nowy obraz prze-

---

¹⁶ F. Uhorczak, Z metodyki badań nad osadnictwem, „Czasopismo Geograficzne”, Lwów 1932, s. 11—28.

J. Wąsowicz, Z geografii osadnictwa wiejskiego na Wołyniu. „Czasopismo Geograficzne”, Lwów 1934, s. 284—293.

¹⁷ S. Leszczycki, Les Types de l'habitat rural dans la Pologne du Sud-Ouest. Congrès International de Géographie, Varsovie 1934, Comptes Rendus, t. 3, Warszawa 1937, s. 530—536.

¹⁸ F. Uhorczak, op. cit.

A. Zierhoffer, Pewien wzór na określenie rozproszenia i skupienia osiedli wiejskich. Zbiór prac poświęconych przez Tow. Geograficzne we Lwowie E. Romerowi, Lwów 1934, s. 488—491.

obrażeń, jakie dokonały się w najnowszych czasach, w ich przyczynowym, a nie tylko powierzchownym ujęciu, do jakiego ograniczały się wspomniane prace.

Pobudką do nowego zainteresowania się problemem kształtów wsi były szeroko rozwinięte prace nad rozplanowaniem miast. Prace te szły w kierunku bardzo szczegółowej analizy ewolucji planu. Plan miasta może narastać żywiołowo, samorzutnie w ciągu dłuższego okresu czasu lub może powstać w wyniku jednorazowej akcji planowej. Wniknięcie w proces powstawania planu miasta dało temu kierunkowi specjalny charakter. Wielką zasługą tego kierunku było uwypuklenie typów miast planowanych, czyli form znormalizowanych w przeciwieństwie do typów spontanicznie rozwiniętych, czyli form samorodnych. Jest to wprowadzenie do klasyfikacji planów kryterium genezy rozplanowania. L a v e d a n¹⁹ dał we Francji ogromne dzieło syntetyczne, na temat dziejów planowania miast przyczyniając się do rozpowszechnienia tej metody klasyfikacji. U nas M ü n c h²⁰ dał pierwsze większe studium genezy rozplanowania miast wielkopolskich i zapoczątkował szeroko dziś rozwinięte badania z tego zakresu. Na pierwszy plan wysuwa się w tych badaniach śledzenie rozwoju planu osady. Kierunek genetyczny oparty na pracach M e i t z e n a zakłada, że formy osad są związane ze zwyczajami poszczególnych plemion i śledził, jakie formy poszczególne grupy etniczne u siebie rozwinęły, doprowadzając do szeroko zakrojonych hipotez, opartych jednak na mało przekonujących przesłankach. Natomiast druga metoda, którą można nazwać morfogenetyczną lub ewolucyjną, podchodzi do powstania planu osady metodą retrogresywną, bardziej ścisłą, opartą na większej ilości dokumentacji historycznej.

Metodę tę wprowadza się powoli również do badań nad osadnictwem wiejskim. Widać jej zastosowanie już u M a r t i n y' e g o²¹. Uwypuklił on konieczność rozróżnienia dwóch zasad klasyfikacji osadnictwa: jedną czyisto formalną, opartą na geometrycznym zarysie osady, bez wnikania w proces powstawania rozplanowania. Metoda ta polega tylko na ustalaniu typów według ich współczesnego wyglądu. Ten opisowy punkt podejścia nie jest, jego zdaniem, bez znaczenia dla geografii. Druga zasada — klasyfikacji genetycznej — wymaga szerokiego uwzględnienia czynnika rozwoju form osady w czasie. Wydzielenie form pierwotnych i późniejszych, pochodnych,

---

¹⁹ P. L a v e d a n, Histoire de l'urbanisme, t. I, Paryż 1926, t. II, Paryż 1941, t. III, Paryż 1952.

²⁰ H. M ü n c h, Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV w. Prace Komisji Atlasu Historycznego, z. 4, Kraków 1946.

²¹ R. M a r t i n y, Die Grundrissgestaltung der deutschen Siedlungen. „Petermanns Geographische Mitteilungen“, Ergänzungsheft, t. 197, Gotha 1928.

wyśledzenie związków, jakie zachodzą między poszczególnymi formami, należy do głównych zadań tego kierunku badań. *Martiny* dał literaturze niemieckiej syntetyczny opis form rozwojowych osadnictwa środkowo-europejskiego. Można powiedzieć, że wprowadził on metodę morfogenetyczną do badań nad osadnictwem wiejskim, którą wcześniej wprowadzono do badań planów miast. Metoda ta nie rezygnuje z interpretacji wpływu czynnika etnicznego przy wyjaśnianiu powstawania form różnorodnych, ale nie wysuwa go na plan pierwszy i nie uważa go za cel studiów. Wpływ *Martiny*'ego jest widoczny w różnych pracach późniejszych. Podlegał mu także *Schlenger*, którego praca z roku 1930²², ze względu na to, że dotyczy Śląska, ma dla nas specjalne znaczenie.

Schlenger dał wnikliwe studium osadnictwa Śląska. Omówił najpierw dotychczasowe kierunki badań osadnictwa uwypuklając zasługi *Meitzena* dla Śląska a *Martiny*'ego dla całości badań osadnictwa i dał porównawcze zestawienie poszczególnych systemów klasyfikacji osiedli wiejskich. Uwzględnił również klasyfikację *Zaborskiego*. W swoich koncepcjach i podziałach, jak w ogóle w całej pracy, pozostaje pod wpływem *Martiny*'ego, którego nowe podejście do ustalania typów, jak i obiektywna ocena związków genetycznych poszczególnych form, odbiła się dodatnio, choć nie w sposób konsekwentny, na całości prac *Schlegera*. Dał on przykłady różnych typów wsi śląskiej, ale przede wszystkim poświęcił główną część pracy ustaleniu typów wsi stworzonych przez kolonizację niemiecką. W tym celu opracował zasięg kolonizacji na prawie niemieckim na Śląsku i na podstawie źródeł historycznych ustalił około 1000 wsi, które miały przyjąć prawo niemieckie. Obserwował kształt wsi na starych mapach i na współczesnych mapach topograficznych. Za typowe dla kolonizacji na prawie niemieckim uznał *Schlenger*: owalnicę, ulicówkę i łańcuchówkę, które występują na Śląsku w stosunku 7 : 6 : 5. Nie dostrzegł jednak związków genetycznych między pierwotnym osadnictwem słowiańskim a wtórnymi znormalizowanymi formami stworzonymi przez kolonizację, chociaż nieraz podkreślał, że istniało stare osadnictwo słowiańskie, a nawet kolonizacja na prawie polskim na Śląsku, która używała odrębnych form osadniczych. Nie zastosował konsekwentnie metody *Martiny*'ego i nie wykazał związków, jakie istnieją między starymi formami osadniczymi na Śląsku i powstałymi na ich wzorach znormalizowanymi osadami na prawie niemieckim. Nie zajął się zagadnieniem przetrwania form dawnych przy procesie przechodzenia osad na prawo niemieckie. W sposób tendencyjny, właściwy nacjonalistycznym uczonym

²² H. *Schlenger*, Formen ländlicher Siedlungen in Schlesien, Beiträge zur Morphologie der schlesischen Kulturlandschaft. Veröffentlichungen der Schlesischen Gesellschaft für Erdkunde und des Geographischen Instituts der Universität Breslau, z. 10, Wrocław 1930.

niemieckim, przemilcza te zagadnienia, aby w rezultacie fałszywie, przesadnie naświetlić rolę lokacji osad na prawie niemieckim w kształtowaniu się procesu osadniczego.

W Niemczech prace nad morfogenezą planu wsi są kontynuowane również obecnie, a wyniki *Martiny'ego* nie przez wszystkich zostały przyjęte. Świadczy o tym m. in. praca *Eversa*²³, który zajmuje się osadnictwem w Niemczech Zachodnich, rozwijającym się na terenach, które nie były objęte osadnictwem słowiańskim.

W zakresie badań osadnictwa wiejskiego metodę morfogenetyczną wprowadził u nas w pewnym stopniu *Piaścik*²⁴ w ciekawej pracy pt. „Osadnictwo w Puszczy Kurpiowskiej“. Podważył on tradycyjną klasyfikację historyczną wprowadzoną i rozpowszechnioną u nas przez *Zaborskiego*. Ujęcie kształtu wsi w klasyfikacji *Zaborskiego* nie mówi o przebytej ewolucji i procesie powstania osady. Dlatego *Piaścik* wydzielił dwa zasadnicze typy osiedli: wsie samorodne i wsie zakładane. Głównym celem zakładania wsi jest narzucenie pewnego systemu agrarnego, którego odbiciem jest układ gruntów. Regularny układ pól ma swoje odbicie w regularnym zarysie osady. Zupełnie inaczej kształtują się te dwa zjawiska w osadach, które powstają z rozwoju małych osiedli śródleśnych przez powolny karczunek. Tym samym *Piaścik* dał przykład zastosowania nowej metody do studiów osadnictwa.

Z historyków polskich *Tymieniecki*²⁵ i *Dobrowolski*²⁶ zwrócili uwagę na konieczność używania metody dynamicznej do badań osadnictwa. *Tymieniecki* wprowadza pojęcie form zarodkowych, pierwotnych, ewolucyjnie starszych i form młodszych.

Metoda morfogenetyczna ma więc w Polsce uitorowaną już drogę. Nie była jednak dotąd przez geografów stosowana.

Po wojnie prace geograficzno-osadnicze jak dotąd nie szły w kierunkach, jakie im były nadane w okresie międzywojennym. Wykazanie formalistycznego ujęcia i braków metody krajoobrazowej zahamowały zainteresowania problemem rozproszenia osadnictwa. Charakterystykę kształtów wsi polskiej utrzymano w geografii nadal w wersji *Zaborskiego*. Terminologię jego przyjmuje też *Dziewoński*²⁷, który do badań nad osadnictwem wprowadza historyczno-rozwojowy punkt widzenia.

²³ W. Evers, Das Hof und Dorf Problem in mittleren Ostfalen. „Petermanns Geographische Mitteilungen“, z. 4, Gotha 1952.

²⁴ Fr. Piaścik, Osadnictwo w Puszczy Kurpiowskiej. Z. A. P. „Rustica“ nr 1, Warszawa 1939.

²⁵ K. Tymieniecki, Ustrój społeczno-gospodarczy, op. cit., s. 95.

²⁶ K. Dobrowolski, Najstarsze kształty wsi polskiej. Spraw. PAU, t. XXXIII, Kraków 1928.

²⁷ K. Dziewoński, Geografia miast i osiedli w Polsce. Warszawa 1953, s. 19.

Osadnictwo wiejskie jest w jego pracy pt. „Geografia miast i osiedli w Polsce“ potraktowane marginesowo, więcej uwagi poświęca tam miastom. Kształt wsi jest tylko formą zewnętrzną procesu historycznego i dlatego, zdaniem Dziewońskiego, należy zająć się raczej rozwojem całokształtu stosunków społeczno-gospodarczych, które kształtują osady, a nie tylko jednym z zewnętrznych przejawów, jakim proces dziejowy wyraża się w kształcie osiedli. Omawia więc gospodarkę feudalną, kapitalistyczną i wskazuje na właściwe im formy osadnicze.

Tak postawione zagadnienie pogłębiło zrozumienie potrzeby badań sił wytwórczych i stosunków produkcji i powiązania ich z osadnictwem. Powstaje przy tym jednak niebezpieczeństwo, którego Dziewoński nie uniknął w tej pracy. Zamiast dać geografii osadnictwa, to jest charakterystykę współczesnego osadnictwa ujętą w kategoriach historycznych, daje raczej historię osadnictwa. We współczesnym osadnictwie formy dawne, historyczne zachowały się tylko w pewnych, często ułamkowych częściach. Istnieją również nawarstwienia form, które składają się na złożony charakter współczesnego osadnictwa. Nie analizuje współczesnego, złożonego charakteru osadnictwa i jego regionalnego zróżnicowania, czego należy oczekiwać od geografii osadnictwa, ale omawia formy charakterystyczne dla dawnych epok i odtwarza wygląd osady dla dawnych okresów z ich dawną funkcją. To jest właśnie historia osadnictwa powiązana z geografią historyczną osadnictwa. Studium geograficzno-historyczne na temat kształtów wsi zademonstrował Dziewoński w krótkiej ale ciekawej rozprawie o Trzebnicy w okresie wczesnośredniowiecznym²⁸. Łączy w tej pracy przesłanki stosunków własnościowych, produkcyjnych i toponomastyki dla postawienia hipotezy powstawania kształtu osady. Tego typu prace analityczne dla mniejszego obszaru są bardzo cenne i przyczynią się z pewnością do wyświetlenia genezy kształtów wsi i powstawania sieci osadniczej w Polsce.

Wysunięcie procesu powstawania sieci osadniczej, jako punktu głównego badań geograficzno-osadniczych, spotyka się i w innych pracach.

Pierwszą pracą tego typu po wojnie jest praca Dylika²⁹ „Rozwój osadnictwa w okolicach Łodzi“. Celem tej pracy jest ustalenie związków między ukształtowaniem powierzchni a rozwojem osadnictwa. W 45 wydzielonych krainach, zróżnicowanych pod względem rzeźby, obliczył autor procent osiedli starych, nowszych i najnowszych. Wydzielenie małych jed-

²⁸ K. Dziewoński, Geografia Trzebnicy i ujazdu trzebnickiego w okresie wczesnośredniowiecznym (problemy badawcze). Studia wczesnośredniowieczne, t. 1, Wrocław 1952, s. 25—34.

²⁹ J. Dylik, Rozwój osadnictwa w okolicach Łodzi. Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 1948.

nostek krajobrazowych jako podstawy obliczenia, ze specjalnym uwzględnieniem form wklęsłych, dolin, pozwoliły autorowi wykazać, że doliny wcześniej były zasiedlone niż wysoczyzny i wyciągnąć wnioski o współzależności między rzeźbą a fazami osadnictwa.

Podobną pracę wykonała dla środkowej Wielkopolski Zajchowska³⁰. Rozwój osadnictwa okolic Poznania związała jednak, nie jak Dylik, z rzeźbą, lecz z różnymi typami gleb. Gleby, zdaniem Zajchowskiej, zdecydowały o kolejności zajmowania terenów pod osadnictwo na obszarze nad środkową Wartą. Powstawanie sieci osadniczej usiłowała powiązać z rozwojem stosunków społeczno-gospodarczych i wykazała, jak w zależności od okresu i typu gospodarki odbywa się kolejne zajmowanie coraz słabszych, mniej urodzajnych gleb. Zastosowana jednak przez nią periodyzacja nie zawsze jest oparta na istotnych zmianach zachodzących w badanym terenie, lecz przybrała schematyczny charakter podziału na wieki.

I pierwsza i druga praca zajmują się wyjaśnieniem udziału środowiska geograficznego w powstawaniu sieci osadniczej. Mimo, że tereny opracowywane nie różnią się bardzo od siebie, wnioski wysnute z prac są skrajnie różne. Wynika to m. in. z różnicy metod stosowanych przez autorów. Każda z tych prac zajmuje się tylko jednym elementem środowiska, a pomija wszystkie inne. Gdyby zastosować metodę Dylika do obszaru środkowej Wielkopolski, podzielić cały teren na jednostki morfologiczne z wydzieleniem form wklęsłych, dolin i do tego dostosować obliczenie gęstości osad poszczególnych okresów, sądzę, że można by oczekiwać wyników analogicznych do tych, jakie otrzymał Dylik dla Wyżyny Łódzkiej.

I odwrotnie, gdyby Dylik powiązał rozmieszczenie osad z typami gleb, uzyskałby może wyjaśnienie, dlaczego Wyżyna Łódzka została najpóźniej zajęta przez osadnictwo. Środowisko geograficzne jest złożone i trzeba uwzględnić działanie różnych elementów. Przedstawienie wpływu tylko jednego elementu jest uzyskaniem ułamkowego obrazu. To jest słabą stroną tych prac.

W każdym razie należy podkreślić nowy kierunek, jaki w badaniach geograficzno-osadniczych polskich zapoczątkowały prace Dylika i Zajchowskiej. Prace te zajmują się problemem związku powstawania sieci osadniczej ze środowiskiem geograficznym i na pierwsze miejsce wprowadzają środowisko geograficzne. Proces rozwoju osadnictwa jest potraktowany od strony ilościowej, drugoplanowo, bez szczególnego historycznego opracowania. Można sobie zadać pytanie, czy takie podejście jest słuszne i czy metoda zastosowana przez autorów godna jest naśladowania.

³⁰ S. Zajchowska, Rozwój sieci osadniczej okolic Poznania (XI—XX wiek). „Przegląd Zachodni”, z. 6—8, Poznań 1953, s. 101—141.

Zasadniczo problem, jaki wpływ dana dolina czy forma morfologiczna wywarła na rozwój osadnictwa, kiedy i która część były najwcześniej zasiedlone jest interesującym problemem geograficznym. Zasadą tych prac jest wydobywanie i wprowadzenie do polskiej literatury geograficznej tego problemu. Jednak brak zastosowania metody materializmu dialektycznego i historycznego, a przez to szczegółowego powiązania z rozwojem społecznym i rozwojem sił wytwórczych, w pracy Dylika i niezbyt konsekwentne stosowanie tej metody u Zajchowskiej odbiły się ujemnie na wynikach tych prac, które nie dają pełnego, przekonywającego rozwiązania.

Badania geograficzne nad osadnictwem wiejskim znalazły się obecnie w pewnym zastoju i uległy, jak widać na przykładzie powyższych prac, niejako zwięźeniu. Tymczasem zakres tematyki gospodarczo-osadniczej, przy zastosowaniu metody dialektycznej raczej się rozszerzył. Życie społeczno-gospodarcze wsi z szerokim zakresem spraw produkcji, ustroju, stosunków własnościowych, musi być tematem badań ekonomiczno-geograficznych. Zakres geografii osadnictwa w metodologicznie nowym ujęciu określa Dziewoński³¹: „Geografia miast i osiedli, zwana również geografiami osadnictwa, zajmuje się rozmieszczeniem oraz układami przestrzennymi, planami przestrzennymi wszystkich typów i rodzajów osiedli, które uwarunkowane są rozwojem sił wytwórczych i zmianą stosunków produkcji, a więc rozwojem społeczeństw ludzkich. Przedmiotem geografii osadnictwa są w szczególności związki pomiędzy osiedlem a jego środowiskiem geograficznym w ich wzajemnym dialektycznym powiązaniu“. W obrębie rozszerzonej tematyki badawczej widzę miejsce dla prac nad rozplanowaniem wsi. Wieś wraz z układem pól jest bowiem częścią przeobrażonego przez człowieka środowiska geograficznego i bierze udział, jako osada-środek sił wytwórczych, w procesie dalszych przemian. Ten proces utrwała się i uzewnętrznia w jej wyglądzie. Do charakterystyki współczesnego osadnictwa niezbędna jest umiejętność wyróżniania poszczególnych etapów rozwoju osadnictwa, tak z punktu widzenia ekonomicznego, jak i z punktu widzenia kształtowania się fizjonomii osady.

Tak postawiona problematyka osadnicza jest ważną częścią geografii historycznej, która jak to precyzuje Jacuński³², dąży w ujęciu marksistowskim do zbadania i opisanego strony geograficznej procesu historycznego.

Jacuński³³ określa przedmiot badania geografii historycznej i podkreśla jej geograficzny charakter: „...geografia bada głównie swój przed-

³¹ K. Dziewoński, Geografia miast i osiedli w Polsce. Warszawa 1953, s. 5.

³² W. Jacuński, Przedmiot i zadania geografii historycznej. „Przegląd Radzieckiej Literatury Geograficznej“, nr 19/9, Warszawa 1952, s. 31.

³³ W. Jacuński, Geografia historyczna jako dyscyplina naukowa. „Przegląd Radzieckiej Literatury Geograficznej“, nr 16/6, Warszawa 1952, s. 27.

miot w dobie współczesnej, choć historyczny punkt widzenia nie jest jej również obcy. Natomiast geografia historyczna bada ten sam przedmiot w jego rozwoju w przeszłości historycznej, przy tym jednak obchodzi ją współczesny stan ze względu na konieczność wyjaśnienia stanu historycznego“.

Proces przebudowy wsi w gospodarce socjalistycznej, który już się rozpoczął, pociągnie także daleko idące przeobrażenia w osadnictwie. Trzeba dać planistom znajomość form osadnictwa i wskazać na ich historyczne pochodzenie. Potrzeba prowadzenia studiów regionalnych, geograficzno-historycznych nad osadnictwem jest wielka. Pogłębiają one znajomość procesu przemian, jakim ulegało otaczające nas środowisko geograficzne i uczą rozumieć wkład pracy społeczeństwa w jego przeobrażenia.

Z dotychczasowych kierunków prac nad osadnictwem wiejskim i ich wyników trzeba wysunąć szereg wniosków:

1. Badania nad osadnictwem wiejskim powinny być kontynuowane, gdyż dotychczasowe prace nie dały wystarczającego naukowego ujęcia typów i klasyfikacji kształtów wsi. Klasyfikacja współcześnie występujących form osadnictwa musi być przeprowadzona na podstawie uwzględniania ich form rozwojowych.

2. Badania geograficzne współczesnych form osadnictwa w terenie, czy z materiałów kartograficznych wymagają połączenia z badaniami nad historią osadnictwa. Wiele terenów w Polsce jest mało zbadanych, a znaczna część wymaga kontroli dotychczasowych wyników i ujęć.

3. Badania muszą być oparte na założeniach metodologicznych materializmu dialektycznego i historycznego. Wygląd osady w krajobrazie nie może być sam w sobie oderwanym tematem obserwacji, lecz musi być potraktowany jako zewnętrzny wyraz procesów społeczno-gospodarczych.

4. Badania nad kształtami lub rozplanowaniem wsi polskiej są w obecnym okresie specjalnie ważne. Pozwolą one na uchwycenie obrazu wsi polskiej w przełomowym okresie jej rozwoju i dadzą z drugiej strony przesłanki do ustalania nowych typów osiedli odpowiednich dla społecznie gospodarki rolnej, a nawiązujących do regionalnych form z przeszłości.

II. MATERIAŁY I METODA PRACY

Wychodząc z założenia, że obserwacje geograficzne w terenie i na mapie muszą być połączone z wykorzystaniem wiadomości historycznych o osadach, postanowiłam możliwie wyczerpująco zebrać ten materiał. W tym celu zorganizowałam pracę nad kartoteką historyczną wsi całego Pomorza. Dla Pomorza Gdańskiego wykonał tę pracę M. B i s k u p. Zestawił on dla wsi pomorskich wiadomości dotyczące pierwszej wzmianki źródłowej, na-

zwy, stosunków własnościowych, prawno-ustrojowych i gospodarczych na podstawie dotychczas publikowanych prac, bez podejmowania badań źródłowych w tym kierunku. Biskup miał do tej pracy specjalne przygotowanie, gdyż równocześnie pracował nad mapą własności na Pomorzu w XVI w.³⁴ Kartoteka miała być początkowo drukowana łącznie z tą pracą, jednak ze względu na jej zwężenie ujęcie i niepełny zakres (kartoteka w małym stopniu uwzględnia osady nowszego pochodzenia) myśli tej poniechano. Natomiast wydobyto z kartoteki część materiałów dotyczących prawa polskiego. W toku pracy nad rozplanowaniem wsi wynikła bowiem potrzeba szczegółowego opracowania zagadnienia osad na prawie polskim. Opracowanie tego zagadnienia było specjalnie ważne dla wydzielenia grupy osad, które nie przeszły przeobrażeń pod wpływem prawa niemieckiego. Praca ta, ze względu na jej ważne i ciekawe wyniki, znaczne rozmiary i związki problemowe jest obecnie drukowana łącznie z niniejszą pracą.

Równocześnie z zorganizowaniem pracy nad kartoteką wsi, przystąpiłam do gromadzenia materiałów kartograficznych dotyczących wsi pomorskich. Nieoceniony materiał stanowią mapy katastralne z pierwszej połowy XIX w., które w sposób czytelny i poglądowy oddają układ zabudowań i bardzo często układ gruntów przed okresem wielkich przemian, jakim uległo osadnictwo w XIX i XX w. Archiwum map katastralnych dla całej Polski zachodniej w Bydgoszczy straciło niemal cały swój zbiór map w czasie działań wojennych. Trzeba było rozpocząć poszukiwania w terenie u władz lokalnych, gdzie często pozostały dublety tych map. Okazało się, że z wyjątkiem powiatu kartuskiego we wszystkich innych powiatach zachowały się stare mapy katastralne nieraz w znacznej ilości. Dzięki pomocy finansowej Komisji Popierania Twórczości Naukowej i Dyrekcji Instytutu Zachodniego zorganizowano wyjazd ekipy mikrofilmowej w teren dla dokonania zdjęć całego ocalałego materiału kartograficznego. Zdjęcia wykonała K. Porębska z pracowni mikrofilmowej Towarzystwa Naukowego w Toruniu. Akcja ta jest już ukończona. Dała ona w rezultacie plany 300 wsi łącznie z układem pól; razem przeszło 1000 zdjęć.

Spis zachowanych map katastralnych (separacyjnych)³⁵ obejmuje:
Pow. bytowski:

Chotkowo 1826, Ciemno 1828, Dąbrówka Bytowska 1829, Gostkowo 1831, Grzmiąca 1831, Jeleńcz 1826, Jutrzenka 1850, Kłęczno 1848, Niezabyszewo 1827, Osieki Bytowskie 1801, Osława Dąbrowa 1842, Pomysk Mały 1835, Pomysk Wielki 1826, Półczno 1831, Przewóz 1850, Rabacino 1838,

³⁴ M. Biskup, A. Tomczak, Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w. Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, R. 58, z. 1, Toruń 1955.

³⁵ wg podziału administracyjnego powiatowego z początku 1954 r.

Struszewo 1824, Tagowie 1864, Tuchomie 1823, Tuchomko 1832/33, Żukówko z Byliną 1830.

Pow. chojnicki:

Angowice 1838, Bielawy 1841, Binduga 1863, Borowy Młyn 1845, Borzyszkowy 1855, Brzeźno 1845, Charzykowy 1834, Chełmy Małe 1828, Chojniczki 1837, Czapiewice 1808, Czarniż 1845, Czarnowo 1836, Czyczkowsy 1839, Doręgowice 1837, Giedon 1846, Glisno M. 1832, Glisno W. 1841, Główczewice 1856, Gutowiec 1850, Huta 1855, Kamionka 1842, Karpno 1838, Kępina 1853, Kiedrowice 1856, Klaskawa 1856, Kłonicznica 1853, Konarzynki 1855, Konarzyny 1832, Krzyż 1852, Lędy 1822, Leśno 1848, Lipnica ok. poł. XIX w., Lubnia 1835, Łukowo ok. poł. XIX w., Mielno 1837, Modziel 1858, Mosna 1858, Niwy 1853, Nowa Cerkiew ok. poł. XIX w., Nowa Wieś 1849, Ogorzeliń 1805, Olszyny 1856, Osowo 1835, Ostrowite k. Silna 1847, Prądzona 1844, Przyjaźń 1850, Przytarnia 1836, Rolbik 1844, Rudziń 1855, Rytel 1840, Silno 1837, Sławęcín 1835, Stara Juncza ok. poł. XIX w., Swornigacie 1830/31, Zapceń 1857, Zielonka 1855.

Pow. człuchowski:

Barkowo 1835, Biała 1852, Biskupnica 1825, Brzezíe 1840, Brzeźno Człuchowskie 1824, Bukowo Człuchowskie 1852, Chrzastowo 1833, Cierźnie 1824, Dąbrowa Człuchowska 1847, Dębica 1835, Drzonowo 1819, Dyminek 1850, Dźwierzno 1819, Głędowo 1830, Gwieździn 1835, Jęczniki 1836, Koczala 1824, Łękinia 1846, Mosiny 1824, Myślígoszcz 1795, Nieżywięc 1836, Nowa Wieś 1819, Olszanowo 1819, Polnica 1824, Prusinowo 1837, Przechlewo 1837, Raciniewo 1847, Rozwory 1836, Rudniki 1852, Rzeczenica 1839, Sapolno 1854, Sierpowo 1799, Słupia 1836, Sokole 1835, Starzno 1834, Strieczona 1836, Trzmielewo 1851, Trzyniec 1837, Uniechów 1839, Wycechy 1819.

Pow. kościerski:

Barkocin 1839, Barkocinek 1837, Bartoszyłas 1846, Bożepole Król. 1824, Bukowiec Nowy 1820, Chwarzenko 1837, Dęblin 1833, Dunajki 1837, Dziemiany 1846, Garczyn 1827, Grabowo 1824, Grabówko 1836, Grabowska Huta 1827, Jaroszewy 1830, Jastrzębie 1843, Junkrowy 1816, Kaliska 1840, Kamirowo 1800, Kartowo i Równe 1796, Kiszewa Stara 1828, Kleszczewo 1837, Klińcz 1850, Klińcz M. 1820, Konarzyny 1837, Lubań 1823, Lubieszyn 1888, Olpuch 1841, Pałubin 1791 (kopia 1826), Piechowice 1836, Polaszki Nowe 1830, Przerębska Huta 1844, Raduń 1842, Rekownica 1835, Skrzydłowo 1838, Sobącz 1835, Sycowa Huta 1852, Szatarpy 1840, Szczodrówo 1827, Sztofrowa Huta 1839, Śledziowa Huta 1841, Tuszki 1843, Wąglikowice 1850, Wysin 1834.

Pow. morski:

Bładzikowo 1818, Bolszewo 1820, Brudzewo 1836, Chłapowo 1835, Darzlubie 1836, Dąbrówka 1835, Dębogórze 1834, Domatowo 1835, Głazier

1849, Goszczyno 1784, Gołędzino 1839, Kack W. 1840, Karlikowo 1839, Kartoszyo 1855, Kętrzyno 1832, Kieleńska Huta 1850, Kielno 1832, Kosakowo 1832, Leśniewo 1850, Linia 1834, Lubkowo 1863, Łężyce 1836, Mechowo 1836, Miosroszyno 1834, Orle 1819, Pogórze 1834, Połchowo 1833, Połczyo 1826, Reda 1805, Rekowo 1785, Sławoszyno 1836, Smolno 1832, Sobieńczyce 1835, Starzyno 1834, Strzebielino 1850, Strzecz 1834, Szemud 1853, Tupadły 1840, Werblinia 1832, Wielka Wieś 1836, Zbychowo 1853.

Pow. starogardzki:

Brzeźno k. Klonówki 1844, Brzeźno k. Śliwic 1844, Bukowiec Wielki 1840, Bytonia 1840, Cieciorka 1858, Fraça 1818, Iwiczno 1835, Kaliska 1839, Kościelna Jania 1819, Kotęże 1849, Lalkowy 1822, Leśna Jania 1827, Lubichowo 1843, Ocypel 1873, Osiek 1832, Osówek 1850, Pinczyn 1822, Szlachta 1843, Wda 1825, Wielbrandowo 1824, Zblewo 1827, Zelgoszcz 1825, Złe Mięso 1847.

Pow. świecki:

Antoniewo 1850, Bagniewo 1819, Biała 1824, Błędzim 1839, Brzeźno 1834, Buczek 1818, Cieleszynek 1832, Czaple Małe 1821, Czaple Wielkie 1835, Czersk 1836, Dąbrówka 1780, Drozdowo 1820, Drzycim 1825, Dulsk 1820, Gródek 1833, Gruczno 1827, Jakubowo 1859, Jeziorki 1819, Korytowo 1805/6, Lipinki 1845, Lubodzieź 1819, Łązek 1842, Łowin 1831, Małociechowo 1845, Michale 1857, Miedzno 1846, Osie 1832, Oskipiec 1839, Płochocin 1825, Płochocinek 1802, Polskie Łąkie 1831, Pruskie 1858, Przysiersk 1833, Rudki 1820, Serock 1832, Sierosław 1797, Skrzynki 1838, Stara Huta 1833, Stary Jasiniec 1844, Sucha 1831, Sulnówko 1846, Sulnowo 1845, Świekatowo 1823, Tuszynki 1851, Wętfie 1816, Wiąg 1846, Włosienica 1793/94, Zalesie 1837, Zalesie Królewskie 1842, Zalesie Szlacheckie 1813.

Pow. tczewski:

Dąbrówka 1837, Dzierżąno 1822, Garcz W. 1787, Gętomie 1830, Godziszewo 1834, Gręblin 1832, Królówlas 1824, Kulice 1804, Kursztyn 1823, Malenin 1826, Mieścín 1810, Morzeszczyn 1823, Nowa Cerkiew 1796, (kop. 1826), Piaseczno 1821, Pomyje 1824, Rajkowy 1801, Rokitki 1773, Rożental 1822, Subkowy 1780 (kop. 1806), Szprudowo 1824, Tymawa 1792, Wol-sze 1832.

W ten sposób powstało bogate archiwum kartograficzne, które może służyć jako materiał do wielu dalszych opracowań. W obecnej chwili zostało ono wykorzystane tylko w małym zakresie. Przeprowadzono porównanie osad na mapach katastralnych i na mapach 1 : 25 000 i wyciągnięto wnioski co do kierunku rozwoju i wzrostu osad. W mniejszym stopniu wykorzystano mapy katastralne do opracowania układu gruntów. Prace te wymagają dłuższych, szczegółowych i dla każdej wsi odrębnych studiów. Zbiór map katastralnych może w przyszłości służyć do opracowania mono-

grafii wsi i dokładnego odtworzenia środowiska geograficznego dla początku XIX w.

Studium map współczesnych w podziale 1 : 25 000 było dalszą podstawą pracy. Analiza kształtu wsi na takiej mapie odbywała się łącznie z wykorzystaniem kartoteki historycznej i w miarę możliwości z porównawczym studium planu katastralnego.

Sięgnięto również do schematycznych zarysów osad, jakie daje mapa S c h r o e t t e r a ³⁶ z końca XVIII w. Wykonano mapę roboczą, na której umieszczono wszystkie osady z mapy 1 : 25 000, z oznaczeniem kształtu, wieku (czas pierwszej wzmianki w źródłach) i form prawnych. Mapa ta pozwoliła na wydzielenie trzech grup osad: 1) osady stare, które nie otrzymały prawa niemieckiego, których układ może być pozostałością systemu wczesnofeudalnego, 2) osady stare, które przeszły oczynszowanie na prawie niemieckim, których układ może być wyrazem stosunków rozwiniętego feudalizmu, 3) osady nowsze, powstałe po XVI w. i nie wykazujące żadnego związku z procesem kształtowania się osadnictwa w okresach poprzednich.

Poddano szczegółowej analizie typy rozplanowania wsi spotkane w każdej z trzech grup, już nie tylko na podstawie mapy 1 : 25 000, ale przy uwzględnieniu planów katastralnych. W ten sposób uzyskano pogląd na kształtowanie się osadnictwa w poszczególnych okresach historycznych. Proces powstawania osad był rozpatrywany przede wszystkim pod kątem widzenia rozwoju stosunków własnościowych i społecznych, które zdecydowały o formach osadnictwa.

Obserwacje w terenie uzupełniły powyższe studia map i źródeł historycznych. Obserwacjom w terenie zostały poddane takie stare ośrodki, jak: Drzycim, Raciąż, Stara Kiszewa, Chmielno, Swornigacie, osadnictwo szlacheckie tzw. Gochów w powiecie chojnickim i bytowskim. Sprawdzone określone przez Z a b o r s k i e g o jako okolnice wsie: Nakło, Wojsk, Nowe Polaszki. Przeprowadzono obserwacje w przeszło 100 wsiach dotyczące wielkości placów, ulic, rozplanowania zagród.

Przy opracowaniu zagadnienia zastosowano, jak to wynika z wyżej przedstawionego opisu, metodę retrogresywną, która pozwoliła na wydzielenie osad starszych. Tę samą metodę zastosowano przy analizie planu, porównując źródła kartograficzne różnych okresów i usiłując odtworzyć formę pierwotną osady.

Układ materiału w niniejszej pracy jest jednak historyczny. Najpierw omawiam szczegółowo procesy społeczno-gospodarcze i związane z nimi formy osadnicze, a później narastające procesy przemian i nowe formy.

---

³⁶ E. S c h r o e t t e r, Karte von Ost und Westpreussen ... nebst dem Netze distrikt 1796—1802, 1 : 150 000.

Pierwszy rozdział poświęcony jest omówieniu osad na prawie polskim, które nie przeszły oczynszowania do XV w. i są przejawem długo zachowanych starych form gospodarki. Dają charakterystykę kształtów tych osad.

Następny rozdział zajmuje się procesem przejścia na gospodarkę czynszową na prawie niemieckim i stworzonymi przez ten proces formami osadniczymi.

Dalsze rozdziały poświęcone są powstaniu i rozplanowaniu folwarków oraz osiedli nowszego pochodzenia z XVII—XVIII w., jak również najnowszym procesom przeobrażającym dzisiejsze osadnictwo. Poszczególne rozdziały nie są równomiernie potraktowane. Główny nacisk położyłam na opracowanie pierwszego i drugiego rozdziału, gdyż po pierwsze najwięcej osiedli pochodzi z tego okresu, po drugie geneza form tych osiedli budzi najwięcej wątpliwości i jest najmniej opracowana. Późniejsze procesy i stworzone przez nie formy osadnicze są omówione tylko przykładowo.

Ujęcie historyczne ma ułatwić osiągnięcie głównych celów pracy. Chodzi o to, aby: 1) wykazać w pracy, jakie we współczesnym osadnictwie zachowały się typy osad z poszczególnych okresów historycznych, czyli jakie nawarstwienia form występują we współczesnym osadnictwie, 2) przeprowadzić klasyfikację form osadnictwa według sposobu powstawania osiedli; wyróżnić formy powstałe z planowego zakładania wiążącego się z akcją osadniczą i gospodarką zorganizowaną od form samorzutnie rozwijających się, czyli zastosować do klasyfikacji metodę morfogenetyczną, 3) zanalizować rolę środowiska geograficznego w procesie tworzenia się typów osad i ich dzisiejszych zasięgów.

Praca ta nie rości sobie pretensji do wyczerpania zagadnienia. W małym tylko stopniu uwzględnia ona powiązania genezy osad z rozwojem sił wytwórczych i stosunków produkcji, które zwłaszcza dla okresu wczesno-feudalnego są mało znane. Z drugiej strony obejmuje ona zbyt duży teren, by wszystkie osady mogły być zbadane w sposób analityczny w konkretnym etapie rozwoju historycznego. Konieczne więc będą dalsze prace nad kontrolą i rozwinięciem osiągniętych w tej pracy wyników.

III. OBSZAR OBJĘTY PRACĄ I JEGO CHARAKTERYSTYKA GEOGRAFICZNA

Przystępując do pracy, której celem jest analiza współczesnego osadnictwa Pomorza pod kątem widzenia genezy rozplanowania różnych typów wsi, postanowiłam obszar objęty badaniami ująć w granicach, jakie ukształtowały się w XII w., kiedy Pomorze na nowo złączyło się z Polską, straciło charakter samodzielnego księstwa, aby łatwiej uchwycić procesy historyczne, które wpłynęły na obraz współczesnego osadnictwa.

Pomorze jako dzielnica Polski, później jako dzielnica państwa zakonnego, potem znowu Polski, przetrwało w tych granicach szereg wieków. Stosunki gospodarcze, polityczne i społeczne układały się w podobny sposób na całym obszarze, a zwłaszcza wielki proces przemian przy wprowadzaniu gospodarki na prawie niemieckim odbywał się w analogicznych warunkach. Dla ustalenia genezy kształtów wsi ma to duże znaczenie. Obszar badań obejmuje na zachodzie powiaty: lęborski i bytowski, które należały do Pomorza Gdańskiego do końca XVII w. Na południu wchodzi w skład badanego terytorium powiaty: człuchowski, chojnicki, tucholski. Choć pierwotna granica Pomorza sięgała aż po Noteć, jednak obszar między Gdą, Brdą, Kamionką wcześniej odłączył się od Pomorza, wchodząc w skład Wielkopolski jako tzw. Krajna i w naszych badaniach został pominięty. Na wschodzie Wisła tworzy granicę badanego obszaru. Praca nie obejmuje osadnictwa doliny Wisły i Żuław, mimo iż część tego obszaru należała do Pomorza. Osadnictwo na Żuławach kształtowało się pod wpływem akcji kolonizacyjnej i regulacyjnej o specjalnym charakterze, co nadaje się raczej do oddzielnego monograficznego opracowania.

Teren opracowania jest duży. Obejmuje 12 powiatów i około 2000 osad.

Pomorze Gdańskie w opracowywanych granicach tworzy jednostkę historyczną. Pod względem fizjograficznym jest ono częścią pasa pojezierzy, położoną na lewym brzegu doliny dolnej Wisły.

Środowisko geograficzne tego obszaru odznacza się cechami charakterystycznymi krainy nadmorskiej z tytułu swego położenia i krainy pojeziernej z wszystkimi właściwościami rzeźby powstałej z akumulacji lodowcowej. Rzeźba w ogólnych zarysach ma trójdzielny układ: 1) równiny nadmorskie, 2) pagórki moren czołowych, 3) sandry.

Na północy rozciąga się równina nadbrzeżna, która w postaci mało urozmaiconej wysoczyzny dochodzi do morza. Równina nadbrzeżna pocięta jest na kępy, oddzielone od siebie wielkimi zabagnionymi dolinami³⁷.

Na zachodzie ciągnie się wysoczyzna białogardzka, położona na wschód od rzeki Łeby. Jest to równinny obszar moreny dennej, który przybiera w niektórych miejscach wygląd bardzo urozmaicony. Łańcuchy moren czołowych występują koło Jeziora Żarnowieckiego i Bożegopola i tworzą większe urzeźbienie powierzchni. Od morza oddziela wysoczyznę białogardzką szeroki pas zbudowany z bagien i wydm, a od południa ograniczają ją wielka pradolina Redy-Łeby, która w kierunku równoleżnikowym przecina całą północną część Pomorza.

³⁷ St. Pa w ł o w s k i, Charakterystyka morfologiczna wybrzeża polskiego. Prace Pozn. Tow. Przyj. Nauk., Poznań 1922, s. 19—107 oraz Budowa geologiczna i krajobrazy morfologiczne Pomorza. Słownik Geograficzny Państwa Polskiego, t. 1, z. 1, Warszawa 1937, s. 10—29.

Na wschód od wielkiej rynny Jeziora Żarnowieckiego, otoczonej pagórkowatymi łańcuchami moren czołowych, ciągnie się równina krokowsko-swarzewska. Jest to wysoczyzna otoczona szerokimi dolinami i bagnami i w postaci kilku półwyspów i kęp wysuwająca się w kierunku północnym. Okolice Krokowa, Starzyna odznaczają się większą równinnością i urodzajnością gleby. Równina moreny dennej, lekko falista osiąga tu wysokości względne nieduże i opada stromym kilkudziesięciometrowym stopniem w kierunku Błot Karwieńskich i Bielawskich, które wypełniają rozległy obszar między wysoczyzną a wybrzeżem. Na wschód od Błot Bielawskich i doliny Płutnicy ciągnie się Kępa Swarzewska, która kończy się stromym stopniem nad Bałtykiem i Zatoką Pucką. Jest to mały, z wszystkich stron odcięty obszar moreny dennej o żyznych gliniastych glebach. Kępa Pucka tworzy również odizolowaną część równiny morenowej, o długości 12 km. Opada stromym dwunastometrowym brzegiem do morza i do doliny Redy i Płutnicy. Od strony lądu, od zachodu zamyka do niej dostęp wielka Puszcza Darzlubska. Na południe od niej nad pradoliną Redy leży Kępa Oksywska o analogicznych rozmiarach. Powierzchnia kępy jest prawie równa, o wysokości najwyżej 87 m n.p.m., a wybrzeże jest strome, klifowe, o większej wysokości względnej. Na południe od doliny Redy sięga Kępa Redłowska z partią Kamiennej Góry, przy której leży dziś Gdynia. W okolicy Oliwy i Orłowa morenowe wzgórza zbliżają się do morza tak, że dział wodny między Wisłą a rzekami bałtyckimi biegnący na wschód od Sopotu, w odległości kilku kilometrów od morza wkracza na wzniesienia ponad 100 m wysokie. Wzniesienia te oddzielają ujście Wisły od kęp nadbrzeżnych.

Nadbrzeżna równina morenowa jest, jak to z opisu wynika, wąska i pocięta na mniejsze, izolowane obszary przez zabagnione pradoliny powstałe w okresie postglacjalnym. Liczne małe kępy leżące nad morzem mają gleby gliniaste, właściwe morenie dennej. Ponadto obszary nadmorskich kęp były trudno dostępne od strony lądu, gdyż puszcze i wzgórza pojezierza tworzyły naturalną zaporę, która zwłaszcza we wczesnym okresie dziejowym mogła mieć duże znaczenie dla rozwoju osadnictwa w pasie nadbrzeżnym.

Analogiczny do nadbrzeżnego pas moreny dennej spotyka się wzdłuż Wisły, na południe od Gdańska. Morena denna o mało sfalowanej powierzchni tworzy obrzeżenie doliny dolnej Wisły. Wysokości względne tego obszaru wahają się w granicach kilku metrów, a zdarzają się tereny zupełnie równe, np. pod Tczewem. Równina morenowa nadwiślańska powstała albo w wyniku procesu spokojnego topienia się lodowca lub, jak np. pod Gniewem, w wyniku działania sił denudacyjnych po okresie lodowcowym. Pod wpływem denudacji zrównanie terenu, przemycie ilastych, żyzniejszych cząstek i nagromadzenie ich na niedużych obszarach dało

w wyniku żyzne płaty gleb w sąsiedztwie dolnej Wisły. Pas żyznych gleb tłustych tworzy szerokie obrzeżenie wysoczyzny od Gdańska aż po Nowe³⁸. Kilka płątów tych ziem sięga na zachód do Starogardu, tworząc żyzne zaplecze tego miasta, starego ośrodka osadniczego. Specjalnie żyzne i równinne obszary występują w okolicach Tczewa i ciągną się na południe aż po Gniew. Najurodzajniejszy obszar tłustych łąk a nawet i czarnoziemiu znajduje się pod Gniewem. Pod Nowem nad Wisłą przerywa się ciąg żyzniejszych gleb nadwiślańskich³⁹; do Wisły podchodzą tylko piaszczyste obszary sandrowe. Na południu, na terenie ziemi świeckiej, w kilku płatach w pobliżu doliny Wisły, występuje znowu równina moreny dennej z glinami zwałowymi.

Morena denna pagórkowata występuje jeszcze w południowej części opracowywanego obszaru, w okolicach Chojnic i Człuchowa. Obok falistej powierzchni moreny dennej są tu liczne pasma moren czołowych. Z moreną denną wiąże się kilka żyznych obszarów gliniastych. Na wschód od Brdy, począwszy od Raciąża i Tucholi, przez Chojnice, Człuchów, aż po Debrzno rozciąga się wielki, południowy obszar glin tłustych, urodzajnych, którego granica biegnie po linię piasków sandrowych, obecną granicę Borów Tucholskich. Krajobraz równinny lub lekko pagórkowaty, pod Chojnicami i Tucholą, jest urozmaicony licznymi jeziorami.

Morena denna z właściwymi jej urodzajniejszymi glebami występuje na peryferiach omawianego obszaru, w pasie nadmorskim, w pasie nadwiślańskim i na południe od Borów Tucholskich. Jest to cechą charakterystyczną Pomorza Gdańskiego, która odbiła się w pewien sposób na rozwoju stosunków osadniczych.

Środkowa część Pomorza to wysoko wzniesiony wał moren czołowych, które w postaci kilku łańcuchów wzgórz tworzą największe nagromadzenie usypisk materiału lodowcowego na obszarze od Bytowa po Kartuzy, Sopot z dominującą Wieżycą (331 m)⁴⁰. Szeroki pas krajobrazu morenowo-czołowego urozmaicony jest licznymi jeziorami, które tworzą duże powiązane ze sobą systemy wodne. Największa ilość jezior znajduje się w pobliżu największych wzniesień. Jeziora: Raduńskie, Ostrzyckie i Białe tworzą rozległy system rynnowych jezior, powiązanych przez rzekę Radunię, która uchodzi do Wisły pod Gdańskiem.

Budowa pojezierza jest różnorodna. Obok wielkich zwałów żwirów i piasków są tu tereny pagórkowate, zbudowane z gliny zwałowej. W oko-

³⁸ R. Galon, Dolina dolnej Wisły, jej kształt i rozwój na tle budowy dolnego Po-
wiśla. Badania geograficzne nad Polską północno-zachodnią, z. 12—13, Poznań 1934,
s. 1—112.

³⁹ W. Geisler, Die Weichsellandschaft von Thorn bis Danzig. Brunszwik 1923,
s. 12—16.

⁴⁰ St. Lencewicz, Geografia fizyczna Polski. Warszawa 1955, s. 191.

licach Goręczyna występują np. czerwone tłuste gliny, które dają dobrą urodzajną glebę, a dalej na północ, koło Szarłat, są nawet wkładki tłustych iłów. Mogą to być wkładki iłów z zastoisk, wypiętrzone przez lodowiec. W bliskim sąsiedztwie tego obszaru, między Jeziorem Raduńskim a Ostrzyckim jest teren bardzo piaszczysty, ale w pobliżu Brodnicy Górnej są znowu płaty gliny urodzajniejszej. Tak samo okolice Stężycy, na południe od Jeziora Raduńskiego mają gleby gliniaste. Większe obszary piasków występują nad Jeziorem Raduńskim. Przy południowym brzegu tego jeziora zaczyna się wielki sandr pomorski. Piaski sandrowe nad Jeziorem Raduńskim są jednak płytkie, o kilkudziesięciocentymetrowej miąższości i leżą na glinach, co wywiera wielki wpływ na rozwój roślinności. Zmienia się więc często jakość gleby na pojezierzu. Zależy ona od stromości zboczy i charakteru urozmaiconej rzeźby. Na ogół jednak znajdują się tu znaczne partie gleb lekkich, piaszczystych, mało urodzajnych i gleb średniurodzajnych, niezbyt ciężkich, zbielicowanych, stosunkowo łatwych do uprawy. Większą trudność przy uprawie sprawia nachylenie zboczy, które w bardziej urozmaiconych okolicach, na zboczach głęboko wciętych rynien, dochodzi do kilkudziesięciu stopni. Następuje tu wypłukiwanie humusowych składników gleb.

Teren pagórkowaty pojezierzy, dzięki licznym jeziorom i miejscami urodzajnym choć niełatwym do uprawy terenom był dla gospodarki ludzkiej, zwłaszcza dla rybołówstwa, łowiectwa, rolnictwa bardzo przydatny. Na obszarach pojezierza znajdują się stare ośrodki osadnicze.

Na południe od pasa moren czołowych ciągnie się rozległy obszar sandrowy. Sandr pomorski jest wyjątkowo duży i usypany z warstw piasków i żwirów wielkiej miąższości. Na dziesiątki metrów w głąb ziemi zalegają pokłady warstwowanych piasków, które ciągną się na przestrzeni całego Pomorza, od Bytowa do Nowego i od Kościerzyny do Tucholi. Równina sandrowa ma wyjątkowo jałową glebę. Na drogach, o ile nie są sztucznie umocnione, grzęźnie się w sypkim piasku, a pola zasypywane są przez wiatr. Nawet las, który tu dziś rośnie, jest niski, bez podszycia, jednolity, sosnowy, o małym wzroście drzew. Gdzie tylko pojawi się inny skład gleby na powierzchni lub w podłożu, czy to związany z mniejszymi łańcuchami moren czołowych, czy wyspami moren dennych, pojawia się bujniejsza roślinność, bogatszy zespół drzew i liczniejsze polany z osadami. Do takich obszarów należą np. Zabory. Są to duże płaty moreny dennej w obrębie pola sandrowego, powstałe prawdopodobnie po wytopieniu ogromnych warstw martwego lodu. Największą z nich tworzy polana z osadami Brusy i Czapiewice. Do Zaborów należy także polana przy jeziorze Wdzydze.

Początkowo ziemie te były związane administracyjnie i etnicznie z południowymi częściami Pomorza, stąd ich nazwa Zabory.

Dopiero później przyłączono je do starostwa kiszewskiego położonego na północ od sandru.

Ogólna charakterystyka krain fizjograficznych i gleb Pomorza Gdańskiego znajduje potwierdzenie w bonitacyjnej mapie gleb Z a b o r s k i e g o ⁴¹. Tereny żyzniejsze, o bonitacji wyższej, prowadzące intensywniejszą gospodarkę, leżą tylko na omówionych peryferyjnych obszarach równinnych moreny dennej, gdzie występują gliny zwałowe. Na Kępie Puckiej aż po Starzyno i na południowej części Kępy Swarzewskiej rozciąga się obszar o wyższej klasie bonitacyjnej niż sąsiednie otaczające gminy. Kępa Oksywska nie odznacza się wyższą klasą glebową. Natomiast na południu, w okolicach Żukowa (aż do Sopotu) leży obszar żyzniejszych gleb. Są to jednak wszystko klasy gleb średnich. Dopiero od Tczewa na południe aż po Starogard, Gniew, Nowe ciągnie się pas o najwyższej jakości gleby, przewyższający obszary nadmorskie wysokością opodatkowania w latach przedwojennych, prawie dwukrotnie, a tereny pojezierza, gdzie wyższych klas glebowych nie wykazują żadne gminy, prawie pięciokrotnie. Pojezierze w okolicach Kościerzyny, Starej Kiszewy i na zachód od Kartuz ma stosunkowo średnią klasę gleby. Najniższą bonitację mają powiaty chojnicki, wschodnia część kartuskiego i tucholskiego, czyli cały obszar sandru i zachodnia część pojezierza.

Wysokiej wartości gleby występują na terenie powiatu świeckiego. Zwłaszcza gminy położone bliżej doliny Wisły miały przed wojną najwyższą klasę opodatkowania. Im dalej na zachód, bliżej lasów, tym skala opodatkowania się zmniejszała.

Zróżnicowanie krain Pomorza Gdańskiego pod względem morfologii i gleby znajduje uzupełnienie w innych elementach środowiska geograficznego, a przede wszystkim w klimacie i w hydrografii.

Klimat Pomorza Gdańskiego ⁴², mimo że obejmuje ono nieduży obszar, nie jest jednolity. Istnieją różnice między nadbrzeżnymi, środkowymi i południowymi krainami w przebiegu temperatur, w początkach pór roku, w amplitudach i wilgotności, a więc w tych wszystkich zjawiskach, które wywierają duży wpływ na roślinność, a tym samym i na gospodarkę człowieka.

Temperatura powietrza wykazuje znaczne wahania w układzie rocznym. Obszar nadbrzeżny ma najłagodniejszą zimą i stosunkowo cieplejsze lato niż pojezierze. Dzięki temu ma także średnią temperaturę roczną wyższą od sąsiednich, bardziej na południe położonych terenów. Najlepiej zilu-

⁴¹ B. Z a b o r s k i, Antropogeograficzny Atlas Polski. Arkusz 1, Bydgoszcz—Gdynia, Wysokość podatku gruntowego, 1 : 300 000. Warszawa 1934.

⁴² R. G a l o n, Klimat Pomorza i Prus Wschodnich. Słownik Geograficzny Państwa Polskiego, t. I, z. 1, Warszawa 1937, s. 41—84.

strują to liczby przeciętne okresu trzydziestolecia od 1881 do 1910 r. dla Helu, Lęborka, Kościerzyny i Chojnic⁴³:

Miejscowość	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Rok
Hel (5 m)	-0,8	-0,5	1,1	4,9	9,8	14,4	17,1	16,7	14,0	9,2	4,2	0,8	7,6
Lębork (20 m)	-1,8	-1,1	1,2	5,5	10,9	14,7	16,8	15,5	12,4	8,0	3,1	0,2	7,1
Kościerzyna (120 m)	-3,6	-2,5	0,2	5,4	11,2	14,8	16,7	15,6	12,2	7,1	1,7	1,9	6,4
Chojnice (163 m)	-3,0	-2,0	0,7	5,8	11,6	15,4	17,0	15,6	12,3	7,1	1,9	1,4	6,8

Obszar nadbrzeżny odznacza się stosunkowo chłodną i późną wiosną i cieplejszą jesienią niż pojezierze. Taki układ pór roku wskazuje na wyraźny wpływ morza na klimat obszaru nadbrzeżnego. Pod wpływem wiatrów morskich, zachodnich i północnych przejawia się tu działalność oziębiająca zbiorników wodnych na wiosnę, a ogrzewająca w jesieni. Wpływ ten maleje w miarę oddalania się od wybrzeża. Można powiedzieć, że morskość klimatu ogranicza się do wąskiego pasa równin nadbrzeżnych, gdyż w miarę podnoszenia się terenu na pojezierzach zanika jego działanie.

Klimat obszaru nadbrzeżnego odznacza się najmniejszymi wahaniami dobowymi. Także przebieg skrajnych temperatur zimy i lata wykazuje tu najmniejszą rozpiętość. Dla Helu różnica między średnią roczną temperaturą maksymalną i minimalną wynosi 40,4° C, podczas gdy dla Bydgoszczy ta liczba jest znacznie wyższa (51,8°)⁴⁴.

Opady w obszarze nadmorskim są mniejsze niż na pojezierzach i wahają się w pobliżu 500 mm. Główna część opadów spada w lecie, w lipcu i sierpniu. Drugorzędne maksima występują w jesieni (październik, listopad). Oceaniczny charakter klimatu obszaru nadmorskiego wyraża się w większej częstotliwości i równomiernym rozkładzie opadów w okresie letnim i w dużej wilgotności powietrza w okresie zimowym. Także układ wiatrów, ich siła i częstość mają inny przebieg niż w głębi lądu.

Klimat obszarów nadbrzeżnych ma swoisty charakter sprzyjający rozwojowi gospodarki rolnej. Wegetacja rozwija się wolniej niż w innych częściach kraju. Czas zakwitania żyta w południowej części Pomorza przypada między 27—31 maja, a nad brzegiem Bałtyku 11—15 czerwca. Opóźnienie w rozwoju wegetacji dochodzi do 2 tygodni. Mimo to warunki klimatyczne sprzyjają rozwojowi rolnictwa dla uprawy wszystkich zbóż, gdyż ciepła, długa jesień pozwala na zebranie plonów.

Obszar pojezierza odznacza się ostrzejszą zimą, a latem zbliżonym do lata obszaru nadmorskiego. Amplituda roczna jest tu większa. Wynosi dla

⁴³ Tamże, s. 43—44.

⁴⁴ Tamże, s. 52.

Kościerzyny 20,3, dla Lęborka 18,6. Ze wzrostem wysokości na pojezierzu występuje zaostrenie się zimy, a lata nie wykazują dużych różnic. Strefa klimatu przybrzeżnego przechodzi w dziedzinę klimatu pojezierzy, która obejmuje obszar wzgórz morenowych i strefę sandru. Na pojezierzu występują większe opady średnie (500—600 mm). Opady roczne ulegają dużym wahaniom. Jeden rok nie jest równy drugiemu. Według Hellmanna roczna wysokość opadów waha się w granicach od 145% do 33% stanu średniego, to znaczy, że najwilgotniejszy rok ma podwójną wysokość opadu roku najsuchszego⁴⁵. Na Pomorzu Gdańskim częściej zdarzają się lata suche, poniżej średniej. Nie można więc mówić o nadmiernych opadach na obszarze pojezierza. Jeśli się przy tym zważy, że na pojezierzu występują lżejsze gleby piaszczyste, wymagające więcej wilgotności, to rola większych opadów na tym obszarze nabiera specjalnego znaczenia. Wiosna na pojezierzu jest stosunkowo późna. Tajanie lodów w jeziorach działa lokalnie na obniżenie temperatury w marcu i w kwietniu.

Obszar nadwiślańskich równin ma klimat zbliżony do pojezierza, z tym jednak, że opady na tym terenie są mniejsze. Wklęsłość doliny Wisły i obniżenie się terenu w jej kierunku odbija się na lokalnym zróżnicowaniu opadów, które wahają się w granicach 450—550 mm. Temperatury mają latem przebieg nieco wyższy, co zbliża klimat doliny Wisły do klimatu środkowopolskiego.

Podział na regiony klimatyczne Pomorza Gdańskiego w pewnym stopniu pokrywa się z podziałem na trzy krainy wydzielone w oparciu o rzeźbę i gleby. Obszary nadmorskie mimo wysunięcia najdalej ku północy, mają klimat łagodny, ułatwiający gospodarkę rolną. Najmniej korzystne warunki klimatyczne mają najwyższe partie pojezierza, ale i tu przebieg zjawisk klimatycznych nie działa specjalnie hamująco na rozwój rolnictwa. Pas równin nadwiślańskich ma dogodniejsze warunki termiczne, a mniejszą ilość opadów, co przy dużej wilgotności powietrza na tłustszych gliniastych ziemiach nie działa ujemnie na wegetację.

Pomorze Gdańskie ma duże bogactwo rzek i jezior, które od najdawniejszych czasów wywierały znaczny wpływ na gospodarkę człowieka i wykształcenie sieci osadniczej. Specjalną cechą tej krainy, otoczonej dużymi dolinami Wisły i Noteci, jest istnienie krótkich rzek o małych dorzeczach, dużych i niewyrównanych spadkach, które płyną do dolin leżących na peryferiach obszaru lub do morza. Pojezierze tworzy więc lokalny dział wodny, a nawet węzeł hydrograficzny, a rzeki płynące z niego są bogate w wodę, którą odprowadzają z licznych jezior pojezierza, uzupełnianą dużymi opadami atmosferycznymi tego obszaru.

⁴⁵ Tamże, s. 70.

Na północ do morze płyną Słupia, Łupawa, Łeba, Radunia i Reda. Do Wisły wpadają Wierzyca, Czarna Woda, Brda, a do Noteci — Drawa i Głda.

Rzeki	Długość w km	Źródła na wys. n.p.m. w metrach	Spadek w ‰
Słupia	188,4	177,0	0,94
Łupawa	91,9	202,0	1,82
Łeba	149,8	170,0	1,11
Reda	56,8	49,4	0,87
Drawa	195,0	144,0	0,59
Głda	146,7	149,0	0,69
Brda	232,7	180,0	0,65
Czarna Woda	185,9	156,0	0,72
Wierzyca	145,0	188,0	1,22

Rzeki pojezierza są na ogół krótkie, ale to nie znaczy, aby miały prosty, krótki bieg. Odległość ujścia od źródeł w linii prostej jest dużo mniejsza niż ich bieg. Dział wodny biegnie przeciętnie 60—65 km od linii wybrzeża, a długość ich jest znacznie większa. Rzeki mają bieg złożony i urozmaicony, który powstał w skomplikowanej sieci dolin polodowcowych. Odwadniają one liczne jeziora pojezierza i początkowo przerzucają się z jednych basenów i systemów jezior rynnowych do drugich. Różnice między zbiornikami jeziornymi pokonują w krótkich wciętych dolinach, gdzie rzeki płyną z dużym spadkiem. Największe takie spadki w górnym biegu wykazuje Łupawa, wypływająca z Jeziora Obrowskiego i Jeziora Jasieńskiego.

Rzeki na obszarze równin północnych płyną na dnie szerokich pradolin, które są pozostałością dawnego odwodnienia tego obszaru po wycofaniu się lodowca.

W północnej pradolinie pomorskiej płynie Łeba na zachód i Reda na wschód. Szerokie i bagniste pradoliny były początkowo nieprzydatne dla osadnictwa. Dopiero po przeprowadzeniu melioracji i odwodnieniu zmieniły charakter i są dobrymi terenami osadniczymi.

Rzeki południowe, Drawa, Brda, Czarna Woda, po wyjściu z pojezierza, gdzie odwadniają większą ilość jezior, płyną na terenie pól sandrowych, w które wcięły doliny o licznych tarasach. Rzeki te mają doliny węższe, wcięte jednak w nieurodzajnych piaskach. Wierzyca ma źródła blisko Kościerzyny, płynie na wschód poprzez żyzne obszary ziemi starogardzkiej. Radunia wypływa z Jeziora Ostrzyckiego i płynie wciętą meandrującą doliną na wschód do Wisły. Obydwie te rzeki wiążą obszary środkowe pojezierza z regionem nadwiślańskim i odegrały ważną rolę w rozwoju sieci osadniczej. Doliny i rzeki miały wielkie znaczenie dla życia gospodarczego. Wartkie rzeki pomorskie umożliwiały budowę jazów na rzekach

i służyły jako źródło energii, rybołówstwa, młynów wodnych, spławu drewna. Wielkie pradoliny, a zwłaszcza dolina Wisły, miały poważny wpływ na układ sieci komunikacyjnej. Na ogół większe trakty, drogi, a później koleje trzymały się i trzymają z dala od dolin, wchodząc na wysoczyzny, gdyż dna dolin były bagniste i ulegały zalewom. Drogi biegły równolegle do dolin, które odgrywały rolę ważniejszej przeszkody w terenie dla dróg kołowych. Do dziś ten stan częściowo się zachował i układ dróg, równoległy do dolin Wisły, nadaje piętno Pomorza Gdańskiego.

Ilość jezior na Pomorzu jest duża ⁴⁶, razem na opracowanym terenie jest 1359 jezior powyżej 1 ha, w tym 69 jezior powyżej 1 km², ale są one nierównomiernie rozmieszczone. Najwięcej jezior jest na pojezierzu i na sandrze, czyli w środkowej i południowej części kraju. Powiat kartuski ma 201 jezior powyżej 1 ha, a chojnicki 200. Mniej ich jest na równinach nadmorskich i nadwiślańskich. Powiat tczewski ma 50 jezior, a gdański 14. Na terenie pojezierza występuje duża ilość jezior o różnych typach. Najliczniejsze są jeziora rynnowe, mniej liczne morenowo-denne o powyginanej linii brzegowej i zmiennej, dużej głębokości. Najciekawsze kształty jezior rynnowych mają jeziora powstałe z rozwidlenia kilku rynien, tworzące źródłowy obszar Raduni. Do największych należy Jezioro Żarnowieckie; obejmuje ono obszar 15 km², zajmuje część rynny, którą płynie Piaśnica. Jest to kryptodepresja (dno -15,5 m). Jezioro Wdzydze (14 km²) odznacza się skomplikowaną linią brzegową, powstałą z przecięcia dwóch prostopadłych do siebie rynien. Jest to najgłębsze jezioro (55 m). Jeziora: Charzykowskie (13,48 km²), Karsin (5,8 km²), Gowidlińskie (5,0 km²), Moczydło (4,82 km²), Kalęba (4,52 km²) należą do znaczniejszych.

Mniejsze jeziora zajmujące dno niecek depresji międzymorenowych mają często kształt okrągły, szeroki; czasem są one bezodpływowe. Dla gospodarki człowieka wielką rolę odgrywają od dawna jeziora. Osady chętnie umieszczały się w pobliżu jezior, gdyż były one stałym niewysychającym źródłem wody, dostarczały wyżywienia, ułatwiały komunikację, zapewniały obronę oraz u wylotu rzek z jezior były źródłem energii dla młynów wodnych.

Z opisu wynika, że opracowany teren Pomorza Gdańskiego da się podzielić na kilka regionów, w których elementy środowiska geograficznego wiążą się w różne zespoły cech, o różnej wartości dla człowieka.

1 a. Region nadbrzeżnych kęp, o glebach gliniastych, urodzajnych na morenie dennej, o wielkich dolinach polodowcowych, bogactwie łąk i bagien a mniejszej ilości jezior, o łagodnym nadmorskim klimacie, z krótkim, przesuniętym do jesieni okresem wegetacyjnym.

⁴⁶ Katalog jezior Polski. Instytut Geografii PAN, Warszawa 1954, s. 21—62, 443—522, 583—664.

1 b. Region równin nadwiślańskich o krajobrazie morenowo-dennym, pocięty dolinami Raduni, Wierzycy, z bardzo urodzajnymi glebami, klimatem sprzyjającym rolnictwu na ciężkich glebach, od Starogardu po Nowe. Dalej na południe ciągnie się podobny, mniejszy region świecki.

1 c. Region południowo-zachodni, chojnicko-człuchowski o krajobrazie falistym i pagórkowatym, z bogactwem jezior i dolin polodowcowych, z przewagą gleb gliniastych, urodzajnych, z małą ilością opadów.

2. Region pojezierza o wybitnie pagórkowatym krajobrazie, glebach mało lub średnio urodzajnych, z dużą ilością dolin i rzeczek, z największą ilością jezior. Jest to teren źródłowy dla wszystkich rzek pojezierza, stąd łatwo dostępny z biegiem rzek. W tym obszarze można jeszcze wyodrębnić część pojezierza z wielkimi jeziorami, które tworzą źródła Raduni i mają najwyższe kulminacje: grupę zachodnią, bytowską i południowo-zachodnią koło Kościerzyny.

3. Region sandru jest to równina o bardzo jałowych glebach z większymi jeziorami, przydatnymi dla gospodarki rybnej (Jez. Charzykowskie, jez. Wdzydze) i dużych lasach.

Wydzielone regiony geograficzne pokrywają się tylko w pewnym stopniu z regionami morfologicznymi wydzielonymi przez Pietkiewicza⁴⁷, które dla naszych celów były zbyt ogólne i jednostronnie przeprowadzone. Pietkiewicz wyróżnia 1) pas kęp, który kończy się na Kępie Puckiej, 2) pas pojezierza, który dzieli się na Pojezierze Starogardzkie, mniej wysokie, i Kaszubskie, bardziej typowe. 3) Równinę Tucholską i Krajeńską. Pojezierze przechodzi u Pietkiewicza wprost w Równinę Krajeńską. Nie wprowadza on regionu nadwiślańskiego, lecz włącza go do pasa pojezierza. Ponadto łączy sandr z równinami morenowymi południowego obszaru. Duże różnice, jakie zaznaczają się w glebach, rzeźbie, stopniu zalesienia, skłaniają mnie do wyodrębnienia pod kątem widzenia znaczenia regionów dla gospodarki człowieka większej ilości regionów.

Różnice, jakie dziś występują między poszczególnymi regionami geograficznymi, przedstawiały się nieco inaczej we wcześniejszych okresach historycznych. W małym stopniu zmieniły się takie elementy środowiska, jak rzeźba, klimat, jeziora, ale wielkim zmianom uległa biosfera, roślinność, która dla gospodarki człowieka miała zasadnicze znaczenie.

W okresie wczesnofeudalnym większą część Pomorza pokrywał las. Według Ślaskiego⁴⁸ pralas obejmował prawie cały zachód i południe kraju, a więc przede wszystkim regiony 1 c, 2, 3. Kontrast między obszarami puszcz a terenami bezleśnymi był inny niż obecnie. Las nadawał

⁴⁷ St. Pietkiewicz, Podział morfologiczny Polski północnej i środkowej. „Czasopismo Geograficzne”, t. XVIII, Wrocław 1947, s. 123—163.

⁴⁸ K. Ślaski, Zasięg lasów Pomorza w ostatnim tysiącleciu. „Przegląd Zachodni”, z. 5/6, Poznań 1951, s. 207—263.

głównie piętno Pomorza. Nie był to las podobny do dzisiejszych borów sosnowych. Pierwotna puszcza miała dużą ilość drzew liściastych, zwłaszcza dębów. Dużo było cisów i modrzewi⁴⁹. Jałowe piaski sandrowe były już wcześniej pokryte sosną i wrzosowiskami. Ślady dębów spotyka się prawie we wszystkich zabytkach archeologicznych, do okresu wczesnofeudalnego włącznie⁵⁰. Dęby uległy być może wytepieniu w okresie kultur pierwotnych, które zużywały ich duże ilości. Obszar lasów zajmował jeszcze w XII w. około $\frac{3}{4}$ terytorium Pomorza. Las nadawał główny charakter Pomorza w okresie, kiedy rozpoczyna się kształtować zarys współczesnej sieci osadniczej i form osadnictwa, niemniej jednak istniały na Pomorzu obszary zajęte pod gospodarkę rolną i kontrast kraju rolniczego i leśnego, który tak wyraźnie do dziś na Pomorzu się zaznacza, w pewnym stopniu wystąpił już w okresie wczesnofeudalnym. Środowisko geograficzne dostarcza tu bowiem obok warunków umożliwiających rolnictwu wydajną gospodarkę rolną, również takie, w których gospodarka ta jest niemożliwa. Jałowość piaszczystych gleb w regionie sandru i piaszczystych obszarów moren czołowych jest tak wielka, że nie opłaca się tu wysiewać ziarna, gdyż zbiór jest mniejszy od siewu.

Nie zawsze człowiek umiał sobie zdać z tego sprawę. Zajęcie pod osadnictwo terenów leśnych i przejście z czasem na tych terenach na gospodarkę rolną doprowadziło do karczunków lasów, zniszczenia pierwotnego drzewostanu liściasto-iglastego i odsłonięcia bardzo jałowych, nieurodzajnych gleb, a nawet lotnych piasków. Uprawa na tych ziemiach nie udawała się, pola musiały po kilka lat leżeć odłogiem i zwykle porastały wrzosowiskami, które nie dostarczały paszy dla zwierząt. Obraz gospodarki Pomorza Gdańskiego, zwłaszcza w zachodniej części, w XVIII w. na skutek akcji wylesiania i wejścia z gospodarką rolną na tereny nieproduktywne był opłakany. Według opisu z 1748 r.⁵¹ przeważały na Pomorzu piaski, wrzosowiska, góry piaszczyste i zarośla, a tylko na Żuławach i na obszarach położonych bliżej Wisły życie się rozwijało.

Naruszenie równowagi środowiska geograficznego w obszarze pojezierza i sandru stworzyło ten niepomysłny stan, w którym wiele osad dawniej położonych wśród puszczy nad jeziorami, uprawiających gospodarkę hodowlaną (wypas koni, świń, gęsi), pszczelarstwo, rybołówstwo znalazło się po wycięciu lasów w coraz gorszym położeniu, wobec jałowych pól, które

⁴⁹ Wł. Łęga, *Obraz gospodarczy Pomorza Gdańskiego w XII i XIII w.* Instytut Zachodni, Poznań 1949, s. 50—55.

⁵⁰ Fr. Mager, *Geschichte der Landeskultur Westpreussens und Netzebezirks bis zum Ausgang der polnischen Zeit.* Schriften des Instituts für Osteuropäische Wirtschaft am Staatwissenschaftlichen Institut der Universität Königsberg, Berlin 1936, s. 17.

⁵¹ Tamże, s. 142.

ani zwierząt, ani ludzi wyżywić nie mogły. Tak na przykład wsie położone w Borach Tucholskich, jak Swornigacie, Rytel, miały znaczne tereny upraw pokryte lotnymi piaskami, które zagrażały zasypaniem sąsiednim żyźniejszym polem⁵². Na pojezierzu wsie takie, jak Linia, Pomieczyn, na terenie starostwa mirachowskiego miały ziemię tak piaszczystą i kamienną⁵³, że nie nadawała się do uprawy i musiała leżeć odłogiem, porośnięta lichym wrzosowiskiem. Stan zagospodarowania rolniczego na obszarach piaszczystych pojezierza nie mógł osiągnąć większych wyników w okresie trójpolowej gospodarki.

Mimo, że tereny upraw bardzo się rozszerzyły w okresie od XIV do XVIII w., to jednak ostro się zarysował kontrast między terenami o środowisku sprzyjającym intensywniejszej gospodarce rolnej, położonymi w regionach kęp nadmorskich oraz nad Wisłą i na południu, w Chojnickiem a terenami niesprzyjającymi, z powodu mało żyznej gleby.

Kontrast ten w pewnym stopniu został zmniejszony dopiero na skutek nowych, racjonalnych metod gospodarki rolnej, zastosowanych w XIX w. pod wpływem wielkiej rewolucji agrarnej, jaka nastąpiła w rolnictwie europejskim na zachodzie. Wprowadzenie nawozów sztucznych, rozpowszechnienie płodozmianów regenerujących jakość składników gleby, nowych gatunków upraw, coraz doskonalszych narzędzi podniosły wydajność słabych, piaszczystych gleb pojezierza. Zalesianie nieużytków, zahamowanie piasków lotnych stworzyły bardziej sprzyjające warunki dla rolnictwa, nawet w mniej urodzajnych regionach pojezierza i sandru. Wyraziło się to w wydajności gleby, która zaczęła dawać lepsze rezultaty.

Powiat kartuski w latach 1909—1913 miał średnią wydajność żyta z ha 12,4 q, a powiat kościerski 13,6 q. Jest to prawie o 6 q mniej z ha niż w pow. tczewskim, który osiągnął w tym samym czasie 19,1 q, jednak jest to już wydajność, która wskazuje na pewną rentowność gospodarki rolnej w tych regionach. Była ona też wyższa niż średnia wydajność Polski w r. 1925⁵⁴. Są jednak obszary, zwłaszcza w obrębie sandru, mające bardzo niską wydajność. Np. w północnej części powiatu chojnickiego, tereny które i dziś właściwie do gospodarki rolnej nie nadają się, powinny ulec raczej ponownemu zalesieniu.

Znaczenie regionów geograficznych dla gospodarki człowieka ulegało zmianom. Na tle tych zachodzących przemian środowiska i regionu trzeba śledzić zjawiska osadnicze, które z tym procesem najściślej się wiążą.

⁵² Tamże, s. 139.

⁵³ Tamże, s. 137.

⁵⁴ St. Nowakowski, Geografia gospodarcza Polski zachodniej, t. I, Poznań 1929, s. 237.

IV. PROCESY SPOŁECZNO-GOSPODARCZE I CHARAKTERYSTYCZNE DLA NIICH FORMY OSADNICZE

Jednym z najciekawszych zagadnień, które najszerzej było w polskiej literaturze osadniczej omawiane jest problem najstarszego typu osiedla, jego wyglądu oraz form gospodarczych. Nawiązując do zagadnienia chcę rozpocząć pracę od próby ustalenia wśród współcześnie występujących osad Pomorza typu wsi, który ma piętno największego archaizmu.

Wychodzę z założenia, że warunki społeczno-gospodarcze zmieniają się prędzej od form osadniczych. Ustroje dawno znikły, lecz stworzone przez nie formy, o ile nie zostały objęte nowymi przeobrażeniami, nadal trwają w osadnictwie współczesnym. Zjawisko nawarstwienia różnych form w osadnictwie współczesnym, które wynika z tego, że zewnętrzny wygląd wsi jest kształtowany przez warunki ustrojowe i gospodarcze, nigdy nie było lepiej rozumiane niż dziś, w okresie wielkich przemian gospodarki socjalistycznej. Nowy ustrój rolny, który powstaje na skutek nowych form społecznego gospodarowania ziemią, nie tworzy się na surowym korzeniu. Powstała potrzeba nowego typu osiedla dostosowanego do społecznych form gospodarki, do nowego poziomu techniki rolnej i poziomu kultury, ale równocześnie nowa treść często wrasta w stare formy osadnicze lub częściowo je wykorzystuje. Przeobrażenia powstają powoli. Przy dawnych folwarkach i dworach buduje się pojedyncze domy o nowym przeznaczeniu, ale w większości wypadków stara osada zachowała się dotąd bez zmian. Tak samo wieś wielozagrodowa, choć żyje nową treścią społecznej gospodarki, ma dziś jeszcze zewnętrzny charakter wsi stworzonej przez poprzedni kapitalistyczny układ społeczno-gospodarczy. Jeszcze mniej zmian wykazują te wsie, które nie zostały dotychczas objęte nowymi formami gospodarczymi.

Kształtów najstarszego osadnictwa trzeba szukać w najstarszych przetrwałych przejawach gospodarki rolnej. Na fakcie tym opierali swe prace Potkański, Bujak, Tymieniecki. Zwrócili oni uwagę na to, że dla ustalenia najdawniejszego wyglądu wsi polskiej szczególne znaczenie mają te osady, które nie przeszły na prawo niemieckie, ale zachowały prawo polskie przez cały okres średniowiecza.

A. OSADNICTWO NA PRAWIE POLSKIM

1. Prawo polskie przejawem gospodarki wczesnofeudalnej

Na Pomorzu były osady na prawie polskim jeszcze w połowie XV w., do czasu kiedy nastąpiło zrównanie stosunków prawnych wszystkich osad. Zachowały one reliktywne formy gospodarki poprzedniego okresu oraz fizjo-

nomię osad nie objętych procesem przeobrażeń gospodarki czynszowej na prawie niemieckim. Osady na prawie polskim nie należą do najstarszych osad wzmiankowanych w źródłach. Pojawiają się o nich wzmianki od XIII do XV w., to jest w okresie, kiedy rozpowszechniona już była gospodarka czynszowa na prawie niemieckim. Są one jednak odzwierciedleniem stosunków gospodarczych okresu wcześniejszego i wygląd ich kształtował się na tle tych stosunków.

Prawo polskie jest przejawem nadbudowy państwa i społeczeństwa wczesnofeudalnego, którego potrzebom służy. Państwo wczesnofeudalne było zainteresowane rozwojem gospodarki towarowej i wzrostem renty, a więc przede wszystkim rozwojem osadnictwa, które prowadziło produkcję rolną. Powiększenie terenów upraw, zakładanie nowych osiedli, które na prawie polskim na Pomorzu zobowiązane były do oddawania czynszu przede wszystkim w naturze, szło po linii polityki książąt feudalnych. Kolonizacja wewnętrzna w okresie wczesnofeudalnym postępowała więc w miarę wzrostu liczby ludności i obejmowała nowe tereny pod gospodarkę intensywniejszą niż to było w okresie wspólnoty pierwotnej. Zróżnicowane formy gospodarki, jak myślistwo, rybołówstwo, rolnictwo wywoływały potrzebę tworzenia osad różnej wielkości⁵⁵.

Przestudiowanie problemu zachowania przez niektóre osady prawa polskiego do XV w. musiało być punktem wyjścia do badań nad pierwotnymi formami osadnictwa na Pomorzu. Pracę tę wykonał Biskup na szerokim materiale dokumentarnym (przedstawiona ona jest, jak już wspomniałam, obok niniejszej pracy). Wykazał on, że prawo polskie zachowało się w znacznych rozmiarach na Pomorzu do XV w., dokładnie do 1476 r., tj. do chwili zniesienia różnic w prawach przez Kazimierza Jagiellończyka. Według Biskupa w 323 osadach można stwierdzić występowanie prawa polskiego w XV w. Jest to duża ilość osad, która nie przeszła procesu „przenoszenia“ na prawo niemieckie i na skutek tego nie nastąpiła w nich nowa lokacja przeobrażająca wygląd osady. Nie chcę przez to twierdzić, że osady te zachowały się bez zmian aż po dzień dzisiejszy. Osady na prawie polskim ulegały zmianom, jednak proces rozwoju osad odbywał się tu na innych zasadach niż we wsiach lokowanych na prawie niemieckim. Prawo polskie pozostawiało prawo dziedziczenia w linii męskiej z podziałem na równe części i szerokim kręgiem uprawnień. Osady mogły ulec rozbudowie przez podział, przez rozdrobnienie własności, co we wsiach na prawie niemieckim było do XIX w. niemożliwe. Proces rozwoju osady zależał też od tego, do jakiego typu feudalnej własności należała osada.

⁵⁵ K. Tymieniecki, Ustrój społeczno-gospodarczy, op. cit., s. 95.

2. Stosunki własnościowe

Stosunki własnościowe wywierają decydujący wpływ na formy osadnictwa. Różny sposób prowadzenia gospodarki przez wielką i małą własność odbija się na zewnętrznym wyglądzie osad. Wielka własność feudalna prowadziła lepiej zorganizowaną, intensywniejszą gospodarkę, zapewniającą większą towarowość produkcji; podejmowała większe akcje osadnicze niż drobna własność. Ponadto większa własność feudalna, świecka czy duchowna odznaczała się mniejszą zmiennością stosunków własnościowych, co ma także znaczenie dla rozwoju form osadniczych. Dlatego uwzględnienie stosunków własnościowych w badaniach nad rozplanowaniem wsi jest konieczne.

Rozwój wielkiej własności feudalnej na Pomorzu przypada na okres od XI do XII w. Proces powstawania wielkiej własności feudalnej wiąże się z akcją kolonizacyjną ksiąząt pomorskich.

Najstarsze znane dokumentarnie nadania książęce dotyczą kościoła. Pomorze między Wisłą, Brdą i Łebą należało od chwili przyjęcia chrześcijaństwa do biskupstwa włocławskiego, a na zachód od Brdy, kasztelanie raciańska i szczycieńska, do arcybiskupstwa gnieźnieńskiego. Biskupstwa posiadały liczne nadania od księcia, a dobra kościelne tworzyły obok książęcych zaczątek wielkiej feudalnej własności. Biskupstwo włocławskie miało wsie rozrzucone na lewym brzegu Wisły aż po Gdańsk, a na wybrzeżu aż po Łebę. O stanie posiadania biskupstwa włocławskiego informuje najlepiej Ż y t k o w i c z ⁵⁶.

Na Pomorzu dość prędko również powstała duża własność klasztorna. Do najstarszych zakonów pomorskich należą cystersi, którzy otrzymali nadania i uprawnienia w Oliwie już w 1176 r. W dziesięć lat później pełny konwent mnichów przesiedlił się już do gotowego budynku klasztornego. Dokument z 1176 r. obejmował nadanie 7 wsi z najbliższej okolicy Oliwy. Wsie nadane klasztorowi w 1178 r. to: Oliwa, Salkowice, Kłębowo, Stanowe, Starkowo, Gransowe, Sincimice ⁵⁷. Są to osady małe, prawdopodobnie jednodworcze, sortes, żreby. Salkowice, Kłębowo i Stanowe złączono wkrótce w jeden folwark klasztorny w Oliwie. Wsie te stanowiły poprzednio własność dziedziczną księcia. Nadania te uległy rozszerzeniu w ciągu XIII w. W 1224 r. klasztor uzyskał nadanie ziem na Kępie Oksywskiej, a w 1229 r. całą Ziemię Gniewską. Kiedy w roku 1282 klasztor musiał Zie-

⁵⁶ L. Ż y t k o w i c z, Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego w 1598 r. Fontes Tow. Naukowego w Toruniu, t. XXXVI, Toruń 1950, oraz Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z 1582 r. Fontes Tow. Naukowego w Toruniu t. XXXVII, Toruń 1953.

⁵⁷ Wł. Ł ę g a, Obraz gospodarczy Pomorza Gdańskiego w XII i XIII wieku. Instytut Zachodni, Poznań 1949, s. 231.

mię Gniewską oddać zakonowi krzyżackiemu⁵⁸, otrzymał jako odszkodowanie 16 wsi w najbliższej okolicy Oliwy, które leżały w pobliżu dotychczasowych posiadłości. W 1245 r. bulla papieska Innocentego IV wymienia 31 wsi, jako własność tego klasztoru. Po 1283 r., drogą kupna, przybyły mu dalsze 3 miejscowości: Brzeźno i Brzuszcze w pow. tczewskim i Mechowa w pow. morskim. Ponadto przez złączenie klasztoru augustianów w Swornigaciach z klasztorem w Oliwie przejęto całe jego dobra na krótki okres czasu gdyż w XIV w. Swornigacie przejmuje zakon krzyżacki. Klasztor w Oliwie posiadał w końcu XIII w. około 50 wsi. Rozwinął on ożywioną działalność gospodarczą, budował młyny, zakładał stawy rybne. Ożywił życie gospodarcze dużego obszaru. Klasztor miał duże przywileje: zwolnienie od świadczeń na rzecz księcia, swobodę żeglugi na rzekach i zezwolenie na zakładanie młynów.

Ważną rolę odegrał też klasztor cystersów w Pelplinie, do którego mnisi przybyli z Meklemburgii w 1237 r. Początkowo zakonnicy zostali osadzeni w Pogódkach, ale ponieważ chcieli być bliżej Wisły, przesiedlono ich w 1276 r. o 30 km na wschód do Peplina⁵⁹. Przejściowo otrzymali także Ziemię Tymawską⁶⁰, która na początku XIII w. należała do hiszpańskiego zakonu rycerzy z Calatrawy, który się wycofał po krótkim pobycie na Pomorzu. Wsie klasztoru pelplińskiego leżały przede wszystkim na terenie dzisiejszego powiatu tczewskiego, na wysoczyźnie, na prawym brzegu Wierzycy, na południe od Pelplina w jednym kompleksie.

Ze starych klasztorów, mogących wywrzeć wpływ na akcję osadniczą, na wzmiankę zasługuje klasztor benedyktynów pod Gdańskiem. Była to filia klasztoru w Mogilnie, która miała siedzibę w Świętym Wojciechu pod Gdańskiem. Klasztor posiadał kilka wsi w okolicy Gdańska, z których część później odstąpił klasztorowi w Łądzie. Również udział klasztoru w Łądzie zasługuje na wzmiankę, gdyż należały do niego wsie stare i duże, jak Żukczyn i Kłodawa pod Gdańskiem.

Do najstarszych zakonów rycerskich należą joannici⁶¹ sprowadzeni na Pomorze do Kołobrzegu i Słupska już w połowie XII w. Stąd zostali oni zaproszeni przez Grzymisława księcia świeckiego na Pomorze Gdańskie (w 1187 r.) i obdarowani grodem w Starogardzie oraz rozległymi ziemiami

⁵⁸ K. Górski, Państwo Krzyżackie w Prusach. Instytut Bałtycki, Gdańsk—Bydgoszcz 1946, s. 73.

⁵⁹ Nadanie z 1258 r. oddaje im w powiecie kościerskim wsie: Pogódki, Kobyle, Kozmin oraz w pow. tczewskim: Godziszewo, Malenin, Szpegawsk. Wkrótce potem włości ich powiększają się o Gołubie, Dobkowo, Mały Garcz i Zakrzewie, a w XIV w. o nowo lokowane osady, jak: Rożental, Nową Cerkiew, Królówlas (Wł. Łęga, op. cit., s. 116).

⁶⁰ K. K a s i s k e. Das deutsche Siedelwerk des Mittelalters in Pommerellen. Einzelschriften der Historischen Kommission für Ost- u. Westpreussische Landesforschung, Królewiec 1938, s. 36.

⁶¹ W. Łęga, op. cit., s. 118

nad Wierzycą, na północ i na północo-zachód od Starogardu aż po Skarszewy. Ponadto otrzymali dziesięcinę z kościoła Św. Trójcy w Lubiszewie. Początkowo Starogard, później, gdy w połowie XIII w. Sambor przeniósł stolicę swą z Lubiszewa do Tczewa oddając Lubiszewo w całości klasztorowi, stało się ono główną siedzibą joannitów. Po zajęciu Pomorza przez zakon krzyżacki joannici przenoszą główną siedzibę do Skarszew, rozwijając dookoła Skarszew wielką akcją osadniczą. Własność klasztoru joannitów obejmowała północną część powiatu starogardzkiego z licznymi wsiami przeważnie przez nich założonymi, jak: Obozin, Czarnocin, Bożecole⁶² i in. W 1371 r. klasztor joannitów odprzedał posiadłości pomorskie zakonowi krzyżackiemu i wycofał się z Pomorza.

Klasztor norbertanek w Żukowie powstał przy kościele Św. Jakuba który został oddany klasztorowi Św. Wincentego z Wrocławia pod koniec XII w. W 1209 r. z inicjatywy i fundacji Mszczuja I, księcia gdańskiego, powstaje klasztor premonstrantek obdarowany Żukowem i kilku wsiami w okolicy. Do tych darowizn małżonka Mszczuja dodała cały obszar Oksywia. O Ziemię Oksywską toczył odtąd klasztor w Żukowie długie spory z klasztorem w Oliwie, który tam także otrzymał nadania. Klasztor w Żukowie najściślej związany był z domem książęcym, gdyż córki rodziny książęcej często tu przebywały i piastowały wysokie godności klasztorne. Dzięki temu rozszerzył swoje posiadłości, m. in. otrzymał na własność Chmielno. W 1295 r. klasztor posiadał 31 wsi⁶³.

Drugi stary klasztor żeński, cystersek w Żarnowcu, powstał prawdopodobnie z inicjatywy klasztoru w Oliwie, na gruntach należących pierwotnie do tego klasztoru nad Jeziorem Żarnowieckim. W 1279 r. ks. Mszczuj potwierdził prawa klasztoru do pięciu wsi leżących bezpośrednio w pobliżu Żarnowca, głównej siedziby klasztoru. Przez kupno i darowizny własność klasztoru wkrótce się powiększyła. Należały do niego m. in. wsie: Karlikowo, Kartoszyno, Żarnowiec, Lubkowo, Odargowo.

Do końca XIII w. powstały główne zręby wielkiej własności duchownej.

Rozmieszczenie własności kościelnej i klasztornej wskazuje, że zajmowała ona w XIII w. tereny na kępach, w pasie nadmorskim, i wzdłuż Wiśły. Lokalizacja samych centralnych ośrodków klasztornych: Oliwa, Pelplin, Lubiszewo, Żukowo, Żarnowiec wskazuje na fakt, iż były one wznieszone na pograniczu puszczy przy starych rejonach osadniczych, a nie pośrodku lasów. Własność duchowna przetrwała z pewnymi zmianami do końca XVIII w., kiedy Fryderyk II w 1772 r. zarządził konfiskatę wszyst-

⁶² K. K a s i s k e, op. cit., s. 210.

⁶³ W. Ł ę g a podaje dokładny, zatwierdzony przez Przemysława, spis osad, op. cit., s. 115.

kich majątków klasztornych i biskupich. Obejmowały one pokaźną liczbę wsi, jak o tym świadczy poniższa tabelka ⁶⁴:

Powiat	Ilość wsi	Pow. w ha
pucki	38	22 166
wejherowski	17	8 059
kartuski	55	31 638
kościerski	33	17 130
tczewski	22	11 129
starogardzki	8	4 827
świecki	23	14 499
gniewski	8	3 667
tucholski	6	1 925
chojnicki	3	2 079
Ogółem	213	117 119

Do największych właścicieli feudalnych należał zakon krzyżacki. Wywarł on niewątpliwie znaczny wpływ na rozwój sieci osadniczej i charakter osadnictwa na Pomorzu, gdyż kierował się nie tylko względami gospodarczymi, chęcią podniesienia swych dochodów i poziomu życia, ale przede wszystkim względami politycznymi, chęcią umocnienia swej władzy. Zakon zakładał osady i twierdze, na których mógł oprzeć swe panowanie nad podbitym terenem; dokonał więc wielkich zmian w sieci osadniczej i gospodarce Pomorza. Wpływ jednak Zakonu na charakter osadnictwa na Pomorzu jest przesadnie oceniany przez badaczy niemieckich, ostatnio przez K a s i s k e g o. Dowody na to będą przytoczone poniżej przy omawianiu powstania i rozplanowania wsi pomorskiej.

Zakon krzyżacki jeszcze przed zajęciem z początkiem XIV w. całego Pomorza, stał się właścicielem małego obszaru Pomorza, na którym rozpoczął akcję osadniczą. Uzyskał on zapis od ks. Racibora, na podstawie którego rościł sobie prawo do Ziemi Gniewskiej, które ostatecznie Mszczuj II zmuszony był uznać w 1282 r. w Miliczu ⁶⁵. Ziemia Gniewska była kilkadziesiąt lat w rękach klasztoru oliwskiego, zanim ją przejął Zakon. Gniew stał się pierwszą osadą zajęta przez krzyżaków, na lewym brzegu Wisły, a zmiany wprowadzone w osadnictwie Ziemi Gniewskiej pierwszym przykładem poczynań osadniczych Zakonu. Wraz z Ziemią Tymawską, którą uzyskał od Wacława w 1305 r., posiadał Zakon około 40 osad ⁶⁶. Po 1309 r.

⁶⁴ K. Jeżowa, *Der Grundbesitz in Weichselpommern zur Zeit der Teilung Polens und vor dem Weltkrieg*. Gdańsk 1934, s. 25.

⁶⁵ K. Górski, *op. cit.*, s. 73—74.

⁶⁶ W. Łęga, *op. cit.*, s. 121.

przejął własność księżęcą na Pomorzu, która, poza licznymi wsiami w pasie nadmorskim i nadwiślańskim, obejmowała głównie duże tereny leśne w środkowej i południowej części kraju. Zakon z niechęcią odnosił się do feudalnej własności klasztornej i kościelnej i dlatego w czasach jego panowania nie miała ona pomyślnych warunków dalszego rozwoju.

Tylko kartuzi cieszyli się specjalnymi względami Zakonu. Klasztor w Kartuzach został założony dopiero w drugiej połowie XIV w. Jest to jedyna fundacja klasztorna na Pomorzu, która powstała od nowa w czasie panowania zakonu krzyżackiego. Rozwój jej był przez Zakon popierany, gdyż klasztor ten od samego początku był obsadzony przez zakonników narodowości niemieckiej. Współdziałał on z Zakonem, będąc ważną podporą dla jego polityki germanizacyjnej na Pomorzu. Klasztor został obdarzony wsiami w okolicach miasta Kartuz i powstał wśród lasów, z dala od innych ośrodków osadniczych.

Wielka własność feudalna, tak zakonna, jak i klasztorna oraz duchowna była przede wszystkim zainteresowana wprowadzeniem wyższych form gospodarki na prawie niemieckim. Toteż zasięg własności feudalnej wiąże się z zasięgiem rozwoju tych form. Niemniej jednak zachowała się w obrębie własności wielkofeudalnej pewna nieduża ilość osad na prawie polskim. Osady te zasługują na specjalną uwagę, gdyż nie przeszły przeobrażeń późniejszych. Ze względu na stałość warunków własnościowych mogą one być źródłem do ustalenia najstarszych form osadniczych na Pomorzu.

Zakon krzyżacki posiadał ogółem 58 wsi na prawie polskim, i to głównie w powiecie morskim, kartuskim, kościerskim.

Klasztor w Żarnowcu miał większą od innych klasztorów ilość wsi na prawie polskim. Wszystkie wsie w okolicy Jeziora Żarnowieckiego, jak: Lubkowo, Kartoszyno, Karlikowo, Świecino, Odargowo, należały do klasztoru żarnowieckiego i oddawały czynsze w naturze. Razem było na Pomorzu w XV w. 21 wsi klasztornych na prawie polskim. Prawo polskie we wsiach klasztornych i zakonnych ulegało powolnemu zanikowi. Świadczenia od radła zamieniano z czasem na czynsz pieniężny. Starosta stojący na czele wsi nie miał jednak uprawnień sołtysa. Ściągał on czynsz i troszczył się o obsadzenie pustych zagrod, ale nie sprawował władzy sądowniczej. Pod koniec średniowiecza osady na prawie polskim niewiele się różniły w ustroju i gospodarce od wsi na prawie niemieckim. W wyglądzie jednak osiedli zachowały się pewne różnice, gdyż osady te na pewno nie ulegały regulacji, jaką mogły przechodzić osady przy nadaniu prawa niemieckiego. Osady pozakonne i klasztorne w przeważnej części w okresach późniejszych były własnością bądź królewską, bądź duchowną i nie przeszły zmian okresu folwarcznego, w takim stopniu jak własność rycerska. Nie nastąpiły w nich więc radykalne przeobrażenia, wywołane w osadnictwie przez tworzenie gospodarki folwarcznej. Z dużym więc prawdopodobieństwem

można przyjąć, że osady zakonne i klasztorne, które zachowały do XVI w. prawo polskie, są relikdami najstarszego typu osadnictwa na Pomorzu.

Istniała na Pomorzu również mniejsza własność rycerska na prawie polskim. Na podstawie badań Biskupa udało się ustalić prawo polskie dla 244 osad należących do tej grupy. W obrębie tej dużej grupy osad, której rozmieszczenie jest dokładnie omówione w pracy Biskupa, na uwagę zasługuje jej podział na: 1) osady, w których właściciel posiadał prawo polskie i sam uprawiał ziemię, 2) osady, w których właściciele i poddani byli na prawie polskim i 3) osady, których właściciel posiadał prawo polskie, a poddani byli osadzeni na prawie niemieckim (Eigendorf). Najliczniejsza była pierwsza grupa osad, najmniej liczna — trzecia (32 osady). Ostatnia grupa osad mogła być objęta procesem przeobrażeń osadniczych pod wpływem kolonizacji na prawie niemieckim.

Charakterystyczna dla Pomorza jest drobna własność rycerska, którą można porównać z drobną własnością szlachecką Mazowsza. O osadnictwie w takich warunkach mówi Tymieniecki⁶⁷: „Na terenach zajmowanych przez drobną szlachtę wielka własność nigdy się nie wytworzyła, nigdy się też nie narzuciła w formie zwierzchniej władzy i kierownictwa drobnym i średnim posiadaczom“. Na Pomorzu drobna własność rycerska bądź to uległa dalszemu rozdrobieniu i zamieniła się na wsie nie różniące się niczym od chłopskich, bądź też z osad rycerskich, w dóbce rozwoju gospodarki folwarcznej, powstały folwarki samodzielne.

Z obserwacji wsi rycerskich na prawie polskim można również wyciągnąć wnioski co do najstarszych form osadniczych, które tworzyły się i zachowały w nieco odrębnych warunkach społecznych niż wsie na prawie polskim wielkiej własności.

3. Typy rozplanowania wsi na prawie polskim

Rozpatrzmy teraz z kolei typy osiedli, jakie wiązać można z wyżej wymienionymi stosunkami własnościowymi.

a₁. Wsie placowe

Do najciekawszych należą wsie placowe⁶⁸. Najczęstszym typem jest wieś o placu trójkątnym. Na ogół nie jest to plac regularny, w całym tego słowa znaczeniu, ale mały plac powstały z rozwidlania się co najmniej

⁶⁷ K. Tymieniecki. *Ziemie polskie w starożytności*. Poznań 1951, s. 62.

⁶⁸ Nie używam świadomie nazwy „nawsie“ na określenie placu wsi. W świetle artykułu Gerlacha (Jan Gerlach, *Nawsie, wspólna własność gromadzka wsi staropolskiej*. „Czasopismo Prawno-Historyczne“, t. IV, 1952) nawsie było pojęciem prawnym i obejmowało grunty wspólnie zarządzane przez gminę; mogło znajdować się pomiędzy domami. Zakres pojęcia nawsia jest więc różny od pojęcia placu niezabudowanego, będącego podstawą rozplanowania.

trzech ulic. Placyk środkowy jest mały, zwłaszcza, iż często w nowszych czasach uległ on zabudowaniu i zmniejszeniu. Na mapach katastralnych jego wygląd i wielkość są wyraźniej zarysowane. Placu tego nie można uważać za pozostałość po dawnej okolicy. Okolnice typowe, nadłabskie, mają zwykle jedno wejście do wsi i układ placu zbliżony do podkowy. Natomiast układ dróg przy wsiach trójkątnych jest z reguły rozdrożny, wprost przeciwny niż w okolicach. Najlepiej omówić to na kilku przykładach.

Lubnia (pow. chojnicki)⁶⁹ jest typowym przykładem wsi placowej trójkątnej. Jest to wieś o starej metryce. Już w 1290 r. książę pomorski Mszczuj potwierdza jej nadanie wojewodzie kaliskiemu, Mikołajowi. W 1314 r. przechodzi na własność Zakonu, ale w 1400 r. posiada jeszcze prawo polskie. W 1570 r. liczy 16 płuż. W 1664 r. jest własnością starostwa tucholskiego: liczy 16 łąnów. W 1789 r. liczy 16 dymów. Jako własność Zakonu, a następnie królewska miała ona warunki ustabilizowane i nie uległa przeobrażeniom w czasach późniejszych, o czym świadczy zachowana przez dłuższy okres czasu ta sama wielkość osady. Na mapie katastralnej z 1835 r. liczy 25 gospodarstw (Ryc. 1). Kształt na mapie starej niewiele odbiega od obrazu z mapy 1 : 25 000, wykazuje plac trójkątny o długości kilkudziesięciu metrów. Drogi wychodzą z placu w trzech różnych kierunkach. Nowsza rozbudowa wsi wzdłuż tych dróg dała kształt ulicowo-placowy. Na mapie katastralnej nie zachował się niestety stary układ pól. Wprowadzono na niej tylko nowy układ powstały na skutek regulacji.

Podobny kształt do Lubni mają Szatarpy (pow. kościerski) (Ryc. 2). Jest to wieś placowa o mniej regularnym placu trójkątnym, ale o wyraźnie

⁶⁹ Wiadomości dotyczące historii wsi Lubni, jak i wszystkich innych osad omówionych w tym rozdziale, zaczerpnięto z rękopiśmiennego katalogu metryk wsi Pomorza Gdańskiego zestawionego przez Biskupa.

Metryki osad wiejskich Pomorza Gdańskiego zostały opracowane głównie na podstawie następujących źródeł: Pommerellisches Urkundenbuch, wyd. M. Perlbach, Gdańsk 1882; Preussisches Urkundenbuch, t. III, wyd. M. Hein, Królewiec 1944; Handfesten der Komturei Schlochau, wyd. P. Panske, Gdańsk 1921; Urkunden der Komturei Tüchel, wyd. P. Panske, Gdańsk 1911; Documenta capitaneatus Slochoviensis, wyd. P. Panske, Toruń 1933; Źródła Dziejowe, t. XXIII: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. XII: Prusy Królewskie, wyd. I. T. Baranowski, Warszawa 1911; Opis królewszczyzn w województwach chełmińskim, pomorskim i malborskim w roku 1664, wyd. J. Paczkowski, Toruń 1938; Regestr poboru podwoynego dn. 25 III 1648 w Malborgu uchwalonego, wyd. W. Kętrzyński, Roczniki Pozn. Towarzystwa Przyjaciół Nauk, t. VI, Poznań 1871; Taryfy podatkowe ziem pruskich z r. 1682, wyd. St. Kętrzyński, Fontes Tow. Naukowego w Toruniu, t. V, Toruń 1901; Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z r. 1598, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1950; Goldbeck J. F., Vollständige Topographie des Königreichs Preussen, t. II, Kwidzyn 1789. — Wykorzystano także wszystkie opracowania historii poszczególnych powiatów (zwłaszcza R. Cramera, F. Schultza, T. Hirscha i H. Maerckera) względnie poszczególnych terytoriów i kluczy własnościowych (prace R. Frydychowicza, J. Muhla, L. Webera i K. Kasiskego).

rozdrożnym układzie dróg. Wieś jest wzmiankowana w 1294 r. i nadana biskupstwu włocławskiemu, którego własnością pozostawała jeszcze w 1772 r. Nie przeszła ona lokacji na prawie niemieckim, jest więc przykładem starożytnego typu osadnictwa. Zachował się plan katastralny z 1835 r., dający prócz samego układu domów także wyraźny układ pól. Podobny kształt wykazują wsie na prawie polskim w pow. kościerskim, a mianowicie Korne, Tuszki i Kalisz. Są to wsie, które były własnością zakonu krzyżackiego. W pow. kartuskim takich wsi było jeszcze więcej: Mirachowo, Miechucino,

Ryc. 1. Lubnia, pow. chojnicki, mapa katastralna z 1835 r. Wieś o placu rozdrożnym. Własność zakonu krzyżackiego na prawie polskim

Prokowo, Goręczyno przeszły dopiero w 1466 r. na prawo niemieckie. Niestety nie zachowały się mapy katastralne wsi pow. kartuskiego. Z mapy 1 : 25 000 można wnioskować, że wsie te miały niegdyś układ placowy trójkątny, który dziś jeszcze w układzie dróg jest widoczny. Mirachowo uległo dużym przeobrażeniom przez budowę nadleśnictwa i nowych dróg. Miechucino, wieś Zakonu, później starostwa mirachowskiego, jest mniej zmienione, ma do dziś dnia placyk nieregularny, prawie trójkątny, ze stawkiem pośrodku.

W powiecie morskim Linia (Ryc. 3) ma kształt rozdrożnej, trójkątno-placowej wsi. W 1373 r. była własnością Zakonu na prawie polskim. Linia

ma plac trójkątny, duży o bokach długości 150 m, częściowo zabudowany. Większe zabudowania o charakterze folwarku wskazują, że osada przechodziła późniejsze przeobrażenia, jednak nie do tego stopnia, by zatrzeć jej pierwotny wygląd.

Występowanie wsi placowych — trójkątnych nie da się powiązać tylko z wsiami o ustalonym prawie polskim. Przede wszystkim dlatego, że jest

Ryc. 2. Szatary, pow. kościerski, mapa katastr. z 1840 r. Wieś o placu nieregularnym
Własność biskupstwa wrocławskiego

kilka wsi trójkątno-placowych pośród osad, które prawo niemieckie otrzymały lub u których przejście na prawo niemieckie jest prawdopodobne. Należą do nich: Glisno (pow. chojnicki), Kiedrowice (pow. chojnicki), Sianowo (pow. kartuski), Konarzyny (pow. chojnicki).

Glisno w powiecie chojnickim, położone wśród Borów Tucholskich było własnością rycerską, które w XIV w. prawdopodobnie miało prawo polskie. Dziś jest to prawie krótka ulicówka z bardzo wyraźnie widocznym placem trójkątnym, rozdzielonym na północnym krańcu wsi. Na mapie katastralnej (Ryc. 4) plac jest jeszcze wyraźniej zarysowany. Jest on zakończeniem małej owalnicy podobnej do trójkąta. W Glisnie, podobnie jak w Lubni, mieszkała drobna szlachta zagrodowa.

Kiedrowice w pow. chojnickim (Ryc. 5) mają pośrodku plac trójkątny, wydłużony, który schodzi aż nad brzeg jeziora. Nie ma stwierdzonej lokacji na prawie niemieckim. W 1366 r. Kiedrowice należały do 6 właścicieli,

prawdopodobnie z jednej rodziny. W 1570 r. liczyły 17 łąnów i 15 właścicieli, w 1648 r. — 18 łąnów i folwark, w 1789 r. — 18 dymów. Jest to więc także typowa wieś drobnej szlachty, która ulegała powolnemu wzrostowi przez podziały rodzinne.

Sianowo w pow. kartuskim ma plan regularnie zabudowanego trójkąta. Leży on u końca jeziora, gdzie powstaje rozdroże dostosowane do topo-

Ryc. 3. Linia, pow. morski, mapa katastr. z 1834 r. Wieś o placu trójkątnym. Prawo polskie

grafii. Pośrodku placu stoi kościół. Jest to wieś chłopska, niegdyś własność Zakonu, która jeszcze w XIV w. składała świadczenia według prawa polskiego. Prawa niemieckie uzyskała w 1393 r. W 1571 r. notowany był tu folwark. W 1789 r. liczyła 9 dymów.

Podobny wygląd mają Konarzyny w pow. chojnickim, gdzie na wydłużonym, trójkątnym placu stoi kościół.

Zbliżony charakter rozplanowania o placu rozdrożnym mają wsie: Lipnica w pow. chojnickim, Jamno i Sulęczyno w pow. kartuskim, które w XIV w. otrzymały prawo niemieckie.

Do tego samego typu rozplanowania, o charakterze placowym z lokalizacją kościoła pośrodku, należą trzy wsie, które z racji wielkiej roli, jaką odegrały w ubiegłych wiekach, zasługują na specjalną uwagę. Są to Chmielno i Goręczyno w pow. kartuskim i Lubiszewo w pow. tczewskim.

Chmielno (Ryc. 6) położone jest przy przesmyku jeziornym, na którym do dziś dnia znajdują się resztki grodziska. Wieś powstała wzdłuż brzegu

jeziornego, w miejscu skrzyżowania się drogi podłużnej z poprzeczną do niecki jeziornej. Wieś ma plac wydłużony, trójkątny, a po środku na niewielkim wzniesieniu stoi kościół. Chmielno jest jedną z najstarszych osad Pojezierza Pomorskiego, wzmiankowaną już w 1220 r. Osada jest z pewnością znacznie starsza, jak o tym świadczy grodzisko datowane na VIII w. Chmielno było własnością klasztoru w Oliwie, a w 1316 r. wielki mistrz nadał ją klasztorowi w Żukowie, w którego posiadaniu pozostawała do XVIII w. W 1570 r. wieś liczyła 25 żrebiów (nie łąnów). W 1789 r. notowano tu oprócz wsi folwark królewski i 25 dymów. Wieś nie przechodziła

Ryc. 4. Glisno W., pow. chojnicki, mapa katastr. z 1841 r. Wieś ulicowa z rozdrożnym placem. Własność szlachty kaszubskiej. Prawo polskie.

prawdopodobnie większych przemian osadniczych. Nie zachowała się wzmianka o lokacji jej na prawie niemieckim, ani żaden dowód na to, aby to prawo było zastosowane. Prawdopodobnie była to duża wieś, w której formy nowej gospodarki i przejście na rentę pieniężną w okresie feudalnym nastąpiło w ramach zarządzeń wewnętrznych klasztoru; może nawet pozostała osadą na prawie polskim do XV w. Klasztor w Żukowie nie odznaczał się w ogóle dużą inicjatywą we wprowadzaniu prawa niemieckiego, o czym świadczy fakt, że inne wsie na terenie jego własności miały prawo polskie jeszcze w XV w.

Goręczyno było siedzibą kasztelanii. Należy również do bardzo starych osiedli Pomorza. Wieś należała w 1241 r. do biskupstwa włocławskiego. Duży trójkątny plac tej wsi powstał na skutek rozwidlenia się dwóch dróg przy przejściu przez Radunię. Jest on więc również powiązany z rzeźbą

terenu. Wieś uzyskała prawo magdeburskie dopiero w 1466 r., to znaczy dopiero w okresie zrównania ustawowego wszystkich osiedli i należy wątpić, czy nastąpiły przy tym jakieś przeobrażenia w jej zewnętrznym wyglądzie.

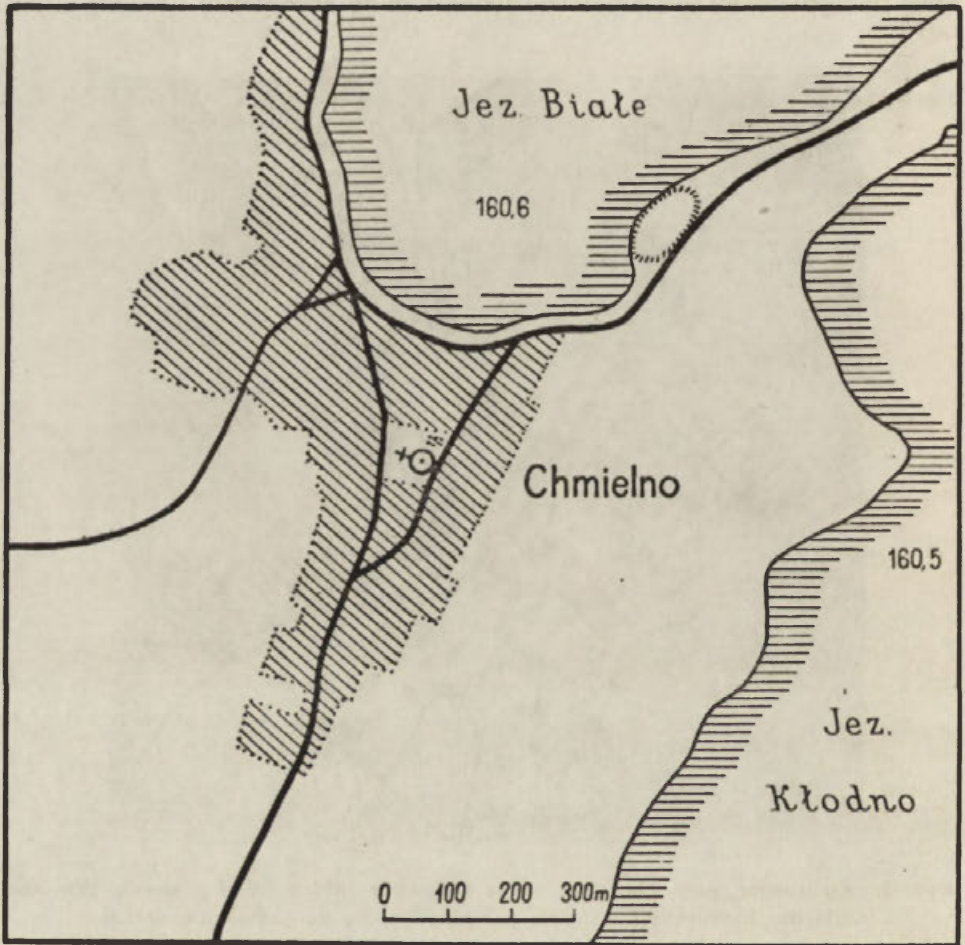
Lubiszewo w pow. tczewskim jest starą osadą. W 1198 r. ks. Grzymisław nadaje kościół w Lubiszewie joannitom ze Starogardu. W 1229 r. jest

Ryc. 5. Kiedrowice, pow. chojnicki, mapa katastr. z 1856 r. Wieś placowa. Własność szlachty kaszubskiej, przeszła prawdopodobnie na prawo niemieckie

stolicą ks. Sambora. W 1288 r. ks. Mszczuj zezwala urządzać joannitom 2 targi w roku. Uzyskuje nadanie prawa niemieckiego w 1321 r. Zakon nabył Lubiszewo dopiero ok. 1400 r. Można przypuszczać, że duża osada targowa, jaką było Lubiszewo, nie uległa ani likwidacji, ani lokacji na nowym miejscu, a co najwyżej pewnej regulacji czy powiększeniu. Rozplanowanie Lubiszewa jest podobne do rozplanowania Chmielna i Goręczyna. Kościół tu stoi na placu trójkątnym. Plac zwęża się i przechodzi w ulicówkę, która rozbudowała się w nowszych czasach.

Przyglądając się planom tych trzech starych wsi Pomorza na mapach (planów katastralnych tych wsi nie udało się niestety uzyskać) i widząc ich odmienny charakter od rozplanowania wsi na prawie niemieckim zakładanym na surowym korzeniu na Pomorzu, trudno oprzeć się wnioskowi,

Ryc. 6. Chmielno, pow. kartuski, zarys planu wsi z mapy topograficznej. Wieś o dużym trójkątnym placu powstałym z rozwidlenia się dróg między jeziorami. Na przesmyku grodzisko

że w postaci wsi o trójkątnym, rozdrożnym placu zachował się jeden z najstarszych typów wsi na Pomorzu. Powstanie jego jest związane z działaniem dwóch czynników: po pierwsze z funkcją węzła komunikacyjnego, co zaznacza się w układzie dróg, po drugie z dobrym dopasowaniem do topografii terenu. Osady na Pomorzu nie leżą bowiem na równinie, lecz

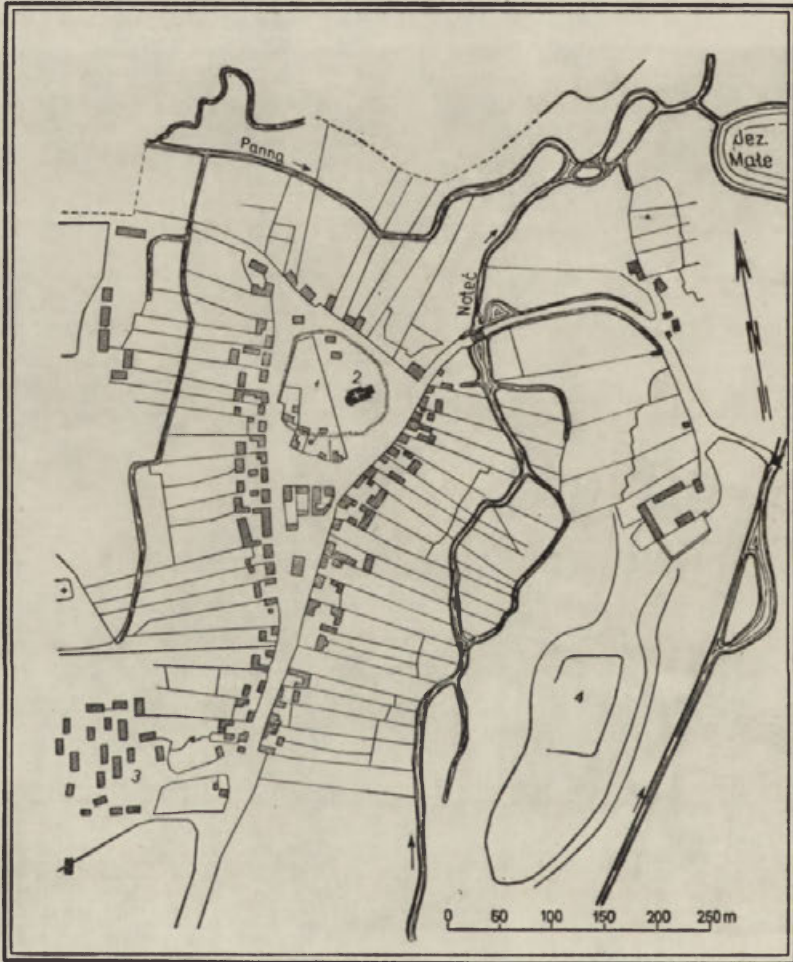
przy rozmaitych wklęsłych lub wypukłych formach terenu, które musiały wywierać wpływ na przebieg dróg i charakter rozdroża. Najprostszą formą rozdroża jest rozwidlenie się dróg powstające najczęściej po napotkaniu przeszkody terenowej, jeziora, przesmyku, doliny itp. Osada powstająca przy takim rozdrożu ma wytyczony zasadniczy kierunek rozbudowy dookoła rozdroża, czyli placu trójkątnego. Jest to więc jakby

Ryc. 7. Sucha, pow. świecki, mapa katastr. z 1831 r. Wieś o trójkątnym, rozdrożnym placu. Własność arcybiskupstwa gnieźnieńskiego. Przeszła w końcu XIV w. na prawo niemieckie

pierwsza naturalna postać tworzenia się osad placowych. Wieś taka mogła z czasem, jako pewien typ standardowy, być rozpowszechniona w sposób bardziej planowy. Ze tego rodzaju zjawisko zdarzać się mogło na terenie Pomorza, świadczyć może wieś Sucha (pow. świecki) (Ryc. 7). Jest to wieś przechodząca na prawo niemieckie w 1334 r., która została założona

przez arcybiskupa gnieźnieńskiego z pewnością wcześniej od daty pierwszej wzmianki. Pozostała ona własnością arcybiskupstwa aż do XVIII w. Sucha ma kształt bardzo regularnego trójkąta o równych bokach. Plac pośrodku wsi jest niezabudowany. Obecnie wieś rozbudowała się wzdłuż trzech pro-

Ryc. 8. Kwieciszewo, pow. mogileński, plan wsi z 1835 r. wg Müncha op. cit. tabl. XXXII

wadzących do niej dróg, pierwotnie jednak cała osada skupiać się musiała przy placu. Kształt tej wsi jest wyjątkowo ściśle powiązany z topografią. Osada leży na przesmyku między jeziorami, a drogi na przesmyku tworzą rozdroźny plac, posiadający kształt trójkątny. Być może, że w Suchej zastosowano formę bardziej archaiczną i przyjętą przy kolonizacji wcześ-

niejszej na prawie czynszowym polskim, zresztą nie tylko na Pomorzu. Jeśli śledzi się np. plan Kwieciszewa na Kujawach (Ryc. 8), to dostrzega się duże podobieństwo form do poprzednio opisanych wsi. Kwieciszewo było starą osadą targową na Kujawach⁷⁰, która nie uzyskała praw miejskich i nie przeszła procesu kształtowania się miasta późnofeudalnego. Stanowi więc przykład starej formy osadniczej. Na trójkątnym rozdrożu placu mieści się dziś kościół. Kwieciszewo bardzo przypomina Chmielno.

Ryc. 9. Zapceń, pow. chojnicki, mapa katastr. z 1857 r. Osada powstała w XVII w. Plac rozdrożny jest podstawą rozplanowania, powiązanego z przejściem przez rzekę

Miasto Sępólno, położone na pograniczu Pomorza i Kujaw, ma dwa trójkątne place. Tworzą one główne elementy planu miasta i są ściśle powiązane z topografią. Powstanie ich wyraźnie stoi w związku z układem jezior i dróg, które prowadzą przez przesmyk między jeziorami.

⁷⁰ H. Münch, op. cit., tabl. XXXII, s. 145.

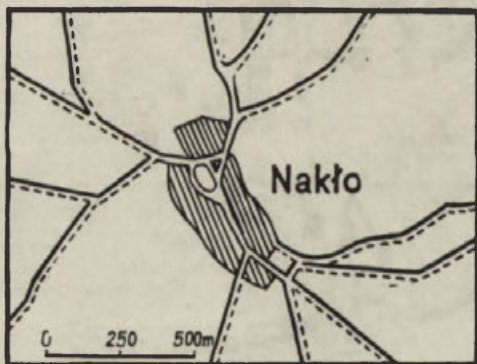
Dowodem na samorzutny sposób powstania osiedli o placu rozdrożnym jest nowszy typ osiedli, bardzo do poprzedniego zbliżony. Przykładów takich można dużo przytoczyć tak z Pomorza, jak i z innych krain. Świniebudę w pow. gdańskim, wieś o trójkątnym rozdrożnym placu powstała w nowszych czasach. Wzmianka o lesie Świniebudy pochodzi z XIV w., kiedy prawdopodobnie odbywał się tu wypas świń, ale osada powstała później. W 1664 r. osada liczyła 3 chłopów. 1773 r. — 13 domów. Wieś Zapceń założona w 1653 r. powstała przez powolny samorzutny rozwój (Ryc. 9).

Najszerzej wydożyła zjawisko rozplanowania osad o samorzutnym rozwoju Rewieńska⁷¹. Opracowane przez nią w tej pracy plany miasteczek i miast, które powstały w drodze samorzutnego rozwoju, wykazują bardzo często rynki trójkątne. Wilno ma właśnie taki układ planu miasta o bardzo wyraźnym rynku trójkątnym.

a₂. Małe owalnice

Oprócz wsi placowych trójkątnych występują wśród osad na prawie polskim osady o małym placu owalnicowym, czyli małe owalnice. Typowymi przykładami takich wsi są Nakło, Sielczno (pow. kartuski), Patuły

w pow. kościerskim, Czapiewice w pow. chojnickim. Małe te owalnice mają zwykle kilka, najwyżej kilkanaście domów. Placyk środkowy, nieduży jest zwarto zabudowany, pośrodku znajduje się jeziorko.

Ryc. 10. Nakło, pow. kartuski, zarys planu z mapy topograficznej. Wieś placowo-owalnicowa. Kształt placu dostosowany do jeziora leżącego w środku wsi

Nakło (Ryc. 10) osada stara, w 1253 r. należy do biskupstwa kujawskiego, w XIV w. do Zakonu, później do starostwa mirachowskiego, w XIX w. zostaje własnością rządową. Nie przechodzi przemian w okresie intensywnej gospodarki folwarcznej. W 1571 r. liczy 14 łąnów, w 1664 r. — 14 włók i 10 chłopów.

Do dziś zachowała się prawie w pierwotnym zarysie. Kształt owalnicowy osady jest wyraźnie związany z wydłużonym jeziorkiem dookoła

⁷¹ W. Rewieńska, Miasta i miasteczka w północno-wschodniej Polsce. Położenie topograficzne — Rozplanowania — Fizjonomia. Studium antropogeograficzne, Wilno 1938, s. 51.

którego biegną drogi, a nad nimi tylko po jednej stronie zewnętrznej stoją zagrody. Układ dróg ma charakter dośrodkowy, a nad jedną główną drogą prowadzącą do środka wsi powstała zabudowa ulicowa.

Patuły w 1284 r. darował Mszczuj II siostrze Gertrudzie. W XIV w. wieś ta jest własnością szlachty kaszubskiej na prawie polskim. Osada przechodzi w drugiej połowie XIV w. na prawo magdeburskie, ale nie

Ryc. 11. Czapiewice, pow. chojnicki, mapa katastr. z 1808 r. Mała owalnica o placu wrzecionowym. Własność szlachecka. Prawo polskie

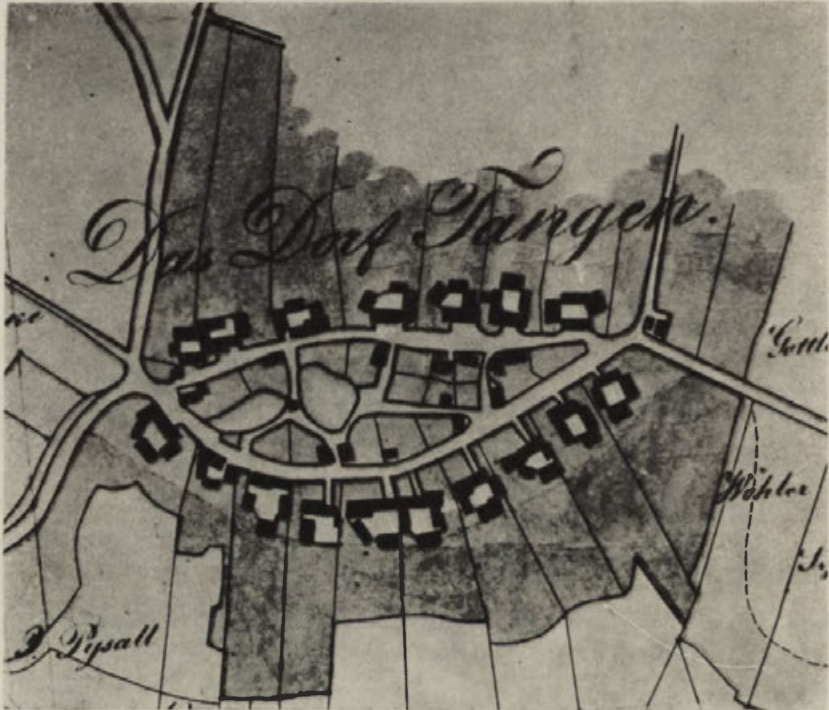
ulega powiększeniu i sądzić należy, że nie ulega również zmianom w całym wyglądzie. W 1472 r. przechodzi na własność klasztoru w Kartuzach i pozostaje nią do końca XVIII w. Później staje się własnością rządową. W 1670 r. liczy 5 chłopów, w 1789 r. — 8 dymów. Owalny placyk ma pośrodku jezioro. Domy tworzą dziś zwarty, zabudowany układ dookoła placu. Jest ich 25.

Czapiewice (Ryc. 11), pow. chojnicki, były w 1400 r. własnością drobnej szlachty kaszubskiej; stan ten utrzymał się aż do najnowszych czasów. Czapiewice nie przeszły nadania prawa niemieckiego. W 1570 r. liczyły 7 właścicieli na 15 łanach, a w 1789 r. — 16 dymów. Placyk pośrodku wsi jest dość regularny, wydłużony, owalnicowy. Mieszczą się na nim dwa małe stawki.

Małe owalnice na Pomorzu mogą być formą rozplanowania powstałą przez dostosowanie się do warunków topograficznych, jako jedna z odmian

wsi placowej. Podobny wygląd małych wsi placowych, nieregularnych owalnic, mają liczne wsie powiatu bytowskiego.

Wsie placowe w powiecie bytowskim mają różnorodne kształty, świadczące o niejednorodnym sposobie ich powstawania. Poza jedną wsią Tagowie (Ryc. 12), która ma kształt regularnej planowej owalnicy, inne wsie mają rozplanowanie mało regularne. Kształty wsi powiatu bytowskiego przypominają przy tym formy, które występują w sąsiednich powiatach, w kar-

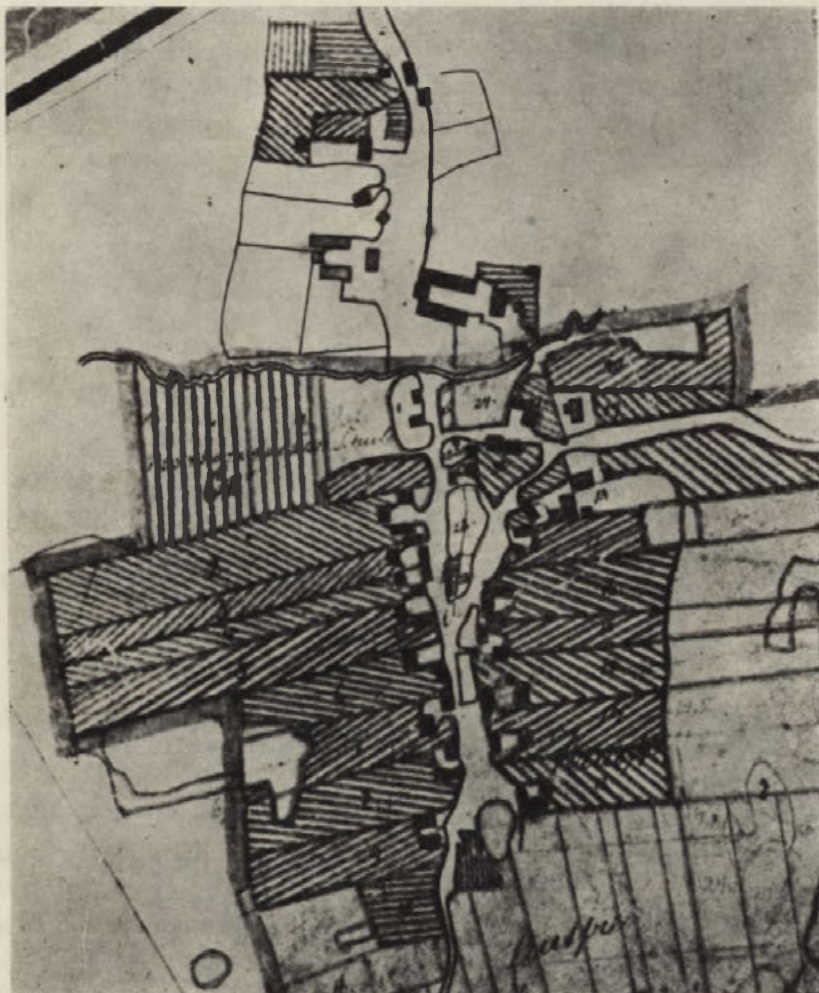

Ryc. 12. Tagowie, pow. bytowski, mapa katastr. z 1864 r. Regularna owalnica. Własność Zakonu

tuskim, kościerskim, chojnickim. Wieś Borzytuchom na mapie katastralnej ma wyraźny kształt wsi trójkątnoplacowej, do której dołączona jest mała owalnica z kościołem pośrodku. Podobny trójkątno-płacowy charakter ma Modrzejewo. Zaliczenie tych dwóch wsi przez Bronischa⁷² do osad powstałych na surowym korzeniu, około 1350 r. jest nieuzasadnione. Przeczy temu nazwa polska i ich kształt, również brak jakichkolwiek wzmianek historycznych, które by upoważniały do takiej klasyfikacji. Trzebiatków jest małą owalnicą nieregularną. Licznie występujące w powiecie formy

⁷² G. Bronisch, W. Ohle, H. Teichmüller, Die Kunst und Kulturdenkmäler der Provinz Pommern, Kreis Bütow, Szczecin 1938.

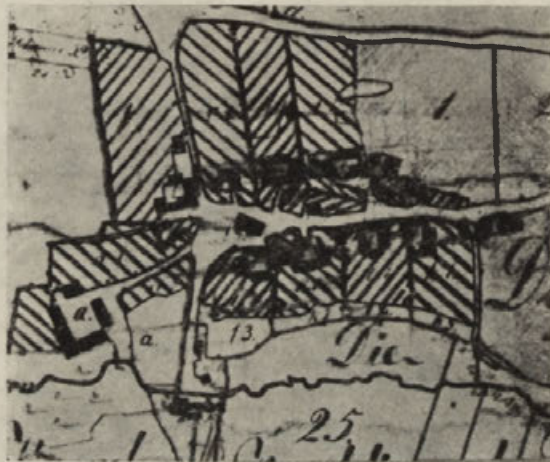
ulicowe nie są typowymi ulicówkami, lecz tworzą formy przejściowe między ulicówką a wsią placową. Można więc przyjąć, że formy wsi w powiecie bytowskim są pozostałością dawnych starych, samorzutnie rozwi-

Ryc. 13. Pomysk W., pow. bytowski, mapa katastr. z 1826 r. Wieś placowo-ulicowa, prawo niemieckie w 1370 r. Własność Zakonu

jających się osad, które nie powstały w wyniku jednorazowej akcji kolonizacyjnej, lecz w XIV w. pod wpływem akcji nadawania prawa niemieckiego przeszły co najwyżej pewne powiększenie wsi, placu w szeregu osad. Można je więc uważać za formę osad zbliżoną do nieobjętych zmianami osad pierwotnych (Ryc. 13, 14, 15).

Osady małe placowe tworzyły i tworzą na Pomorzu jedną ze starych form osadniczych. Nie zwrócono na nie uwagi w dotychczasowych badaniach osadniczych. Zaborski⁷³ znalazł co prawda na mapach kilka „okolnic“ i tym samym wskazał możliwość istnienia wsi placowych oraz konieczność dalszego badania tego typu. Z dziewięciu wyróżnionych przez Zaborskiego okolnic (Smółdzino, Czaple Nowe i Stare, Brodnica Górna, Nakło w pow. kartuskim, Korne, Polaszki Nowe w pow. kościerskim, Łąkie, Wojsk w pow. chojnickim) żadna nie jest okolnicą, tylko Nakło i Łąkie można zaliczyć do typu starych wsi placowych, owalnych,

Ryc. 14. Pomysk M., pow. bytowski, mapa katastralna w 1835 r. Wieś placowo-ulicowa, prawo niemieckie w 1379 r. Własność klasztoru w Oliwie

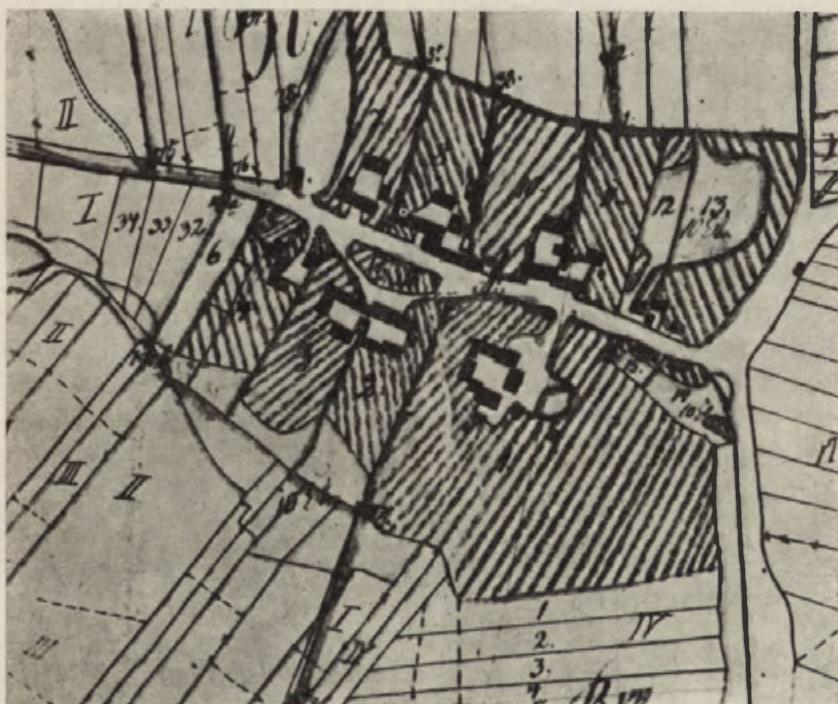
a Korne do wsi placowych trójkątnych, rozwiniętych dziś w ulicówkę. Inne wsie mają kształty różne. Smółdzino ma kształt dużej regularnej owalnicy zbudowanej dookoła dużego jeziora. Jest to duża wieś chłopska na prawie niemieckim, własność Zakonu, wzmiankowana dopiero w XIV w.

Podobnie Polaszki Nowe (Ryc. 16) mają kształt wsi o cechach nowszych. Jest to duża wieś owalna na prawie niemieckim, wzmiankowana po raz pierwszy w XIV w. Była wsią chłopską, własnością Zakonu.

Czaple Stare są osadą niewątpliwie starą. Wieś jest pobudowana nad drogą wzdłuż dużego jeziora i nie ma charakteru wsi placowej. Może być, że pierwotny kształt osady był inny, lecz brak mapy katastralnej nie pozwala na śledzenie przemian.

⁷³ B. Zaborski, op. cit., s. 38.

Czaple Nowe są osadą nowszą. W 1616 r. nastąpiło założenie wsi w lesie Zanow przez Goldschmidta, dzierżawcę klasztoru w Kartuzach⁷⁴. Jest to mała owalnica, co świadczy, że stare wzory stosowano także przy zakładaniu nowych osiedli. W tym samym wieku powstało Hopowo (1639) w pow. kartuskim, będące małą owalnicą. Także Szymbark (1610) założony przez Weihera, starostę kościerskiego, przez sprowadzenie do opuszczonej wsi niemieckich kolonistów, ma nadany w czasach nowszych kształt owalnicy. Wieś Kłobuczyno, opustoszała w XV w., jest nowo lokowana

Ryc. 15. Grzmiąca, pow. bytowski, mapa katastr. z 1831 r. Wieś placowo-ulicowa. Własność Zakonu.

w 1605 r. i ma także kształt małej owalnicy. Jak z tych kilku przykładów wynika, kształt wsi owalno-placowej może być cechą także nowszych osad.

Wojsk jest osadą powstałą w XVII w. W 1619 r. nastąpiło nadanie przywileju soltysiego na terenie starostwa człuchowskiego. Osada tworzy małe nieregularne skupienie zagród na brzegu jeziora. Należy do typu osad szerzej omówionych w następnym rozdziale.

⁷⁴ H. Schuch, Historische Nachrichten über die Landschaft um Berent. „Zeitschrift des Westpreussischer Geschichte Vereins“, t. 10, s. 178.

Wieś Brodnica, położona wśród wielkich jezior w powiecie kartuskim na przesmyku i ważnym przejściu (brodzie) między Jeziorem Ostrzyckim a jeziorem Brodno, należy niewątpliwie do osad starych, starszych niż data pierwszej wzmianki z 1381 r., która o niej mówi. W 1381 r. jest to wieś na prawie polskim. Starszą wydaje się Brodnica Dolna, położona bezpośrednio przy brodzie, gdzie rozłożyła się osada, skupiona nieregularnie na zboczu. W XVIII wieku wieś Brodnica jest wzmiankowana z pustkowiem Brodnica Górna. Ta ostatnia leży o 2 km na zachód, na wzniesieniach w kierunku Jez. Raduńskiego i ma kształt krótkiej ulicówki.

Ryc. 16. Nowe Polaszki, pow. kościerski, mapa katastr. z 1830 r. Owalnica o placu dostosowanym do niecki. Prawo niemieckie w 1438 r. Własność Zakonu

Żadna z wsi okolicznych wymienionych przez Zaborskiego nie ma zatem dziś cech, charakteryzujących okolnice w historycznym a nie geometrycznym pojęciu tego słowa, jak np. okolnice nadłabskie lub okolnice nad Odrą. Brak nie tylko okrągłego placu, nad którym stoją budynki, ale i typowego dla okolnic jednego wejścia do wsi i położenia obronnego. Część „okolnic“, jak Smołdzino, Polaszki Nowe, Czaple Nowe, Wojsk, Brodnica Górna są wsiami nowszymi, które powstały znacznie później, nie mogą więc być historycznymi okolnicami, a część, jak Czaple Stare, Korne, Łąkie, Nakło są wsiami placowymi starymi i mogłyby być kontynuacją starych obronnych osiedli, lecz dziś nie mają kształtu okolnic. Plac trójkątny, owalny, ulicowa forma tych wsi, nie upoważnia do zaliczenia ich do grupy okolnic, lecz raczej do małych wsi placowych.

a₃. Wsie nieregularne

Inną odmianę pierwotnych form osadniczych tworzą małe nieregularne skupienia, których układ jest dostosowany do topografii. Poszczególne gospodarstwa stoją we wsi dość luźno, a małe dróżki łączą je z drogą główną. Wsie te, przeważnie niezbyt duże, składają się z kilku, najwyżej kilkunastu zagród. Są to osady, w których droga nie tworzy osi skupiającej zagrody, lecz domy rozrzucone są dość chaotycznie, a prowadzi do nich splot małych dróg. Nie są to więc wsie pozbawione drogi, ale droga nie odgrywa roli osi planu wsi. Układ ten w znacznym stopniu wynika z dostosowania się osady do topografii. Każda zagroda stara się wybrać korzystne usytuowanie w stosunku do zboczy i niecek. Osady takie mogły powstać przez powolny wzrost, nie ograniczone ani wielkością drogi, ani jej kierunkiem. Wiele takich osiedli znajduje się na południe od Wejherowa. Ustarbowo, Przetoczyno, Sopieszyno są dobrym przykładem tego typu. Są to osiedla na prawie polskim jeszcze w XV w. Sopieszyno, pierwszy raz wzmiankowane w 1399 r., było własnością szlachty kaszubskiej i liczyło w 1570 r. 15 żrebiów i 4 właścicieli. Ustarbowo, pierwszy raz wzmiankowane w 1407 r., było również własnością szlachty kaszubskiej; w 1570 r. liczyło 12 domów i folwark. Przetoczyno, wzmiankowane w 1407 r. liczyło w 1664 r. 4 chłopów, 5 ogrodników, piec smolarski.

Były to osady rycerskie, które były zamieszkałe przez dawną wolną ludność; należą one do osad bardzo starych, albo też zostały zasiedlone później w XIV i XV w. Kształt osad zbliżony jest do tych, jakie T y m i e n i e c k i znajduje dla wsi samorodnych⁷⁵.

Podobny do małych wsi kształt wielodrożny, nieregularny, z tendencją do jednodrożności, mają i większe wsie.

Kłączno w pow. bytowskim było wsią chłopską pozostającą na prawie polskim do połowy XV w., należąca do Zakonu, później było własnością królewską i wsią chłopską. W XVII w. pojawiła się część szlacheckiej własności, która liczyła tu aż trzy folwarki w 1780 r. Nastąpiło zróżnicowanie własnościowe odbijające się i w wyglądzie zewnętrznym wsi. Wieś leży nad drogą wiodącą do jeziora. Zagrody stoją dość luźno w różnych od siebie odstępach. Na ich szczegółową lokalizację wywarła wpływ rzeźba terenu (patrz str. 148). Powstała wieś mało regularna, bez cech planowego układu. Takich wsi jest na Pomorzu dużo: Brodnica, Ostrzyce, Zawory i wiele innych. Tego typu wsie powstają zwykle na zboczach w dolinach lub nad brzegami większych jezior. Stromość zbocza i jego wysokość od-

⁷⁵ K. Tymieniecki, Ustrój społeczno-gospodarczy wczesnej doby piastowskiej, op. cit., s. 95.

grywają zasadniczą rolę w rozmieszczeniu zagród, które lokują się na różnych poziomach w sposób bezładny, nieregularny. Przebieg drogi jest również dostosowany do topografii. Droga jest często kręta i zmienia szerokość zależnie od form terenu, nie przypomina znormalizowanej, prostej drogi ulicówki (patrz str. 147).

a. Wsie ulicowe

Wśród osad na prawie polskim na Pomorzu spotyka się również ulicówki. Przykładem ulicówek na prawie polskim są osady w okolicach Jeziora Żarnowieckiego: Karlikowo (Ryc. 17) i Kętrzyno (Ryc. 18), które należały do klasztoru żarnowieckiego. Są to krótkie, zwarte, stosunkowo

Ryc. 17. Karlikowo, pow. morski, mapa katastr. 1831 r. Nieregularna ulicówka z jądrem placowym w zaniku. Własność klasztoru w Żarnowcu. Prawo polskie.

nieregularne ulicówki. Określenie charakteru, wyglądu ulicówki i powstania jej rozplanowania jest jednym z najtrudniejszych zadań. Ulicówki są bardzo rozpowszechnione na terenie Pomorza, nie tworzą jednak jednego typu. Duża część ulicówek jest pochodzenia wtórnego i powstała z rozwoju innego typu wsi. Można postawić ogólną tezę, że ulicówka pomorska jest częściej formą złożoną niż pierwotną i trzeba każdorazowo jej pochodzenie poddać szczegółowym badaniom.

b. Zmiany w rozplanowaniu wsi na prawie polskim
w czasach nowszych

1. Z małych wsi placowych i owalnicowych powstały często w ciągu XIX w. wsie ulicowe. Ulegały one bowiem w tym czasie dużym przemianom. Budowa dróg bitych przez środek wsi przyczyniła się do zmian w wyglądzie i rozplanowaniu osady. Następnie w XIX i XX w. w wyniku pewnego dostosowania się do nowych stosunków społeczno-gospodarczych

Ryc. 18. Kętrzyno, pow. morski, mapa katastr. z 1832 r. Ulicówka krótka, nieregularna. Własność szlachty kaszubskiej. Prawo polskie

i 'nowej techniki upraw wzrasta znacznie ilość zagród i zabudowań we wsiach, co wywołuje rozwój planu osady. Część gospodarstw idzie na tzw. wybudowania, z dala od dawnej wsi, wzdłuż dróg prowadzących do niej. O wielkości przeobrażeń dokonanych w XIX w. świadczyć może porównanie map katastralnych z mapą topograficzną i współczesnym nam stanem osad. Z osad małych, placowych tworzą się ulicówki. Można zilustrować to na przykładzie wspomnianych wsi Kartoszyzna i Połchowa (Ryc. 19) oraz

innych wsi pow. morskiego, które jeszcze na mapach katastralnych mają wyraźnie występującą część placową.

2. Istnieje poza tym tendencja do rozbudowy wsi wzdłuż kilku dróg, przez co powstaje wielodrogowy układ planu wsi, czyli wieś wielodrogowa. Wieś wielodrogowa różni się od właściwej wielodroźnicy. We wsi wielodrogowej istnieje kilka dróg o zbieżnym układzie i zwartym układzie zagród położonych nad nimi. W wielodroźnicy splot dróg bardzo krótkich i rozmaitej szerokości jest chaotyczny, zaś układ zagród bezplanowy i nie liczący się z drogą.

3. Osady na prawie polskim odznaczały się małymi rozmiarami. Do XIII w. liczyły kilka lub kilkanaście domów. W czasach najnowszych,

Ryc. 19. Połchowo, pow. morski, mapa katastr. z 1833 r. Wieś placowo-ulicowa. Własność Zakonu, prawo polskie

w wieku XX, nastąpił znaczny wzrost wszystkich wsi i obecnie osady te tworzą często wielkie, kilkudziesięciodomowe skupienia. Fakt ten wpłynął też na zmianę kształtu wsi.

4. Charakterystyczną cechą wsi na prawie polskim jest nierówna wielkość zagród. Obok małych zagród istnieją gospodarstwa duże, zbliżone do folwarków. Nierównomierny podział ziemi, który wytworzył się drogą naturalnego doboru i podziału różnicującej się gospodarczo szlachty zagrodowej, czy chłopów, spowodował powstanie różnej wielkości gospodarstw we wsi. Zjawisko to występuje w większym nasileniu na terenie całego obszaru zamieszkałego przez drobną szlachtę. Są wsie, gdzie we wsi powstaje kilka małych dworków tworzących zamożniejsze gospodarstwa. Proces tworzenia się folwarków przybrał tu inną postać i nie został we wszystkich wsiach zakończony. Znaczna część osad na prawie polskim, ze-

stawionych przez Biskupa, zamieniła się później na folwarki i zatraciła dawny kształt. Folwarki tworzyły się przede wszystkim z osad rycerskich (patrz mapa poza tekstem). Proces powstawania folwarków, który zaczął się już w XVI w. (folwarki pańszczyźniane) osiągnął główne nasilenie w XIX w. (folwarki kapitalistyczne). Tworzenie się folwarków łączyło się z zanikiem układu dawnej wsi i tworzeniem nowego rozplanowania. Wobec przeobrażenia kształtów wszystkie wsie na dawnym prawie polskim, później folwarczne, przy badaniu starego rozplanowania wsi, nie mają znaczenia.

c. Rozmieszczenie wsi na prawie polskim

Rozmieszczenie wsi na prawie polskim w poszczególnych powiatach jest bardzo nierównomierne. Warto przyjrzeć się nasileniu tego zjawiska na mapie i omówić, jaką postać te wsie mają obecnie i jakim uległy przemianom.

Pow. lęborski posiadał najwięcej osad na prawie polskim, ale była to przede wszystkim własność rycerska, która w nowszych czasach uległa zamianie na folwarki. Z osad notowanych w średniowieczu ponad czterdzieści uległo zamianie na folwarki, z czego tylko jeden (Maszewo) powstał z własności pozakonnej, reszta z rycerskiej. Kilkanaście ma kształt krótkich, nieregularnych ulicówek, dwie natomiast — bezplanowych, dostosowanych do topografii wielodrożnic (Nadole, Białogóra). Osady o kształcie ulicowym nie są typowymi, regularnymi ulicówkami, zakładanymi według planu, ale powstały nieraz z małych wsi placowych, np. Kaczkowo na mapie katastralnej z 1824 r. ma jeszcze jądro placowe bardzo wyraźne, a obecnie jest ulicówką nieregularną⁷⁶.

Na terenie powiatu morskiego nastąpił podobny proces przeobrażeń jak w pow. lęborskim, ale łatwiej można go uchwycić, gdyż z tego terenu mamy więcej map katastralnych. Dwadzieścia trzy osady zamieniły się na folwarki, z tego dwa później uległy parcelacji. Osiemnaście osad wykazuje formę ulicową, szesnaście osad nieregularny układ z dostosowaniem do topografii i tendencją do jednodrożności. Dwie osady (Linia i Odargowo) są trójkątno-placowe. Na mapach katastralnych niejedna z wsi ulicowych i bezplanowych zachowała stary kształt odbiegający od dzisiejszego. Na mapach tych można zaobserwować wyraźne małe owalnice, których plac jest już częściowo w zaniku. Do takich wsi należą Tupadły, Połchowo, Łężyce. Ta ostatnia jest małą owalnicą z jeziorkiem pośrodku, z tendencją do przechodzenia w ulicówkę. Obecnie po placu owalnicowym nie ma śladu.

⁷⁶ H. K o p i t t k e, Der Kreis Lauenburg in Pommern, Wirtschaftsgeographische Arbeiten d. Handels-Hochschule, Königsberg, Wrocław 1940, daje na s. 87 rysunek planu katastralnego i planu z mapy 1:25 000.

Karlikowo i Kartoszyno na mapach katastralnych są wsiami ulicowymi, w których kształt trójkątnego rozdrożnego placu przy końcu wsi jest jeszcze wyraźny. Lubkowo jest formą wsi nieregularnej. Małe skupienie na zboczu jeziora tworzy charakterystyczną formę bezplanowego, zwartego układu domów zarówno na planie katastralnym, jak i na mapie współczesnej.

W powiecie gdańskim wyżynnym było kilkanaście wsi na prawie polskim, z tego większość uległa zamianie na folwarki, z czego jeden folwark Kiełpino uległ jeszcze w XV w. likwidacji, kilka ma kształt ulicówek, jedna jest owalnicą (Prędzieszyn).

Pow. kartuski miał znaczną ilość wsi na prawie polskim. Z dawnych wsi prawa polskiego kilkanaście zamieniono później na folwarki, w tym 2 rozparcelowano, kilkanaście ma kształt ulicówek, 4 placowo-trójkątne (Mirachowo, Miechucino, Goręczyno, Prokowo) 2 małe owalnice (Nakło, Sielczno) oraz ponad 13 wsi nieregularnych, o zabudowie dostosowanej do topografii. Wsie powiatu kartuskiego mają bardzo dużo form archaicznych, pierwotnych, rozwijających się samorzutnie. Nie można uchwycić ich rozwoju na podstawie studiów kartograficznych, gdyż dla tego obszaru brak map katastralnych. Niemniej jednak z samej obserwacji współczesnego układu i wyglądu tych osad można wysnuć wnioski, że było tu dużo więcej wsi placowych. Większość wsi rycerskich zamieniła się na folwarki, natomiast wsie pozakonne i poklasztorne zachowały swój charakter wsi zagrodowych. We wsiach tego powiatu obserwuje się rozbudowę form ulicowych wzdłuż dróg wiodących do wsi.

W powiecie kościerskim wsie folwarczne powstały przede wszystkim na zachodzie. Było ich razem pięć, z czego część została w XIX i XX w. rozparcelowana. Do takich rozparcelowanych folwarków osad dawnego prawa polskiego należą Stary Wiec, Płachty, Lipczyn, Szumles. Poza tym jest kilka wsi ulicowych, jedna placowo-ulicowa (Korne), dwie trójkątno-placowe (Kalisz i Tuszki). Zachowały się mapy katastralne dla kilku wsi: Pałubina, Piechowic, Tuszków, Sobącza, Kartowa, Równego.

Małą placową osadę o nieregularnym, rozdrożnym placu tworzył dawny Pałubin; podobne było Kartowo, jak o tym świadczą plany katastralne. Piechowice miały układ jednodrożny, wzdłuż zbocza niecki jeziora. Dziś wszystkie te wsie mają postać nieregularnych ulicówek. Tuszki tworzyły wyraźną, trójkątno-placową wieś i taki charakter do dziś zachowały.

Na terenach powiatów tczewskiego, starogardzkiego, świeckiego i tucholskiego osad na prawie polskim było mało. Zamieniły się one na folwarki i dla studiów nad rozplanowaniem ten teren daje mało ciekawego materiału. Część folwarków uległa później rozparcelowaniu, jak w pow. świeckim Łowinek, Brzeźno, Bagniewo. Tylko Udzieź, Miedzno i Kończyce w pow. świeckim mają dziś charakter większych osad o planie

ulicowym lub placowym. Udzieź ma obecnie jeszcze kształt placu trójkątnego. Miedzno jest na mapie katastralnej małą owalnicą, wrzecionowoplacową i taki kształt zachowało do dziś.

Na terenie powiatu chojnickiego znajdują się wsie zasługujące na specjalną uwagę: było tu szereg osad na prawie polskim, z których tylko pięć uległo przeobrażeniu pod wpływem gospodarki folwarcznej. Pozostałe tworzą dziś większe wsie o kształcie placowym. Do nich należą: omówiona

Ryc. 20. Osława Dąbrowa, pow. bytowski, mapa katastr. z 1842 r. Ulicówka krótka nieregularna. Własność Zakonu. Prawo polskie

już Lubnia o rozdrożnym placu, Mokre, Glisno, Prądzona. Zachowały się mapy katastralne Lubni, Glisna, Prądzonej, Główczewic, na których wyraźnie występuje charakter placowy osad.

W powiecie bytowskim, w południowo-wschodniej części powiatu, a na pograniczu z powiatami chojnickim i kościerskim, spotyka się trzy osady na prawie polskim. Są to: Kłaczno, Osława-Dąbrowa, Studzienice. Dwie pierwsze to dawna własność Zakonu, Studzienice były własnością rycerską. Wszystkie te osady mają postać mało regularnych ulicówek, z dużym dostosowaniem do topografii (Ryc. 20). Taki sam wygląd miały i na mapach katastralnych.

Przegląd kształtów osad, które od XV w. zachowały prawo polskie, wskazuje z jednej strony na fakt, że z osad tych powstały bardzo liczne folwarki, z drugiej strony pozwala wysnuć wniosek, że typowe wśród tych osad są małe wsie placowe lub ulicowe. Porównanie obecnych kształtów

tych wsi z mapami katastralnymi wskazuje, że zanik wsi placowej jest cechą charakterystyczną tych osad. Dzięki temu mamy obecnie przewagę typu ulicowego lub wsi o zboczowej, nieregularnej zabudowie, a nawet wsi wielodrogowej.

d. Układ pól

Układ pól odgrywa wielką rolę przy charakterystyce typu wsi. Położenie zabudowań gospodarczych w stosunku do pola, które jest głównym terenem pracy, może być rozmaite. Układ pól powstaje w wyniku długiego procesu historycznego, łączącego się bądź to z przebiegiem zdobywania gruntów rolnych i wiążącego się z tym procesem wylesiania i melioracji bądź z długim okresem dziedziczenia i dzielenia gruntów, czy wreszcie z regulacją lub akcjami komasacyjnymi, podejmowanymi w różnych okresach.

Można wyróżnić zasadniczo dwa różne sposoby położenia osiedli w stosunku do pól. Albo pola są pojedyncze i zagrody położone są na ich terenie, skąd powstaje przypolne położenie zagród, lub też pola są podzielone i leżą zdala od zagród a zagrody są izolowane od pól.

Te dwa zasadnicze typy pojawiają się już w średniowieczu. Nadają one zasadniczo różny wygląd osadom. Układ przypolny właściwy jest pojedynczym zagrodom i osadom rzędownym, które powstały z osiedli jednodworczych przez zbliżenie się do siebie wzdłuż pewnych linii. Stąd rzędówki holenderskie osadnictwa fryzyjskiego, od którego przejęła je prawdopodobnie średniowieczna rzędowa wieś śródleśna tzw. łańcuchówka. Ten typ układu (tzw. Hagendorf) występuje na Pomorzu Zachodnim. Jest to forma układu przypolnego stosowana w znormalizowanych wsiach kolonizacyjnych na nowo zasiedlanych terenach bagiennych i leśnych, gdzie walka z przyrodą, osuszanie bagna, wycinanie lasów przybiera odrębną postać.

Układ izolowany od pól powstaje w osadnictwie wielodworczym zwartym, gdzie zagrody są skupione na pewnym obszarze. Formy te występują na starych terenach osadniczych, od dawna zajętych pod uprawę.

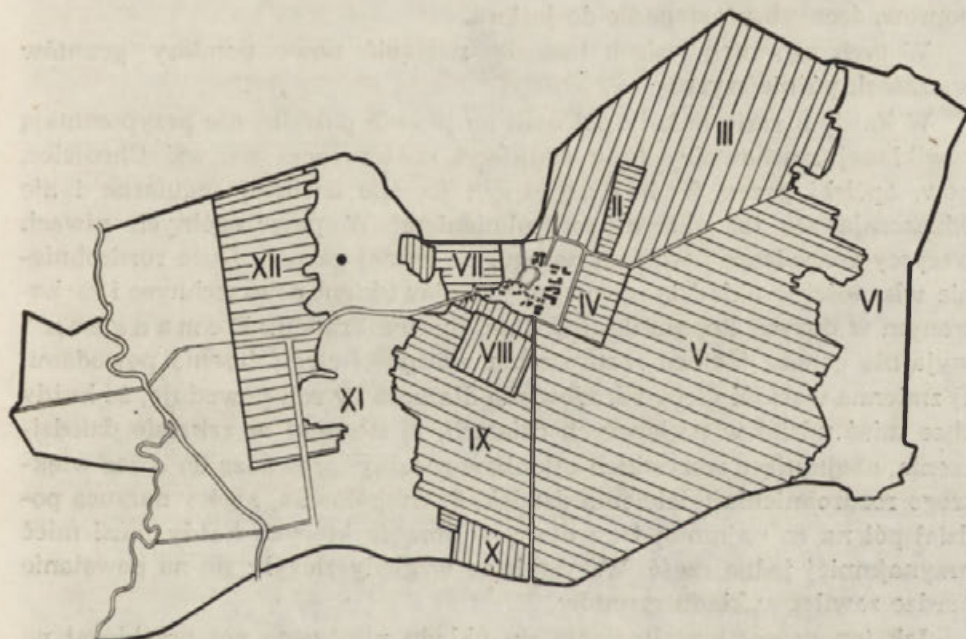
Stary typ układu gruntów, zachowany w osadnictwie polskim na Śląsku, jest układem szachownicowym.

Pola podzielone są na kilkanaście lub kilkadziesiąt działek. Każda jest jeszcze podzielona co najmniej między kilku właścicieli.

O ile każda działka jest podzielona między wszystkich właścicieli mieszkających we wsi, mamy do czynienia z regularnym układem niwowym (Gewandorf). Fakt ten świadczy o społecznej organizacji gospodarki, gdzie zbiorowo zorganizowana wieś zajmowała się uprawą. Taki układ znalazł Potkański właśnie we wsi Kozienice⁷⁷.

⁷⁷ K. Potkański, op. cit., t. I, s. 187.

Od tego układu niwowego, typu Kozienic, różni się zasadniczo układ tzw. „blokowy“, najlepiej zademonstrowany w pracy Piaścika⁷⁸. Poszczególne działki tworzą także szachownicę nieregularną, ale każda działka ma różnych właścicieli, stosownie do tego, kiedy i gdzie ją zdobyli. Może należeć do jednego, dwóch lub kilku gospodarzy w zależności od tego, kto ją odleśił i kto wziął udział w pracach odlesiania. W układzie tym występuje znacznie większa chaotyczność w rozmieszczaniu pól, zwłaszcza, że drogą dziedzictwa pólka te ulegały jeszcze częstszym podziałom. Układ pól wśród wsi na prawie polskim na Pomorzu jest układem niwowym.

Ryc. 21. Układ pól wsi Połchowo, pow. morski, z mapy katastralnej z 1833 r.

Tak np. Połchowo, pow. morski, (Ryc. 21) składa się z kilkunastu (13) niw o dosyć różnej wielkości, o nieregularnym układzie i prostokątnych zarysach. Typ tego układu różni się od wsi lokowanych na prawie niemieckim, od tzw. klasycznych form kolonizacyjnych (patrz str. 104), w których układ niw jest regularny, wymierzany według pewnego schematu. Podobny do Połchowa układ pól ma Kłęczno, pow. bytowski. W Kłęcznie istnieje podział na 16 niw, z których każda zachowała jeszcze na mapie katastralnej swoją nazwę polską. Niwy mają kształty na ogół geometryczne, często dostosowane do rzeźby terenu i hydrografii. Naj-

⁷⁸ F. Piaścik, op. cit.

ciekawsze dostosowanie niw do środowiska geograficznego obserwuje się w Kętrzynie (pow. morski) (Ryc. 22), którego pola leżą w obrębie bagiennych i leśnych obszarów. Suchsze miejsca są zajęte pod uprawę i tworzą oddzielne niwy. Razem jest tam kilkanaście niw o nierównej wielkości. Niwy są podzielone na wąskie pasy i na ogół w każdej prawie niwie powtarzają się wszystkie cyfry, oznaczające poszczególnych właścicieli.

Nie we wszystkich wsiach na prawie polskim powtarza się ten sam typ układu. Wieś Linia wykazuje układ bardzo dużych, prostych, równoległych do siebie niw, które są z pewnością wynikiem późniejszych regulacji.

Kartoszyno — pow. morski, ma podobny układ jak wieś Linia: 9 niw poprowadzonych prostopadle do jeziora.

W tych ostatnich wsiach musiały nastąpić nowe pomiary gruntów w czasach późniejszych.

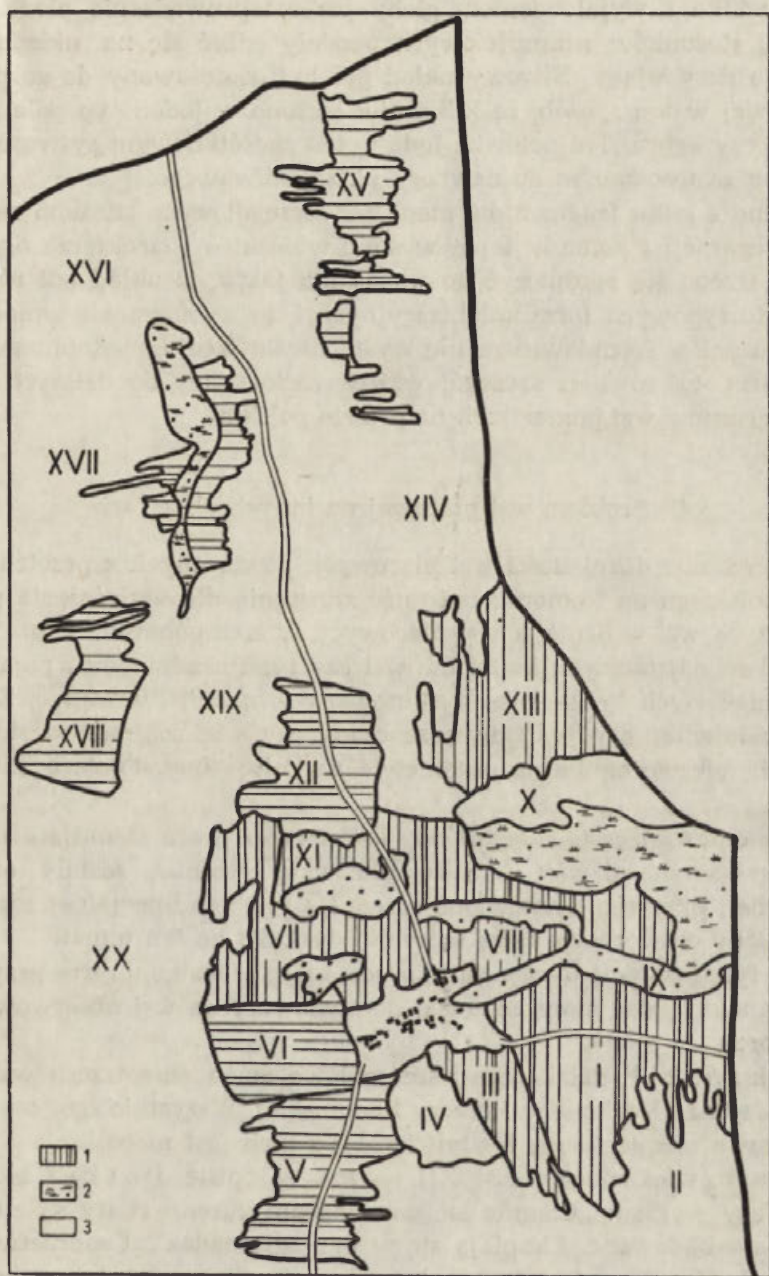
W każdym razie układy pól osad na prawie polskim nie przypominają zakłóconej szachownicy typu śląskiego, stwierdzonej we wsi Chrościce, pow. opolski przez Schlengera⁷⁹. Są one bardziej regularne i nie odznaczają się tak dużym rozdrobieniem. W poszczególnych niwach wszyscy gospodarze posiadają na ogół po jednej parceli. Duże rozdrobienie własności w układzie niwowym jest zjawiskiem powszechnym i zachowanym w dużym stopniu do dziś dnia, np. we Francji. Demangeon⁸⁰ wyjaśnia genezę takiego rozproszenia własności ziemi trzema powodami: 1) zmienna wartość gleby i środowiska dla uprawy roli powoduje, że każdy chce mieć udział w najlepszych działkach, 2) stosunki w zakresie dziedziczenia, obejmujące wszystkich członków rodziny, prowadzą do coraz większego rozdrobienia i dzielenia działek, 3) trójpolówka, z góry narzuca podział pól na co najmniej trzy niwy, w obrębie których każdy musi mieć przynajmniej jedną część. Wszystkie te względy złożyły się na powstanie bardzo zawilego układu gruntów.

Jak ten proces kształtowania się układu niwowego pól przebiegał na Pomorzu, jaką rolę odegrał w tym proces tworzenia się feudalnej własności i gospodarki folwarcznej, nic dotąd nie wiadomo. Można jednak przyjąć zasadę, że układ niwowy był na Pomorzu wcześniejszy od wprowadzenia gospodarki trójpolowej i czynszowej w okresie kolonizacji na prawie niemieckim, gdyż typowe dla kolonizacji osady założone na surowym korzeniu mają układ pól o geometrycznym, znormalizowanym schemacie, np. Kursztyn, a większość wsi Pomorza ma nieregularny układ niw dostosowany do terenu. Układ niwowy tworzył się powoli przez zajmowanie pod uprawę coraz bardziej oddalonych obszarów. Wprowadzenie nowych na-

⁷⁹ H. Schlenger, op. cit., tablica XX.

⁸⁰ A. Demangeon, La Géographie de l'habitat rural. Rapport de la Commission de l'Habitat Rural, Paryż 1928, s. 160.

Ryc. 22. Układ pól wsi Kętrzyno, pow. morski, z mapy katastralnej z 1832 r. 1 — pola uprawne, 2 — łąki, 3 — lasy

rzędzi, walka z wyjąłowieniem gleby przez wprowadzenie płodozmianu i rozwój stosunków własnościowych musiały odbić się na układzie pól w sposób decydujący. Niwowy układ pól był dostosowany do gospodarki trójpolowej w ten sposób, że kilka niw łączono w jeden typ pola jarego, ozimego czy ugoru. Trójpolówka była w ten sposób nowym systemem płodozmianu zastosowanym do dawnego układu niwowego.

Trudno z kilku fragmentów map, bez szczegółowego studium recesów, aktów separacji i komasacji pól wysnuć wnioski o charakterze ogólnym. Narazie trzeba się ograniczyć do wskazania faktu, iż układ pól różni się od układu typowych form kolonizacyjnych i do wyciągnięcia wniosku, że regulacja pól w średniowieczu nie występowała według jednolitego schematu. Jest to również szczegół ważny, zachęcający do dalszych badań układu gruntów wsi pomorskich na prawie polskim.

4. Problem wsi placowej na innych obszarach

Stwierdzenie dużej ilości wsi placowych powiązanych z przetrwaniem prawa polskiego na Pomorzu ma duże znaczenie dla wyjaśnienia genezy najstarszych wsi w ogóle, a wsi placowych w szczególności.

Problem najstarszych kształtów wsi czy typu osadnictwa i pojawienie się wsi placowych był szeroko dyskutowany w naszej literaturze. Zwłaszcza zagadnienie, czy jednodworcze osady czy wielozagrodowa skupiona wieś była pierwotną formą osadnictwa w Polsce budziło duże zainteresowanie.

Prace omawiające to zagadnienie, jak również prace zajmujące się najstarszymi kształtami wsi: okolnicą, ulicówką, owalnicą zostały ostatnio zestawione i krytycznie omówione przez L a l i k a⁸¹. Specjalnej rozprawy wymagałoby odtworzenie całej szerokiej dyskusji na ten temat.

Chcę tylko zwrócić uwagę na te prace, które przez konkretne przykłady i przez analogię dać mogą materiał porównawczy do wsi obserwowanych na Pomorzu.

P o t k a ń s k i⁸² dał bardziej szczegółowe omówienie trzech wsi: Mąkosyna, Jedlni i Kozienic w Puszczy Radomskiej. Wszystkie trzy osady nie miały prawa niemieckiego. Kształt każdej z nich jest nieco inny.

Mąkosyn, wieś znana już w XII w., ma w opisie P o t k a ń s k i e g o następujący wygląd: „Ciągnie się ona wąskim pasem, chaty są zupełnie bezładnie zabudowane. Skupiają się w parę gromadek... Osadnictwo nosi cechy jednodworczości z tą różnicą, że chaty nie są porozrzucane, cała wieś powstała dopiero ze stopniowego i powolnego wybudowania przez

⁸¹ T. L a l i k, op. cit.

⁸² K. P o t k a ń s k i, op. cit., t. I, s. 107—221.

mnożących się w liczbę osadników. Do dziś jest tradycja, że wszyscy mieszkańcy wywodzą się od jednego Mąkosa“.

Inny typ osady przedstawiają Kozienice. Jest to wieś należąca w w. XIII do norbertanek w Płocku. Zabudowania są ułożone w półkole, tak że w środku powstaje plac o kształcie podkowy. Rozchodzą się z niego trzy drogi polne w różnych kierunkach. Również układ pól w obydwóch wsiach jest inny. W Kozienicach są niwy, których w XIX w. Potkański naliczył 9. Zdaniem Potkańskiego układ ten nie powstał pod wpływem trójpołówki, lecz jest starszym niwowym układem polskim, który istniał wraz z systemem wsiowym osadnictwa przed wprowadzeniem kolonizacji na prawie niemieckim. W każdym razie Potkański stwierdza istnienie obok siebie wsi placowych oraz nieregularnych, małych wielodrożnic.

Tymieniecki⁸³, który osadnictwem zajmuje się jako jednym z przejawów kultury materialnej całej opracowanej przez siebie epoki, staje na stanowisku, że w okresie wczesnego średniowiecza istniało zarówno osadnictwo wielodworcze, jak i jednodworcze. Do najstarszych typów, zdaniem Tymienieckiego, można zaliczyć wsie drobnej szlachty, która należy do potomków najdawniejszej zupełnie wolnej ludności i nie przeszła ani przemian pod wpływem gospodarki niemieckiego prawa czynszowego, ani przemian pod wpływem rozrostu wielkiej własności i uzależnienia się od niej. Wsie te wykazują kształty małych wsi placowych, często trójkątnych, lub małych wielodrożnic. Wielodrożnica jest przy tym wyrazem dłuższego rozwoju osady. Rozwój osadnictwa odbywał się przez tworzenie nowych osad na sąsiednich terenach. Nazwy nowych osad przypominają macierzysty ośrodek osadniczy. Jako przykład omawia Tymieniecki wieś Świętochów Stary, w pow. węgrowskim. Posiada on osady satelityczne, jak Świętochów Połazie, Świętochów Trawy, Świętochów Nowy. Jeżeli chodzi o kształty, to najstarszy ośrodek macierzysty ma kształt zbliżony do trójkątnego; najnowsza osada — Świętochów Nowy — ma kształt krótkiej ulicówki.

Tymieniecki opisał osiedla, których proces tworzenia kształtował się samorodnie, ewolucyjnie, bez wprowadzania normujących zasad. Ma to dla Pomorza ważne znaczenie, gdyż istniało tu osadnictwo drobnej szlachty kaszubskiej, które powstawało w analogicznych warunkach. Charakterystyczna dla całej wsi jest nierówność gospodarstw (wielkości działek), która jest wynikiem długiego, nienormowanego procesu rozwoju osady. To samo pojawia się na Pomorzu.

Również kształty wsi, które Tymieniecki⁸⁴ znalazł w Świętochowie pokrywają się z typami ustalonymi dla Pomorza. Nazwy nie wyka-

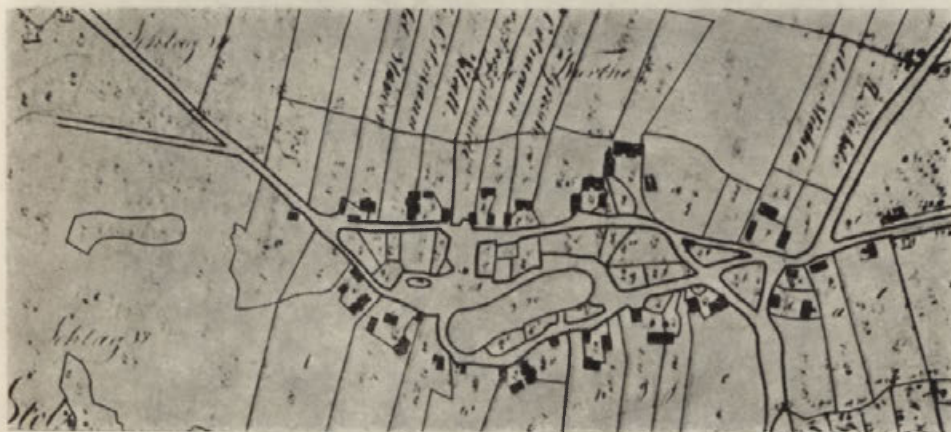
⁸³ K. Tymieniecki, *Ziemie Polskie w starożytności*, op. cit., s. 62.

⁸⁴ Tamże, s. 63—64.

Ryc. 23. Grabowo St., pow. kościerski, mapa katastr. z 1824 r. Wieś o złożonym rozplanowaniu. W 1438 r. prawo niemieckie

zują pełnej analogii. Na Pomorzu spotykamy często nazwy podwójne, np. Czaple Stare i Czaple Nowe, Polaszki Stare i Nowe, Kiszewa Stara i Nowa. co często wiąże się z założeniem nowej wsi na prawie niemieckim w średniowieczu lub później. Spotykamy również zespoły nazw w położonych obok siebie osadach, jak np. Grabowo, Grabówko, Grabowska Huta. Dwie ostatnie są młodsze od Grabowa i mają inne kształty. Grabowo (Ryc. 23), wzmiankowane w 1284 r. ma złożony kształt dwudrogowy z placikiem przed kościołem. Grabówko (Ryc. 24) założone około 1609 r. ma postać dużej owalnicy z jeziorkiem pośrodku, a Grabowska Huta (Ryc. 25) powstała

Ryc. 24. Grabówko, pow. kościerski, mapa katastr. z 1836 r. Wieś o placu owalnym założona około 1609 r.

w XVIII w. ma kształt nieregularnego skupiska dookoła rozdroźnego placu. Cykl rozwojowy tego kompleksu osad jest więc inny niż w wypadku Świętochowa, co odbija się także w nazwach i wyglądzie osady. Ciekawy jest fakt wydobyty na przykładzie Świętochowa, stosunkowo późnego (dopiero w najnowszej osadzie) pojawiania się ulicówki.

Warto też zwrócić uwagę na formy obserwowane przez *W a r ę ż a k a*⁸⁵ w kasztelanii łowickiej. Praca jego poświęcona historii osadnictwa, uwzględnia w szerokim zakresie kształty osiedli. Wykazał on, że w czasach nowszych nastąpiły procesy regulacyjne na wsi i tworzenie wielkiej ilości nowych form rzędowo-ulicowych. Niemniej jednak zachowały się jeszcze stare typy. Do najstarszych przykładów osiedli przed lokacją na prawie niemieckim zalicza *W a r ę ż a k* dwie osady: Mszadłę⁸⁶, mało regularną

⁸⁵ J. *W a r ę ż a k*, Osadnictwo Kasztelanii Łowickiej (1136—1846). Cz. I, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału II, nr 6, Łódź 1952

⁸⁶ Tamże, s. 81.

owalnicę z jeziorkami, i Modłę⁸⁷ o kształcie typowo trójkątno-placowym. Są to formy analogiczne do obserwowanych na Pomorzu.

Do interesujących wypowiedzi na temat najstarszych form osadnictwa należy praca Dobrowolskiego⁸⁸. Dobrowolski wystąpił z koncepcją, że w Polsce od dawna istniały wielkie zwarte wsie na ziemiach lessowych Polski południowej i osiedla jednodworcze lub małe wsie na glebach średnich i słabych Polski północnej. Jego wyniki pokrywają się z ujęciami Tymienieckiego. Dobrowolski omawia w swej

Ryc. 25. Grabowska Huta, pow. kościerski, mapa katastr. z 1827 r. Nieregularna zabudowa z jądrem placowym, właściwa osiedlom pohutniczym

pracy obszary górnej Wisły. Źródła historyczne dla XI i XIII w. pozwalają wyróżnić wsie o większej ilości gospodarstw i osady złożone z jednego lub kilku gospodarstw. Autor przenosi te wsie na mapę i wykazuje, że pierwszy typ leży na terenach od dawna bezleśnych, lessowych, a drugi wśród lasów. Omawiane większe wsie są dziś osadami zwartymi i bez planu, mają postać wielodrożnic. Wsie te mogły powstać, zdaniem Dobrowolskiego, przez zagęszczenie i wzrost pierwotnej wsi ulicowej. Wydaje mi się, że wielodrożnica różni się od ewolucyjnie powstałej z ulicówki formy wielodrogowej. Brak u Dobrowolskiego rozróżnienia tych

⁸⁷ Tamże, s. 85.

⁸⁸ K. Dobrowolski, Najstarsze kształty wsi polskiej, op. cit.

dwóch typów, wsi wielodrożnej i wielodrogowej i dlatego wniosek o pierwotności formy ulicowej jest słabo udowodniony. Badania wykopaliskowe dostarczają dziś coraz częściej materiału najbardziej wiarogodnego dla ustalenia najstarszych kształtów wsi. W Biskupinie znaleziono osadę z VIII w., która ma kształt małej owalnicy. Również osada pod Bródnem na terenie Warszawy miała kształt owalny. Placowy charakter najstarszych na ziemiach polskich osad znalazł zatem potwierdzenie w badaniach archeologicznych. Na formę ulicową natrafiono w Lisewie, pow. wąbrzeski, gdzie osada ma kształt krótkiej ulicówki i pochodzi z VIII—IX w. oraz w Zgnińce pow. wyrzyski, gdzie odkopano osadę ulicową o 4 domach. Są to ulicówki bardzo krótkie, które mało mają wspólnego z dużą, regularną formą ulicową, a stanowią raczej zarodkowe formy dojrzałej wsi ulicowej. Tego rodzaju wsie mogły w późniejszych czasach rozwinąć się bądź w prawdziwe ulicówki, których na Pomorzu jest obecnie dużo, bądź we wsie placowe.

Łęga⁸⁹ przyjmuje trzy typy kształtów osad na Pomorzu w okresie wczesno-historycznym: okolnicę, ulicówkę i dwór. Przykłady z wykopalisk, przytoczone przez Łęgę, nie pochodzą z terenu objętego obecnymi badaniami, lecz z obszarów sąsiednich. Prośnicko, pow. szczeciński, to przykład okolnicy dużej (60 chat) zbudowanej na wysepce w miejscu wybitnie obronnym.

W bliższym sąsiedztwie badanego terenu, nad jeziorem Jamno, istnieją położone wśród bagien osady o wyraźnie okolnicowym charakterze, np. Kluki. Bez wątpienia i na terenie Pomorza Gdańskiego mogły istnieć osady analogiczne. Istnieje problem, czy w małych wsiach owalno i trójkątno-placowych zachowały się ślady dawnych okolnic. Układ dróg i pól wskazuje raczej, że te formy powstawały bez związku z celami obronnymi. Owalnice małe powstają zwykle wkoło jeziora. Osady takie jak Nakło i Czaple Stare, w której cały środek wsi zajmuje jezioro, nie mogły być placówkami obronnymi, w których można by umieścić dobytek i ludzi. Jest to raczej osada, powstała samorzutnie, dookoła jeziora, a więc uwarunkowana formą terenu. Osady o placu trójkątnym, jak Chmielno, Goręczyno, Lubiszewo są przykładem starych rozplanowań, ale nie okolnic, które spełniały funkcje obronne. Rozdrożny układ dróg przy wsiach o trójkątnym placu jest sprzeczny z układem właściwym okolnicom. Istnieje jednak możliwość, że układ rozdrożny dróg rozwinął się w niektórych wypadkach później i pierwotnie osada placowa miała charakter obronny. Tylko badania archeologiczne mogą rzucić szczegółowe światło na problem występowania okolnic na Pomorzu Gdańskim. Ze współcześnie występujących kształtów wsi i ze znanych planów katastralnych, wniosków o przetrwaniu okolnic wysnuć nie można, gdyż małe wsie placowe nie są iden-

⁸⁹ W. Łęga, op. cit., s. 223.

tyczne z okolicami o znanym regularnym wykształceniu, jakie występują na zachodzie między Odrą i Łabą, czy w Czechach.

Na obszarach na wschód od Łaby jednak, obok regularnych okolic pojawiają się także nieregularne, małe wsie placowe. Przykłady można znaleźć w pracach *Schlütera* i *Engla*. *Schlüter*⁹⁰ stwierdził występowanie większej ilości wsi placowych na terenie Turynгии, na obszarze pogranicza słowiańsko-germańskiego w okresie wczesnego feudalizmu; niektóre z nich wykazują także typowy kształt placu trójkątnego, np. na przytoczonej u niego tablicy przykładów *Punschen* czy *Niedermöllen*.

Nie biorąc pod uwagę całej teorii genezy wsi placowej *Schlütera*, trzeba jednak zwrócić uwagę na charakter występujących tam osiedli, które on zaobserwował. Są tam wsie małe placowe, o kształcie prawie czworokątnego placu owalno-okrągłego, trójkątnego. Te wsie z Turynгии przypominają wsie na Pomorzu.

Na Śląsku wsie o kształcie trójkątnego placu są specjalnie liczne w okolicach Głogowa (*Glogauer Dreieckangerdorf*). *Schlenger*¹⁹ omawia kilka takich wsi: *Swarzynice*, *Smardzów*, *Kolsko*, *Bobrowniki*, *Szymocin*, *Brostów*. Zdaniem *Schlengera* rozplanowanie tych wsi wskazuje, że znaczna ich część jest topograficznie uwarunkowana, ale część ma układ nie rozdzielony i raczej mogła być założona według zaprojektowanego planu jako zamknięta wieś placowa, np. na mapie *Wredego* taki kształt ma wieś *Kolsko* (pow. *Zielona Góra*).

Interesujący jest fakt, że u *Schlengera* żadna z tych osad nie została umieszczona w zestawieniu osad lokowanych na prawie niemieckim. Mogą to być zatem formy stare, przedlokacyjne, które nie przeszły procesu lokacji. Należałoby osady te poddać szczegółowej obserwacji i studiom historycznym, gdyż mogą one rzucić światło na zagadnienie osadnictwa wczesnofeudalnego na naszych ziemiach.

Podobnie ciekawy zespół osad placowych małych o starej metryce znajduje się w okolicy *Kamienia*⁹² na Pomorzu.

Do bardzo interesujących osad, których stare rozplanowanie do dziś częściowo się zachowało, należy np. *Przybronowo*, które ma kształt dużej, trójkątno-placowej wsi z kościołem pośrodku. Jest to stara wieś, wzmiankowana w 1311 r. Są tam też wsie o placu kwadratowym, np. *Sybin* (*Zebbin*) posiadający regularny, dość duży plac kwadratowy z kościołem pośrodku, który był już wzmiankowany w r. 1288. Wieś *Mokrawica* ma podobny kształt, lecz o mniejszych wymiarach. Są to stare wsie, które na-

⁹⁰ C. *Schlüter*, *Die Siedlungen im Nordöstlichen Thüringen. Ein Beispiel für die Behandlung Siedlungsgeographischer Fragen*, Berlin 1903, s. 294—300.

⁹¹ H. *Schlenger*, op. cit. s. 78—80.

⁹² G. *Bronisch*, W. *Ohle*, *Die Kunst- und Kulturdenkmäler der Provinz Pommern, Kreis Kammin Land. Szczecin 1939*, s. 33—42.

leżały do kapituły w Kamieniu, lub do miasta Wolina i są pozostałością jakiejś starej tradycji osadniczej ciągnącej się co najmniej od XII w.

Fakt występowania w znacznej ilości małych osad placowych na Śląsku i na Pomorzu dowodzi, że typ ten w okresie wczesnofeudalnym musiał mieć szeroki zasięg przed wprowadzeniem odmiennych typów wsi na prawie niemieckim. Dowodzi tego także ostatnia praca Engla⁹³. Engel eliminuje wszystkie nowsze typy osiedli i chce dać rekonstrukcję średniowiecznego osadnictwa na podstawie zbiorów map katastralnych i innych starych map. Odtwarza on osadnictwo dla okresu poprzedzającego wiek XIX, wiek wielkich przemian. Przedstawia on mapę dla Pomorza i Meklemburgii, która bezpośrednio graniczy z terenem przez nas badanym. Wyróżnia on: 1) duże owalnice, 2) małe owalnice, 3) małe wsie placowe i ulicowe o ustronnym położeniu komunikacyjnym, oraz 4) wsie ulicowe. Małe wsie placowe w różnych odmianach i ulicówki (Kleine Sackdörfer: Rundling, kleines Sackplatzdorf, kleines Sackgassendorf, Wegedorf) pojawiają się według niego najczęściej na pojezierzu i w środkowej części Pomorza oraz w okolicach Kamienia. Engel zaznacza, że występują wsie o trójkątnym placu⁹⁴, ale ich specjalnie nie wyodrębnia, lecz włącza do innych wsi placowych. Te dwa typy osad występują obok siebie tak na Pomorzu, jak w Meklemburgii aż po Lubekę i po Łabę, gdzie małe placowe wsie i okolnice zdecydowanie górują nad dużymi owalnicami. Engel wiąże rozrzucenie dużych owalnic i zróżnicowanie ich wielkości z kierunkami kolonizacji, choć bliższych dowodów na przebieg akcji kolonizacyjnej nie przytacza. Brak u niego jest jeszcze dokładnego studium historycznego nad powstaniem i przeobrażeniem społeczno-gospodarczym poszczególnych osad. Dlatego stwierdza, że pytanie czy małe osady placowe i ulicowe, tak licznie występujące na pojezierzach, są wynikiem nowszego osadnictwa, czy też są starymi osadami słowiańskimi, których nie objął proces przemian okresu kolonizacji, pozostaje niewyjaśnione.

Warto w tym miejscu przytoczyć zdanie Martiny'ego, którego problem wsi placowych specjalnie interesował. Martiny podkreśla, że wsie na wschód od Solawy mają wspólne cechy, przeciwstawne osadnictwu zachodnio-niemieckiemu. Wspólną cechą jest rozwój wsi dokoła placu. Kształt placu zmienia się, może być okrągły, owalny, prostokątny, czworokątny, czy nawet ulicowy. Istnieje całe bogactwo odmian, ale zasadnicza tendencja układu zagród wokół placu jest wszystkim wspólna i przeciwstawia się bezdrożnemu i chaotycznemu układowi wsi zachodnio-niemiec-

⁹³ Fr. Engel, Erläuterungen zur historischen Siedlungsformenkarte Mecklemburgs und Pommern. „Zeitschrift für Ostforschungen“, t. 2, z. 2, Marburg/Lahn 1953.

⁹⁴ Tamże, s. 21.

kiej. (Die Typen der Ost-Deutschen Dorfform stellen doch nur Varianten eines einheitlichen Gestaltungswesens dar)⁹⁵.

M a r t i n y staje na stanowisku, że wsie placowe są pochodzenia słowiańskiego. Świadczy o tym bardzo stary typ, zasięg, nazwa, brak występowania w Niemczech Zachodnich. Zaznacza jednak, że nie jest rzeczą łatwą dostrzec genetyczne związki między poszczególnymi odmianami wsi wschodnio niemieckiej. Jego zdaniem istnieją trzy możliwości powstania i rozwoju tych form:

1. Pierwotny typ zwartej, placowej wsi, okrągłej lub prostokątnej, który rozrastał się przez przyrost ludności wzdłuż drogi prowadzącej do wsi. W ten sposób powstałaby obok wsi placowej ulicówka. Nowo tworzące się wsie brały przykład ze starej i zabudowywały już plac większy, wydłużony.

2. Drugi wariant rozwoju tak różnych form widzi M a r t i n y w zmieniających warunkach bezpieczeństwa, które stwarzały raz potrzebę jednych, raz drugich form.

3. Trzecie wreszcie zróżnicowanie form mogło nastąpić w ten sposób, że pierwotną, najstarszą postacią była wieś ulicowa, która tylko w specjalnych warunkach przekształciła się dla stworzenia dogodniejszych kształtów do pozycji obronnej, w wieś placową.

Z przytoczonej dyskusji na temat wsi placowej wynika, że jest to problem ważny i dotąd w pełni nie rozwiązany. Ustalenie na terenie Pomorza Gdańskiego istnienia szeregu takich wsi i powiązanie ich z osadnictwem na prawie polskim wydaje się rzucać nowe światło na ich genezę i rozprzestrzenienie. Są to osady, które mogły powstać drogą samorzutnego rozwoju bądź dookoła placu rozdroźnego z rozwidleniem się dróg, bądź dookoła formy terenu niecki jeziornej. Wsie placowe występują również w formie bardziej regularnej, znormalizowanej, która świadczy, że były zakładane planowo, w oparciu o wzory pierwotniejszych, samorzutnych, mniej regularnych form.

Wszystkie te zjawiska skłaniają do wniosku, że na Pomorzu istniały jednodworcze osady, z których rozwinęły się pochodne wsie o samorzutnym rozplanowaniu. Oprócz nich co najmniej od czasów wczesnofeudalnych występowały mniejsze i większe osady placowe. Natomiast na Pomorzu ulicówka należy raczej do późniejszych form. Liczne występowanie małych wsi placowych wśród osad prawa polskiego daje także pewien wyjściowy, porównawczy materiał dla analizy dużych wsi placowych, występujących na Pomorzu jeszcze liczniej, ale należących, poza małymi wyjątkami, do osad, które przeszły akcję nadania prawa niemieckiego.

---

⁹⁵ R. M a r t i n y, op. cit., s. 61.

B. OSADNICTWO NA PRAWIE NIEMIECKIM

1. Kolonizacja na prawie niemieckim w okresie rozwiniętego feudalizmu i wprowadzone przez nią reformy społeczno-gospodarcze

Problemem niezmiernie ważnym dla badań osadniczych jest ustalenie wpływu, jaki wywarło na osadnictwo wprowadzenie tzw. prawa niemieckiego.

W późnym średniowieczu nastąpiły wielkie zmiany w życiu gospodarczym skutkiem coraz bardziej narastającego rozwoju sił wytwórczych oraz rozwoju feudalizmu. Społeczny podział pracy i związany z nim rozwój produkcji towarowej znacznie się rozwinął i pogłębił. Produkcja wsi płynęła do miast, które specjalizowały się coraz silniej w produkcji rzemieślniczej. Powstawały pierwociny przemysłu. Forma renty pieniężnej stała się jedną z głównych form renty feudalnej.

Wielka własność feudalna, która wytworzyła się w XII i XIII w. z nadań księcia, przede wszystkim na dotąd nieobsadzonych ziemiach była zainteresowana w osiągnięciu większych zysków, popierała te formy gospodarcze, które zapewniały jej wzrost renty pieniężnej. Praca nad lepszym wykorzystaniem ziemi, zaludnieniem pustych terenów, które mogłyby dzięki osadnictwu przynosić nowe dochody i zyski, była już wcześniej realizowana przez kolonizowanie na prawie polskim, rozpowszechnione w XII w.

Niemniej jednak proces ten uległ specjalnemu nasileniu pod wpływem form ustrojowych, jakie przysły z zachodu i pod nazwą prawa niemieckiego rozpowszechniły się na terenie ziem polskich również na Pomorzu.

Prawo niemieckie przyczyniło się do unormowania praw stanu chłopskiego, zapewniając mu tytuł własności użytkowej ziemi z prawem dziedziczenia, wolność osobistą, własne sądownictwo i samorząd. Te formy ustrojowe, przynoszące znaczne korzyści ludności, połączone były z szeregiem przemian w życiu gospodarczym.

Ulepszenia, jakie wprowadza prawo niemieckie do życia gospodarczego, dadzą się ująć w następujących punktach:

1. Przemiana licznych świadczeń w naturze i usługach na czynsz pieniężny i zbożowy. Gospodarka czynszowa w Polsce była już wcześniej stosowana. Osadzanie tzw. hospites, jako wolnych dzierżawców, zapoczątkowało prawo czynszowe polskie uprzedzając tym prawo czynszowe niemieckie. Świadczą o tym m. in. dokumenty trzebnickie, ale prawo niemieckie stworzyło lepszy schemat organizacyjny, który rozpowszechnił te formy gospodarowania.

2. Przeprowadzono nowe podziały pól. Pola wsi przedkolonizacyjnej miały układ zakłócony szachownicą, pola sąsiadów, a nawet sąsiadujących

ze sobą wsi mieszały się ze sobą. Przy lokacji na prawie niemieckim wytyczono nowe działki o wielkości określonej w łanach. Stosowano przy tym dwa rodzaje miar: łan mały, tzw. flamandzki lub chełmiński, który liczył 30 morgów i łan większy, frankoński liczący 43 morgi ⁹⁶.

Podział na łany większe stosowano w zasadzie przy lokacjach na surowym korzeniu. Odbił się on również w pewnym stopniu na wyglądzie osady, stwarzając większe odległości między poszczególnymi gospodarstwami.

3. Wprowadzono w uprawie roli system trójpolówki, który pozwalał na uzyskanie większej wydajności plonów. Nastąpiła intensyfikacja gospodarki rolnej i wzrost produkcji zbóż.

4. Powiększono tereny upraw włączając do starych osad przyległe tereny leśne, które karczowano.

5. Zakładano wsie na nowych terenach, dotąd leśnych, powiększając przez to ilość osiedli i gęstość zaludnienia kraju.

Przeobrażenia, jakie wywołała kolonizacja na prawie niemieckim, były wielostronne. Wsie zakładane na prawie niemieckim były duże, liczyły po kilkadziesiąt gospodarstw chłopskich i zajmowały znaczną powierzchnię. Czynnosc w pieniądzu był opłacany od całej zajętej powierzchni. Teren objęty kolonizacją na prawie niemieckim zaczynał, dzięki intensywniejszej gospodarce, produkować więcej, a feudałowi zapewniał większe dochody w pieniądzu ⁹⁷. Przechodzenie na gospodarkę czynszową prawa niemieckiego stosowane było przede wszystkim przez największą własność feudalną. Można powiedzieć, że wkład poszczególnych feudałów do wprowadzenia gospodarki prawa niemieckiego był proporcjonalny do ilości posiadanej ziemi. I tak na Pomorzu w pierwszym rzędzie zakon krzyżacki, własność klasztorna i duchowna, na ostatnim wreszcie miejscu własność rycerska, przyczyniły się do rozwoju osadnictwa na prawie niemieckim.

Stan zachowanych dokumentów nie pozwala ani z całą ścisłością ustalić daty powstania osady na prawie niemieckim, ani tym bardziej procesu, jaki powstaniu towarzyszył. Tylko dla niewielu osad zachował się taki stan źródeł, że można dokładnie powiedzieć, iż powstała nowa osada i określić dokładnie rok jej powstania. Większość ustaleń prawa niemieckiego opiera się na interpretacji zapisków odnoszących się do innych spraw. Pojawienie się wiadomości o sołtysie jakiejś wsi, o rencie pieniężnej, pozwala wywnioskować, że we wzmiankowanym roku wieś ta musiała mieć prawo niemieckie. Jest to więc tylko data przybliżona. Mały stosunkowo materiał źródłowy, służący do odtworzenia procesu przyjmowania prawa niemieckiego, stał się podstawą do powstania fantastycznych hipotez wyolbrzymiających rolę, jaką w tym ruchu odegrał napływ ludności niemieckiej.

⁹⁶ M. Friedberg, *Kultura polska a niemiecka*. Poznań 1946, s. 220—222.

⁹⁷ K. Dobrowolski, *Najstarsze osadnictwo Podhala. Badania z dziejów społecznych i gospodarczych*, t. 20, Lwów 1935, s. 64, 83, 100.

Kształtowanie się procesu przemian pod wpływem prawa niemieckiego było przedmiotem licznych opracowań w literaturze polskiej i niemieckiej⁹⁸. Podczas gdy pierwsza hipoteza o napływie ludności niemieckiej do osad przechodzących na prawo niemieckie jest przez naukę polską od dawna zwalczona i przez część nauki niemieckiej nawet zarzucona, to drugi problem — kształtowanie się nowego typu osadnictwa, nowych układów przestrzennych wsi powstałych pod wpływem kolonizacji niemieckiej mało był dotąd opracowany. Dotychczasowe prace polskie na ten temat znajdowały się pod wpływem literatury niemieckiej, przyznając duży wpływ Niemców na kształtowanie się form osadniczych w okresie kolonizacji.

Problem ten najobszerniej omawia Schlenger⁹⁹ dla Śląska i Kasiske¹⁰⁰ dla Pomorza, jednak z właściwą u uczonych niemieckich nacjonalistyczną tendencją.

Schlenger śledzi wszystkie osady prawa niemieckiego na Śląsku. Zaznacza, że istnieją trzy typy osad wprowadzone na Śląsku przez kolonizację na prawie niemieckim: ulicówki, owalnice i łańcuchówki.

---

⁹⁸ Niemieckie badania nad kolonizacją zapoczątkowali Tschoppe i Stenzel opracowaniem lokacji miast śląskich i łużyckich (1832). Drugą pracą, która wywarła wielki wpływ na dalszy tok studiów niemieckich na temat kolonizacji na prawie niemieckim, była praca Roeppla dotycząca ziem Polski Centralnej (1857). Postawił on w niej tezę o wyniszczeniu ludnościowym Polski przez najazdy Tatarów i całkowicie nowym, odradzającym charakterze procesu kolonizowania Polski przez napływ elementu niemieckiego.

Pod wrażeniem tych dwóch prac podjęto najpierw prace nad osadnictwem Śląska (Meitzen, Treblin), później Wielkopolski (Schmidt, Warschau) i Pomorza (Krollmann, Plehn, Kasiske). Prace te nie są w pełni obiektywne, gdyż cechuje je chęć przesadnego uwypuklenia roli elementu niemieckiego w gospodarczym podnoszeniu Wschodu.

Polska literatura będąca początkowo pod wpływem badań niemieckich, godziła się z tezami niemieckich badaczy: Piekosiński, Bobrzyński, T. Wojciechowski, z geografów Rehman należą do tego kierunku.

Dopiero szczegółowe badania źródłowe zapoczątkowane przez Potkańskiego, a zwłaszcza Bujaka, wykazały, że stosunki w Polsce przed kolonizacją są jeszcze mało znane i wcale nie godzą się z obrazem ogólnego zacołania i spustoszenia, jaki przedstawili Niemcy. Wybitną rolę w tej polemice starszego pokolenia na temat kolonizacji niemieckiej odegrał Balzer. W następnym pokoleniu Tymieniecki, Grodecki, Maleczyński przyczynili się do dużego pogłębienia wiedzy o stosunkach przed kolonizacją w Polsce, a Tyc dał podstawowe studium na przykładzie Wielkopolski, w którym udowodnił, że trzeba odróżnić proces przyjmowania prawa niemieckiego od procesu napływu elementu etnicznego niemieckiego. Teza ta potwierdzona została w dalszych polskich pracach. Naświetlenie rodzimej kultury i gospodarki przed kolonizacją zostało ostatnio dokonane przez Friedberga, a proces kolonizacji niemieckiej na ziemiach Polski omówiony przez Kaczmarczyka.

⁹⁹ H. Schlenger, op. cit.

¹⁰⁰ K. Kasiske, op. cit.

Dla Pomorza najobszerniej to zagadnienie omawia K a s i s k e, który dał pracę o osadnictwie zakonu krzyżackiego na Pomorzu i w Prusach Wschodnich¹⁰¹. Przedstawił on, można powiedzieć, historię osadnictwa tego okresu ze szczegółowym omówieniem zmian, jakie zaszły w poszczególnych powiatach w ciągu całego okresu panowania Zakonu na Pomorzu, a właściwie w całym średniowieczu. Praca jego była nastawiona na wykazanie udziału Niemców w organizowaniu osadnictwa na Pomorzu i z natury rzeczy uwypukla przede wszystkim rolę Zakonu i tych klasztorów, w których dominowali Niemcy. Nie jest to więc pełna historia osadnictwa, gdyż część, która autora mniej interesowała z narodowego punktu widzenia została pominięta lub ograniczona do bardzo skromnych rozmiarów.

Problem rozplanowania osad i przeobrażeń wprowadzonych przez prawo niemieckie jest tam omówiony marginesowo, choć czasem z uwzględnieniem materiału źródłowego oraz map archiwalnych i katastralnych.

K a s i s k e przy omawianiu procesu nadawania prawa niemieckiego opisuje formy osadnicze poszczególnych, niezbyt zresztą licznych wsi, starając się udokumentować, że kolonizacja na prawie niemieckim wprowadziła na Pomorzu owalnice i wsie ulicowo-placowe.

Nie neguje on przetrwania pewnych starych form w osadach na prawie niemieckim, ale nie rozwija tego zagadnienia, podobnie zresztą jak S c h l e n g e r dla Śląska. Z kształtów wsi, przebiegu granic wsi K a s i s k e wysuwa nieraz wnioski o tym, że w tych wsiach musiało istnieć prawo niemieckie.

Z drugiej strony K a s i s k e uznaje, że jednak nie każda wieś, która miała prawo niemieckie, została objęta procesem przeobrażenia.

I tu dochodzimy do stwierdzenia bardzo istotnego dla osadnictwa zjawiska. Prawo niemieckie nie zostało wprowadzone od razu na całym terenie, ale w czasie od XIII do XV w. rozprzestrzenia się powoli. Wielkość przemian w osadnictwie zależy od okresu, w którym się one dokonywały. Początki wprowadzenia prawa niemieckiego sięgają na Pomorzu XIII w., największe zaś nasilenie procesu lokacji na prawie niemieckim przypada na wiek XIV, zwłaszcza na pierwszą połowę tego wieku na obszarach nad Wisłą i na kępach, a na drugą połowę — na południu i na zachodzie kraju. W XV wieku przechodzenie na prawo niemieckie na Pomorzu jest tylko wyrównywaniem form gospodarki i ustroju i nie pociąga za sobą przeobrażeń osadniczych.

Na specjalną uwagę zasługują osady najwcześniej lokowane na prawie niemieckim. Ważne jest przy tym powiązanie form osadniczych ze stosunkami własnościowymi lokowanych osad.

¹⁰¹ K. K a s i s k e, Die Siedlungstätigkeit des deutschen Ordens in Ostlichen Preussen bis zum Jahr 1410. „Einzelschriften der historischen Kommission für Ost- und Westpreussischen Landesforschung“, t. 5, Królewiec 1934.

2. Przebieg procesu lokacji na prawie niemieckim na Pomorzu Gdańskim

Proces zakładania wsi na prawie niemieckim na Pomorzu, podobnie jak w całej Polsce, rozpoczął się w XIII wieku; na Śląsku już w XII wieku pojawiają się pierwsze osady na prawie zachodnim¹⁰². Byli to prawdopodobnie osadnicy wallońscy a nie niemieccy. Pierwsze wzmianki o osadnictwie na prawie niemieckim na Pomorzu datują się z XIII wieku. Książęta pomorscy wydali 17 nadań na osiedlenie się na prawie niemieckim, przy czym klasztory pelpliński, oliwski i żukowski otrzymały przywileje generalne, odnoszące się do wszystkich posiadłości¹⁰³. Najstarszy dokument wystawiony był w 1249 r. dla Lubieszyna (Lipczyna) w pow. kościerskim. Rajkowy i Skowarcz są najstarszymi osadami lokowanymi na prawie niemieckim w dobrach klasztoru oliwskiego, przekształconymi prawdopodobnie przed 1290 r. Należy przypuszczać, że klasztor w Oliwie przeprowadzał reformę gospodarczą na nowych zasadach na szerszą skalę. Jak wielki rozmiar przybrała ta akcja w najwcześniejszym okresie, trudno jest jednak ocenić. Część koncesji nie została wykorzystana, jak to wykazuje *Matuszewski*¹⁰⁴ dla Połęczyna i Brutnowa w pow. kartuskim. Można raczej przyjąć, że w XIII wieku na Pomorzu akcja przenoszenia na prawo niemieckie była dopiero w początkach, nie robiąc dużych postępów¹⁰⁵.

Wacław II w 1303 r., przy zatwierdzaniu uprawnień na rzecz klasztoru w Oliwie, wspomina sołtysów wiejskich i ich prawo do odprawiania sądów¹⁰⁶, co świadczy o istnieniu w tym czasie na Pomorzu wsi czynszowych na prawie niemieckim. W każdym razie najstarsze zaczątki tego procesu obserwujemy na terenach nadwiślańskich Pomorza. Biskupstwo włocławskie, które posiadało liczne dobra wzdłuż Wisły, posiada w XIII w. także wiele wsi na prawie niemieckim, których dat lokacji nie można ustalić z całą dokładnością. Do najstarszych wsi lokowanych jeszcze w XIII wieku należą: Kłodawa, Żukczyn, Gorzędziej, Słońca, Osiek¹⁰⁷, a także Miłobądz, Subkowy, Malenin, Mieścín, Gogolewo koło Gniewu, Warlubie, Wielki Kormorsk. Osady te opłacają czynsz mieszany w pieniądzu i w naturze, co świadczy o bardzo starej lokacji¹⁰⁸.

¹⁰² M. Friedberg, op. cit., s. 220.

¹⁰³ Wł. Łęga, op. cit., s. 213

¹⁰⁴ J. Matuszewski, Immunitet ekonomiczny w dobrach kościoła w Polsce. Poznań 1936, s. 531.

¹⁰⁵ K. Kaczmarczyk, Ciężary ludności miejskiej i wiejskiej na prawie niemieckim w Polsce XIII i XIV w., Warszawa 1911.

¹⁰⁶ K. Kasiske, Das deutsche Siedelwerk des Mittelalters in Pommerellen, op. cit., s. 204.

¹⁰⁷ W. Łęga, op. cit., s. 213.

¹⁰⁸ Tamże, s. 200 i nast.

Rozpowszechnianie się prawa niemieckiego mogło w pierwszym okresie rozwijać się pod wpływem ekspansji idącej z południa, od Wielkopolski.

Od obszaru położonego nad Wisłą, w Ziemi Gniewskiej, rozpoczyna akcję osadniczą lokacyjną także zakon krzyżacki, jeszcze przed zajęciem całego Pomorza. W organizowaniu osadnictwa na prawie niemieckim na Pomorzu zakon krzyżacki odegrał niewątpliwie poważną rolę.

W XIV w. Zakon, po opanowaniu politycznym całego Pomorza, prowadzi szeroko zakrojoną akcję ujęcia w swe ręce życia gospodarczego Pomorza i zorganizowania jak najrentowniejszej gospodarki.

Ziemie, które przejął jako dawną własność książęcą, były mocno zredukowane przez liczne darowizny i nadania na rzecz klasztorów, kościoła, rycerzy. Proces tworzenia się wielkich majątków feudalnych w tym okresie na Pomorzu był już mocno zaawansowany: ród Święców, Mikołaj z Kalisza posiadali znaczne posiadłości. Nie było to na rękę Zakonowi, który jak najwięcej ziemi chciał skupić we własnym zarządzie¹⁰⁹. Rozpoczyna się więc akcja scalania ziemi przez Zakon bądź drogą kupna, bądź wymuszenia i politycznego ucisku.

Przed wszystkim nabywa Zakon szereg posiadłości od rodziny książęcej. W 1309 r. Salomea Kujawska, córka Sambora, sprzedaje ziemie między Wisłą i Nogatem. Również druga córka Sambora, Gertruda, odstępuje swe prawa do ziemi Pirsna, leżącej na południe i południo-wschód od Jeziora Raduńskiego. W 1312 r. biskup płocki oddaje Gorzędziej (pow. tczewski), za co otrzymuje odszkodowanie we wsiach Ziemi Chełmińskiej.

W następnym roku Piotr Święca z Nowego oddaje cały kraj dokoła Nowego w zamian za 5 wsi w okolicach Tucholi, gdzie odtąd mieści się główna siedziba rodu Święców. W latach między 1325—1330 Zakon likwiduje i tę feudalną jednostkę.

W 1370 r. joannici zostali zmuszeni do sprzedania całych swoich włości wokół Skarszew i wycofania się z Pomorza. Inne klasztory na ogół utrzymywały się przy dawnym stanie posiadania, jednak z pewnymi przesunięciami. Klasztor w Oliwie długo walczył o uznanie swoich praw do posiadłości z czasów nadań książęcych. Odebrano mu tylko Swornigacie na południu Pomorza uzyskane po augustianach, za co zresztą otrzymał kilka wsi w kluczu starzyńskim, w pobliżu Pucka.

Klasztor w Pelplinie zachował swe posiadłości prawie bez zmian, a klasztor w Żarnowcu nawet swe włości nieznacznie powiększył. Biskupstwo wrocławskie, które było jednym z najlepiej uposażonych biskupstw, ulegało także planowej akcji zmniejszania jego włości. Posiadało ono 30 wsi, które na lewym brzegu Wisły tworzyły prawie nieprzerwany łańcuch posiadłości od południa, wzdłuż Wisły, aż na północ do morza. Nawet nad

¹⁰⁹ K. G ó r s k i, op. cit., s. 87.

morzem, w Ziemi Puckiej i Białogardzkiej (pow. lęborski) także leżały wsie biskupstwa włocławskiego. Zakon zmniejszył zasięg terytorialny własności biskupiej drogą kolejnego kupna różnych wsi.

Klasztor w Kartuzach leżał wśród lasów i jezior, z dala od starych ośrodków osadniczych i wywarł duży wpływ na układ sieci osad tej części Pomorza. Do nadań, które otrzymał przy fundacji klasztoru, dodawał coraz nowe ziemie, które wykupywał z rąk rycerskich. Pożyczał pieniądze na wysokie procenta, a gdy dłużnik nie mógł się wypłacić, zabierano mu ziemię. Według Czaplowskiego¹¹⁰ w latach 1398—1474 klasztor w Kartuzach nabył w całości lub w części m. in. następujące wsie: Osłonino i Bładzikowo (pow. morski), Małkowo, Ostrzyce, Gołubie, Połączyno, Goręczyno, Somonino i Patuły (pow. kartuski). W akcji lokacyjnej na prawie niemieckim jego udział specjalnie się nie zaznacza.

Akcja zakonu krzyżackiego łączenia ziemi wiązała się z planami reorganizacji osadnictwa i wprowadzenia produktywniejszej gospodarki przez zakładanie wsi na prawie niemieckim i lokację miast również na nowych zasadach. Reforma ta jednak objęła tereny Pomorza w nierówny sposób. Na niektórych obszarach Zakon podjął reformę na wielką skalę, na innych wkraczał tylko częściowo, tworząc pojedyncze nowe ośrodki osadnicze lub też pozostawiał stan taki jaki zastał.

Rozmieszczenie osad lokowanych na prawie niemieckim przez Zakon wyjaśnia w pewnym stopniu przebieg tego procesu.

Do najstarszych osad lokowanych na prawie niemieckim przez Zakon należą wsie Ziemi Gniewskiej. W latach 1288—1299 otrzymują prawo chełmińskie pierwsze dwie wsie: Wielki Garcz i Janiszewo (pow. tczewski), a wkrótce potem w 1301 r. Gręblin i Lignowy Szlacheckie oraz Subkowy (pow. tczewski). Wsie te przy lokacji nie uzyskują lat wolnych od czynszu.

Jabłowo, Rudowo, Szprudowo należą także do wsi, które zdaniem Kasiskego uzyskały prawo niemieckie w tym samym okresie, choć dokładnych wzmianek źródłowych o tym brak¹¹¹. Są to wszystko stare osady, wzmiankowane już w początkach XIII wieku jako większe ośrodki osadnicze: Rudowo w 1229 r. jest siedzibą kasztelana, Wielki Garcz — grodem, siedzibą opola, Rajkowsy — nazwane wówczas — villa antiqua.

Jedyną osadą zbudowaną na surowym korzeniu w Ziemi Gniewskiej jest Kursztyn, w roku 1421 określony nazwą Konradstein, którego powstanie Kasiske cofa do 1351 r. i identyfikuje ją z osadą Falkenstein¹¹². W Ziemi Gniewskiej Zakon nie tworzy więc osad na surowym korzeniu, lecz

¹¹⁰ P. Czaplowski, Stosunki narodowościowe w Kartuzi. Księga Pamiątkowa 75-lecia Tow. Nauk. w Toruniu, Toruń 1952, s. 28.

¹¹¹ K. Kasiske, op. cit., s. 87—89.

¹¹² K. Kasiske, op. cit., s. 118.

reformy swe przeprowadza na starych, gęsto zasiedlonych terenach osadniczych.

Do terenów objętych reformami Zakonu należą ziemie na zachód od Gniewu, wokół Borzechowa, Skórcza. W pierwszej połowie XIV w. powstaje tu kilkanaście dużych wsi: np. Rywałd, Bobowo, Pączewo. Część tych wsi nosi niemieckie nazwy, co podobnie jak w Kursztynie świadczy o założeniu ich na surowym korzeniu, np. Schwarzwald, Hildebrandsdorf (pow. starogrodzki). Nazwy te zachowały się przez całe średniowiecze. a polszczenie tych nazw odbyło się na źródłosłowie niemieckim: Schwarzwald — Czarnylas. Hildenbrandsdorf — Wielbrandowo, co świadczy o braku innej, starszej polskiej nazwy.

Większą akcją osadniczą prowadził Zakon w Chojnickiem i na Zaborach, na południowym krańcu puszczy, na pograniczu państwa zakonnego. Pierwsze wsi na prawie niemieckim powstają wokół starego ośrodka osadniczego Chojnic, które już za czasów książąt pomorskich są znaną i wielką osadą. W 1324 r. następuje lokacja wsi Chojniczki, a w dwa lata później Nowej Cerkwi z 6 latami wolnymi od czynszu. W pierwszej połowie XIV w. na tym terenie powstaje kilkanaście wsi, jak Głędowo, lokowane prawdopodobnie w latach 1323—1326, Pawłówko, Jęczniki, Bukowo Człuchowskie, Mosiny w 1332 r., Silno w 1338 r. Rychnowy Człuchowskie w latach 1338—1351, Brzeźno Człuchowskie w 1348 r., Kiełpin Człuchowski w 1352 r.

Akcja osadnicza Zakonu przesuwana się ze wschodu na zachód i północ-zachód pow. człuchowskiego. Rozwory Człuchowskie osadzono w 1346 r., a w połowie XIV w. — Chrząstkowo, Prusinowo Człuchowskie, Uniechów, Myśligoszcz, Krępsk, Cierznie. W drugiej połowie XIV w. powstają osady na zachodniej granicy komturstwa człuchowskiego: Sokole, posiadające 80 łanów w 1363 r., Nadziejewo w 1374 r., w tym samym okresie ponadto Gwieździn i Przywidz.

Dla ożywienia całej okolicy i utrwalenia osadnictwa przez liczne nadania wciągnął Zakon także rody rycerskie, zezwalając im na lokację wsi na prawie niemieckim. Powstają więc obok zakonnych również w południowej części powiatu chojnickiego i człuchowskiego duże wsie rycerskie: w 1338 r. — Ogorzeliny o starej polskiej nazwie, posiadające 2 razy po 60 łanów, Niwy na 54 łanach, Zamarte koło Ogorzelin i wiele innych¹¹³.

Osadnictwo powstałe na południowym pograniczu w Człuchowskiem i Chojnickiem nosi na sobie piętno osadnictwa nowego, zakładanego przeważnie na surowym korzeniu. Świadczą o tym dla przeważającej części osad, nie tylko pierwotne nazwy niemieckie, ale i większa ilość lat wolnych od czynszów. Mapa Śląskiego¹¹⁴ wykazuje tu jeszcze z początkiem XIV w. duże obszary leśne. Osady są duże, mają regularny, geome-

¹¹³ K. Kasiske, op. cit., s. 163—178.

¹¹⁴ K. Śląski, op. cit.

tryczny, przeważnie prostokątny kształt granic. Jest to więc dla studiów osadniczych obszar interesujący, gdyż nie powstał przez przeobrażenie starego terenu osadniczego, lecz przez zastosowanie pewnej formy znormalizowanej, charakterystycznej dla danego okresu.

W Ziemi Nowskiej praca Zakonu miała inny charakter. Nie było tu wielkich akcji kolonizacyjnych. Na tym terenie panowały inne stosunki własnościowe. Zakon nie posiadał tu dużych włości, oprócz własności kościelnej, która była znaczna, 20 wsi było w rękach prywatnych. Zakon zatwierdził te wsie właścicielom i pozwolił na lokację na prawie niemieckim na własną rękę dalszych wsi. Sam prowadził tę akcję w bardzo małym zakresie. W związku z tym powstają tu wsie mniejsze, nie tak regularnie kształtowane i jak sam K a s i s k e przyznaje, przemiana tych wsi dotyczyła tylko wprowadzenia innego typu upraw, trójpolówki. Przeobrażenia osadnicze były tu więc minimalne. Jako przykłady wsi, które uzyskały prawo niemieckie, niech służą: Zawada k. Nowego na 20 łanach (1352 r.), Krzewiny na 15 łanach (1357 r.) i Bliżawy na 11 łanach.

Srodkowe części Pomorza uzyskują prawo niemieckie dla kilku wsi około połowy XIV w. Z 1347 r. zachowało się potwierdzenie prawa niemieckiego bez lat wolnych dla Kiszewy (60 łanów), Pinczyna (60 łanów) i Garczyna (40 łanów).

Z tego samego okresu pochodzi prawdopodobnie lokacja Starych i Nowych Polaszek i Semlina, które liczyły po 60 i 50 łanów.

W 1346 r. następuje lokacja wsi Kostrin w kraju Pirsna (dzisiejsza Kościerzyna), gdzie powstała wieś o 60 łanach, a przy niej Lipusz na 60 łanach, Skorzewo na 50 łanach, Barkocin na 40 łanach. Później znacznie następują lokacje wsi: Stary Bukowiec, Grabowo Stare, Kamirowo, Mirowo, Puc.

Na terenie pojezierza północnego wsie na prawie niemieckim są lokowane dopiero po 1370 r. Cztery wsie łanowe, czynszowe, mają tam stwierdzone prawo niemieckie: Sierakowice, lokowane w roku 1430, Parchowo w 1380 r., Jamno i Gołczewo. W 1375 r. lokowane jest Staniszewo na prawie magdeburskim, przy zachowaniu jednak radła jako jednostki miary. Załakowo ma w 1424 r. prawo czynszowe odnowione. Wsie na prawie czynszowym były tu mniej liczne, a rozrzucone po całym terenie, tworzyły większe ośrodki osadnicze. Nie powstały one na surowym korzeniu, lecz proces lokacji objął stare osady, istniejące już od czasów książąt pomorskich.

Na kępach nadbrzeżnych dokonała się duża i znaczna zmiana osadnictwa w pierwszej połowie XIV w. Była ona przeprowadzona przez klasztory oraz przez Zakon. Klasztor w Oliwie po okresie nieprzychylniej polityki Zakonu wobec niego i po uzyskaniu w 1342 r. wielkiego przywileju, uznającego jego prawa do posiadania ziem, przeprowadził żywą akcję lokacyjną.

Na Kępie Oksywskiej powstało w drugiej połowie XIV w. kilka większych wsi: Dębogórze, Kosakowo, Mechlinki, Pierwoszyño, a 5 wsi wymienianych jeszcze w 1342 r. uległo w tym procesie likwidacji¹¹⁵.

W drugiej połowie XIV w. powstały także lokacje wokół Starzyna i Mechowa. Darzlubie dopiero w 1473 r., Werblinia w 1443 r. mają w źródłach pierwsze wzmianki o sołtysach, choć musiały być lokowane wcześniej. Klasztor w Oliwie przeprowadził więc w połowie XIV w. szeroko zakrojoną, zaczęłą jeszcze w XIII w. a przerwaną przez złe stosunki z Zakonem, reformę swych dóbr.

Na wybrzeżu większą akcją osadniczą zakonu krzyżackiego obserwujemy wokół Gdańska: Pruszcz otrzymuje prawo niemieckie w 1367 r., Przyjaźń (pow. kartuski) w 1349 r., jak również na Kępie Swarzewskiej. Nastąpiła tu daleko idąca przemiana osadnictwa, która podobnie jak w innych obszarach znalazła wyraz w nowym wytyczeniu granic wsi. Powstały wsie: Łebcz (1340 r.), Swarzewo (1340 r.), Połczyno (1378 r.). Nadanie w 1348 r. prawa magdeburgskiego miastu Puckowi stało w związku z wielką akcją osadniczą, przeprowadzoną przez Winricha von Kniprode.

W Łęborskiem, w dawnej kasztelanii białogardzkiej zaczyna się akcja osadnicza Zakonu dopiero w drugiej połowie XIV w. Tylko jedna wieś Nowa Wieś (Neuendorf) jest wsią lokowaną na surowym korzeniu. Jako wieś została oddana nowo lokowanemu miastu Łębork, które powstawało z dala od starych siedzib książęcych Białogardy i Salina. Do większych wsi, które przeszły proces przeobrażenia, należą: Garczegórze (1348 r.), Rozłazino (1356 r.), Ciekocino (1361 r.). Na przebieg akcji osadniczej w tych wsiach rzuca światło wzmianka o „geräumten und ungeräumten Acker“. Widać z niej, że przy przejściu wsi na prawo niemieckie nastąpiło powiększenie obszaru uprawianego. Zwolnienie od świadczeń dotyczyło tylko części ziem, a z części objętej uprawą trzeba było płacić czynsz od razu. Jak widać przeobrażenia osadnicze nie musiały być daleko idące. Powiat łęborski zachował zresztą największą ilość wsi na prawie polskim. Kasiske tłumaczy to m. in. tym, że pozostawienie miary polskiej, radła (Hocken) było dyktowane względami gospodarczymi. Miara ta obejmowała bowiem dwa razy tyle ziemi co łan. Mniej intensywna gospodarka na słabych glebach wymagała więcej ziemi.

Podobnie jak w powiecie łęborskim kształtowała się akcja osadnicza Zakonu w pow. bytowskim. Dopiero na przełomie XIV w. zaczyna się zakładać wsie na prawie niemieckim po założeniu miasta Bytowa w 1348 r. Jedyńą dużą wsią założoną na obszarze 100 łanów na surowym korzeniu jest wieś Udorpie (Hyggendorf). Do 1387 r. trzynaście wsi otrzymuje nadania, jako jedne z pierwszych Borzytuchoń (Borntuchen) i Ząbinowice (Gersdorf).

¹¹⁵ K. Kasiske, op. cit., s. 207.

Z przebiegu procesu lokacji na prawie niemieckim można wysnuć następujące wnioski:

1. Najstarsze tereny, na których występują lokacje, znajdują się w pasie nadwiślańskim Tczew—Gniew—Nowe.

2. Proces lokacji obejmuje najpierw krainy peryferyczne, wschodnie, północne i południowe. Najpóźniej dociera do środkowych i zachodnich obszarów Pomorza.

3. Zagęszczenie osad lokowanych na prawie niemieckim jest w poszczególnych regionach nierównomierne. Istnieją obszary, gdzie wszystkie prawie osady zostały przeniesione na prawo niemieckie, jak z krain nadwiślańskich Ziemia Gniewska, Starogardzka, kępy nadmorskie, części pow. chojnickiego i człuchowskiego. W środkowych i zachodnich obszarach Pomorza tylko część osad została przekształcona na osady nowego typu.

4. Większa część osad prawa niemieckiego należy do starych osad, które uległy reformie gospodarczej i uzyskały nową organizację ustrojową oraz powiększenie terenu uprawnego. Stosunkowo mniej liczne są nowo zakładane osady na surowym korzeniu. Te ostatnie zajmują większe tereny na południu w pow. człuchowskim i chojnickim. Poznać je można przede wszystkim po zachowaniu pierwotnej, starej nazwy niemieckiej do czasów najnowszych, często w spolszczonym brzmieniu, a także po dużej ilości lat wolnych od czynszu.

5. Istnieją duże wahania w wielkości zakładanych osad, od 20, a nawet kilkunastu łąnów, do 100 łąnów. Wielkość zaplanowanej osady stała w związku z przeobrażeniem jej wyglądu zewnętrznego.

3. Typy rozplanowania wsi lokacyjnej i ich rozmieszczenie

Nie ulega wątpliwości, że tego rodzaju reforma gospodarcza, polegająca na powiększeniu wydajności gospodarki wsi, nadaniu jej nowego ustroju społecznego, wywołująca nowy podział pól na równe działki jak i równe parcele pod zabudowę, stworzyła odpowiednią formę osadniczą. Cechy ogólne, które tę nową formę wyróżniają wśród innych, są następujące:

1. regularny układ równych co do wielkości zagród, położonych w równych od siebie odstępach;

2. duże rozmiary wsi wahające się przeciętnie w granicach 40—60 łąnów;

3. wieś jest zabudowana na jednej środkowej niwie;

4. pola mają układ wieloniwowy, przystosowany do gospodarki trójpolowej, regularny, nawiązujący do środkowej niwy, na której zbudowana jest wieś;

5. każdy gospodarz miał początkowo udziały w każdej niwie. Średniowieczna wieś czynszowa tak się przedstawiała na Pomorzu i do dziś wiele

cech tej wsi zachowało się w osadnictwie współczesnym. Regularność układu zagród jest w zewnętrznym wyglądzie główną cechą tych wsi i dlatego można im nadać wspólną nazwę np. „rzędownic“. Nie wszystkie osady, które przeszły na prawo niemieckie, mają czy miały taki wygląd, lecz tylko te, które były bądź zakładane na surowym korzeniu, bądź uległy przy lokacji powiększeniu i przebudowie.

W obrębie środkowej niwy, na której pobudowana jest wieś, zagrody wiejskie przybrały rozmaity układ: mogły się ich szeregi rozwinąć wzdłuż placu, ulicy, czy odkształcając się od linii prostej stosownie do formy topograficznej. W zależności od tego, pojawiły się różne kształty wsi tego samego typu gospodarczego i ustrojowego. Kształt wsi jest cechą drugorzędną dla życia gospodarczego z punktu widzenia roli trójpolowej wsi średniowiecznej. A jednak z wsi trójpolowej lokacyjnej do dziś dnia jedynie kształt przetrwał. Znikła gospodarka trójpolowa, a związany z nią niwowy układ pól uległ przy komasacji zasadniczemu przeobrażeniu; ustrój społeczny wsi czynszowej także dawno zniknął. Kształt wsi jest zatem reliktową formą zachowaną w terenie po dawnym, szeroko zakrojonym procesie gospodarczym, stąd zrozumiałe zainteresowanie geografa zjawiskiem zróżnicowania się kształtów wsi.

W dotychczasowej naszej literaturze, u Z a b o r s k i e g o ¹¹⁶, wszystkie duże wsie placowe na Pomorzu były podciągane pod wspólny typ owalnicy. Podobnie Z a j c h o w s k a ¹¹⁷ ujmując pod nazwą owalnicy różne polokacyjne i przedlokacyjne formy. Tymczasem osady placowe, tak przedlokacyjne, jak i polokacyjne, wymagają wnikliwej analizy.

Sledząc dokładniej rozplanowanie osad na prawie niemieckim tak na podstawie map topograficznych, jak katastralnych, trzeba wyróżnić wśród nich szereg odmian:

1. Na pierwszym miejscu należy postawić wieś owalno-placową. Jest to forma, która cechami swymi najbardziej odpowiada nazwie owalnicy (Ryc. 26). Droga u wlotu do wsi rozgałęzia się, tworząc węższy lub szerszy plac o kształcie owalnym, zbliżonym do wrzeciona. Zagrody są ułożone po zewnętrznych łukach dróg; plac pośrodku jest luźno zabudowany. Może tam być kościół, jeziorka lub pusty plac. Odmianą tego typu jest wieś owalno-placowa, w której mimo, że plac ma kształt nieregularny, zbliżony do owalu, to jednak układ rzędów zagród jest regularny. Wieś owalno-placowa ma prawie z reguły zbieżny, węzłowy układ dróg, dobrze powiązany z całą siecią dróg.

2. Drugim typem jest wieś prostokątno-placowa (Ryc. 27). Środek wsi tworzy plac prostokątny. Szerokość i długość placu zmieniają się w zależ-

¹¹⁶ B. Z a b o r s k i, op. cit., s. 39.

¹¹⁷ St. Z a j c h o w s k a, Owalnica, typ starej wsi między Łabą i wschodnią granicą Pomorza Mazowieckiego. „Przegląd Zachodni“, nr 9/10, Poznań 1950, s. 298—307.

Ryc. 26. Darzłubie, pow. morski, mapa katastr. z 1838 r. Duża owalnica. Wieś czynszowa ok. 1400 r.

ności od wielkości i położenia osady. Czasami taka wieś przybiera postać szerokiej ulicówki. Układ dróg w tego typu wsiach jest przeważnie przelotowy, to znaczy, że jedna główna droga przechodzi wzdłuż placu wsi. Niekiedy jednak układ dróg jest boczny, tzn. droga główna przecina wpoprzek plac. Na ogół nie ma w tych wsiach splotu, czyli węzła kilku ważniejszych dróg.

Ryc. 27. Wielbrandowo, pow. starogardzki, mapa katastr. z 1824 r. Wieś lokacyjna o placu prostokątnym i regularnym układzie niw. Własność Zakonu

3. Trzecia odmiana rzędownicy wiąże się z elementem topograficznym, doliną, potokiem czy jeziorem. Potok, dolina, niekiedy jeziorna stają się osią planu, a łąką pokryte dno doliny czy niekiedy jeziorna tworzą środek wsi zwykle niezabudowany, otoczony dwiema drogami (Ryc. 28). Po zewnętrznej stronie dróg stoją dwa rzędy zagród. Taką formę można nazwać rzędownicą dolinną o placu dostosowanym do topografii. Gdy potok ma dolinę dość wciętą, to forma ta przypomina górskie łańcuchówki. Jedyne układ pól i dróg jest w tych wsiach różny niż w łańcuchówkach, gdyż we

wsiach pomorskich występuje układ regularny, niwowy, związany z trójpółwką.

4. Ostatnią wreszcie formą jest regularna ulicówka, niezbyt licznie występująca na Pomorzu. Zagrody równej wielkości są ustawione wzdłuż prostej drogi (Ryc. 29).

Zagadnienie, który z planów wsi jest najstarszy i na jakich wzorach kształtowało się ich zróżnicowanie jest nader interesujące. Można stwierdzić, że przy lokacjach najwcześniej wprowadzono pierwszy typ, typ wsi

Ryc. 28. Subkowy, pow. tczewski, mapa katastr. z 1780 r. Wieś lokacyjna o planie dostosowanym do doliny. Własność biskupstwa włocławskiego. W 1301 r. prawo niemieckie

owalno-placowej, który nawiązywał do miejscowych form placowych, jednak bardzo prędko, gdyż już w początkach XIV w. pojawiają się wszystkie pozostałe odmiany rozplanowania.

a. Najstarsze lokacje

Najstarsze nadania na osiedlenie na prawie niemieckim otrzymały wg zachowanych dokumentów wsie: Lubieszyn (Lipczyn) pow. kościerski w 1249 r. (szpital św. Gotharda), Połączyno i Brutnowo w 1255 r. (klasztor

Ryc. 29. Serock, pow. świecki, mapa katastralna z 1832 r. Osada znana w XIII w., siedziba kasztelanii. W 1414 r. lokacja wsi spustoszonej. Prawo niemieckie.

w Łeknie)¹¹⁸. Nie wiadomo, czy akcja lokacyjna miała miejsce w tych wsiach. Dzisiejszy obraz tych wsi nie ma znaczenia dla badań nad rozplanowaniem wsi lokacyjnej, gdyż i Lubieszyn i Połączyno uległy znacznym przeobrażeniom. Powstały tu dwory, rozparcelowane w XX wieku, i osady

¹¹⁸ Wł. Łęga, op. cit., s. 211.

te, choć mają bardzo starą metrykę, mają wygląd wsi najnowszych, kolonii sznurowych. Także w Gorzędzieju, jednej z najstarszych wsi, powstał dwór, a z dawnego typu wsi nie pozostało żadnych wyraźnych śladów. Żukczyn i Kłodawa, pow. gdański, od 1280 r. własność klasztoru w Łeknie są dużymi, regularnymi ulicówkami. Obie te wsie nie zachowały pierwotnego kształtu, gdyż ulegały później wielkim zmianom. W Żukczynie w 1780 r. osiedlono 40 kolonistów szwabskich, co wiązało się z nową regulacją osady. Kłodawa, po spaleniu wsi przez Szwedów w 1626 r., została odbudowana i w XVIII w. na nowo zajęta przez kolonistów szwabskich. Formy ulicowe, które posiada jedna i druga wieś, są więc wynikiem przemian w różnych okresach i nie mogą być uważane za typowe dla XIV w. Brudzewo w pow. morskim ma koncesję na lokację z 1285 r., nie wykazuje jednak kształtu rzędownicy. Jest to na planie katastralnym wieś placowa z przedłużeniem w ulicówkę. Pola mają także układ wieloniwowy, nieregularny. Można więc przypuszczać, że przy lokacji nie przeprowadzono tu nowego pomiaru pól i nie wprowadzono nowego układu zagród.

Wśród osad lokowanych w XIII w. przez klasztor w Oliwie oraz przez biskupstwo włocławskie, najpowszechniej spotyka się rozplanowanie owalno-placowe. Najtypowiej jest ono rozwinięte we wsiach Rajkowy i Skowarcz. Rajkowy (Ryc. 30) to stara osada, wzmiankowana w 1224 r. Należy do klasztoru oliwskiego, później kupuje ją Zakon. Nie ma dokumentu lokacyjnego. Sołtys jest potwierdzony w 1314 r. Jest to wieś o placu wąskim, wrzecionowo-owalnym. Wieś jest dobrze powiązana z siecią komunikacyjną, jest węzłem drogowym. Podobny kształt do Rajków wykazują Skowarcz, Lignowy.

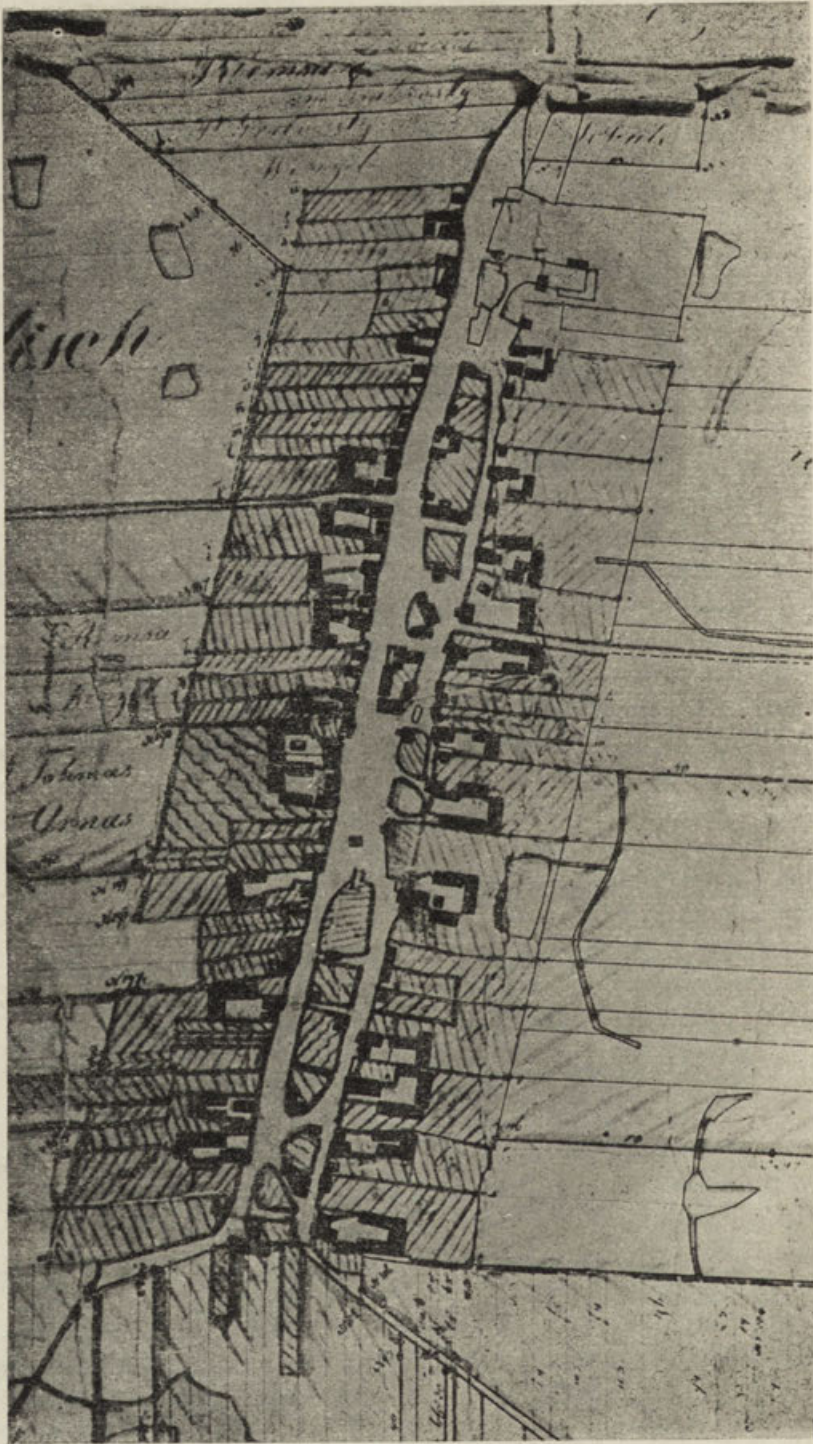
Najwcześniej zatem wykształca się wśród osad o najstarszej lokacji typ owalno-placowy, o wąskim placu. Typ ten, jak już wspomniano, mógł się rozwinąć z powiększenia miejscowych form placowych.

b. Wsie Ziemi Gniewskiej

Na specjalną uwagę zasługuje typ rozplanowań wsi lokowanych przez Zakon w pierwszym okresie jego działalności, a więc przede wszystkim w Ziemi Gniewskiej.

Ziemia Gniewska leży w międzyrzeczu Wisły i Wierzycy. Jest z jednej strony ograniczona stromym zboczem dolnej Wisły z drugiej strony głęboko wciętą doliną Wierzycy i tworzy długi i wąski pas nad brzegiem dolnej Wisły. Gleby jej urodzajne oraz równinny charakter kraju stwarzały z niej od dawna bardzo atrakcyjne tereny osadnicze. Gniew, stary ośrodek osadniczy miał doskonałe położenie obronne na zboczu doliny.

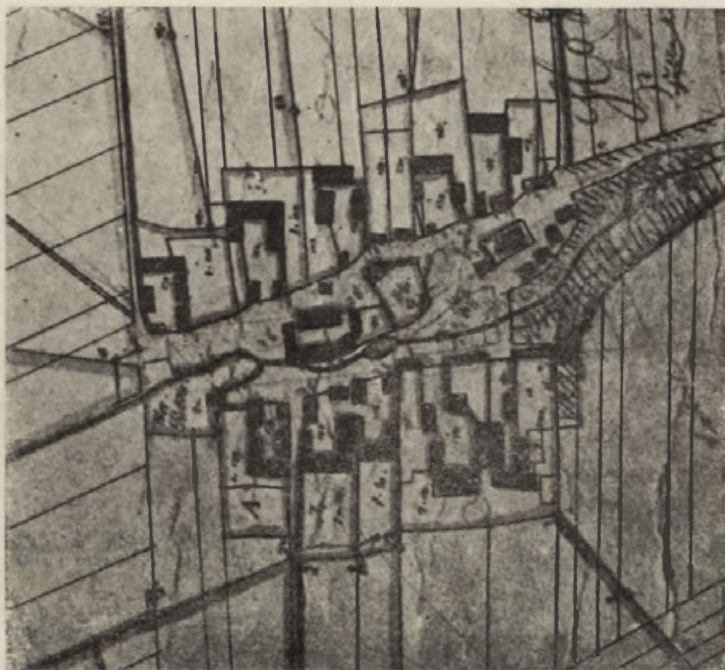
Również Wielki Garcz, jak sama nazwa wskazuje był osadą obronną, siedzibą małego opola w czasach przedkrzyżackich.

Ryc. 30. Rajkowy, pow. tczewski, mapa katastr. z 1801 r. Wieś lokacyjna o placu wąskim i długim. Prawo niemieckie w 1314 r. Własność klasztorna

Janiszewo i Szprudowo są wzmiankowane jako wsie klasztoru oliwskiego na tym terenie przed objęciem Ziemi przez Zakon.

Rudowo było siedzibą kasztelana, później wsią biskupstwa wrocławskiego. Zakon więc otrzymał ziemię zagospodarowaną, żyzną z licznymi osadami. Akcję swą rozpoczyna od założenia młynów. W 1283 r. zakłada młyn w Brodach Niemieckich, nieco później w Gniewie. Fakt ten naj-

Ryc. 31. W. Garcz, pow. tczewski, mapa katastr. z 1787 r. Stara osada placowa przystosowana do regularnego typu wsi lokacyjnej. W 1336 r. prawo niemieckie. Własność Zakonu

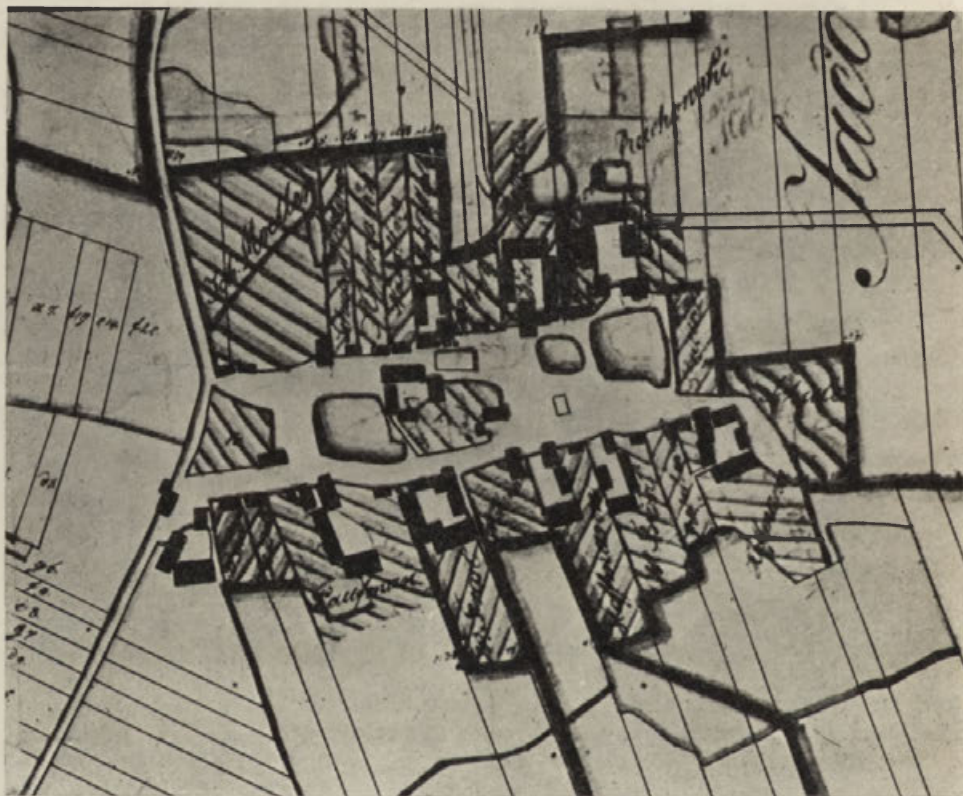
piej świadczy, iż Zakon objął ziemie rolnicze o dużej produkcji towarowej zboża.

W latach 1288—1299 Wielki Garcz i Janiszewo uzyskują prawo chełmińskie, a w latach 1300—1302 wsie Gręblin i Lignowy Szlacheckie. Osadnikom nie dano lat wolnych.

Ważnym jest prześledzenie kształtów tych wsi na mapach katastralnych. Na szczęście jest do dyspozycji cały szereg map separacyjnych z Wielkiego Garcza, Gręblina, Szprudowa i Kursztyna.

Wielki Garcz (Ryc. 31) jest na planie typową wsią placową, o placu szerokim, mało regularnym, w którego środku znajduje się mała dolinka. Plac jest luźno zabudowany budynkami rozmaitej wielkości. Stara osada

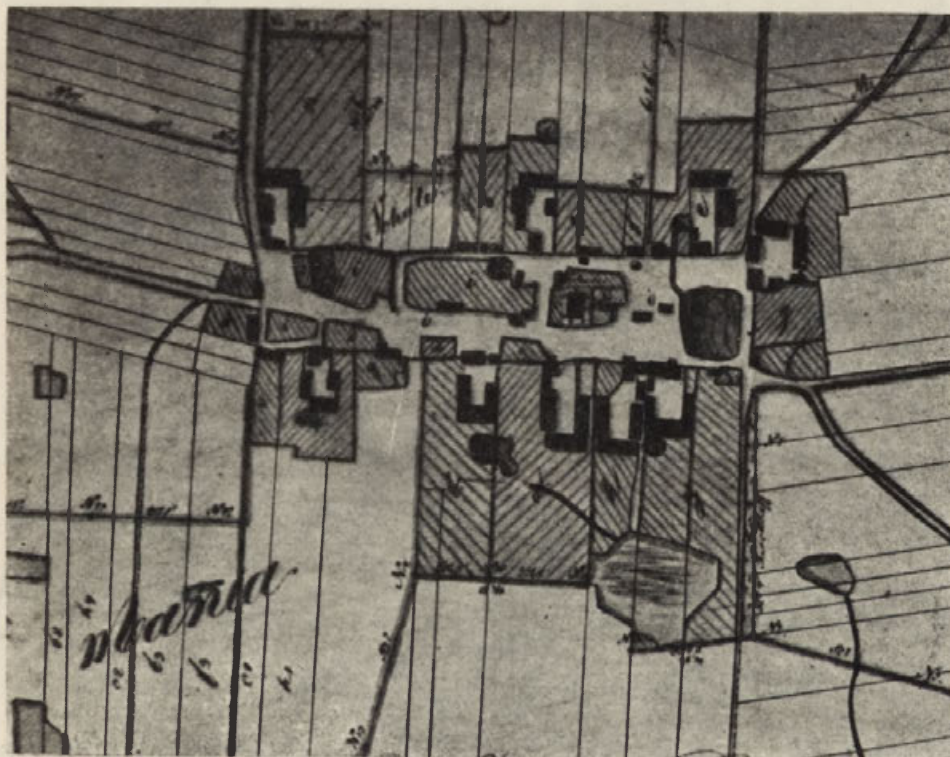
mogła przejść przez proces pewnej regulacji i nowego pomiaru pól, ale nie uległa zupełnej likwidacji. Układ zagród po dwóch stronach placu jest regularny i wielkość zagród równa. Wielki Garcz przypomina Chmielno tak rozplanowaniem jak i położeniem kościoła pośrodku placu. Gręblin ma kształt owalnicy o krótkim i szerokim placu, niezbyt foremnym. Stosunki własnościowe we wsi musiały w czasach nowych ulec dużym zmianom, gdyż na mapie separacyjnej nie ma już dwóch równych szeregów zagród,

Ryc. 32. Kursztyn, pow. tczewski, mapa katastr. z 1823 r. Wieś lokacyjna o placu prostokątnym. Własność Zakonu

lecz kilka większych gospodarstw i liczne małe jedno-budynkowe. Dwie te osady pod względem rozplanowania różnią się bardzo od wsi założonych na surowym korzeniu, których planowe wytyczenie nie może budzić wątpliwości. Do takich osad w Ziemi Gniewskiej należy tylko Kursztyn (Ryc. 32). Kursztyn (Kurstein) jest jedyną nazwą niemiecką osiedla, którą w Ziemi Gniewskiej Zakon nadał w czasie lokacji na prawie niemieckim i która utrzymała się do dziś w postaci spolszczonej. Plan wsi posiada plac prostokątny szeroki i krótki. Dwa szeregi zagród stoją przy dwóch wydłu-

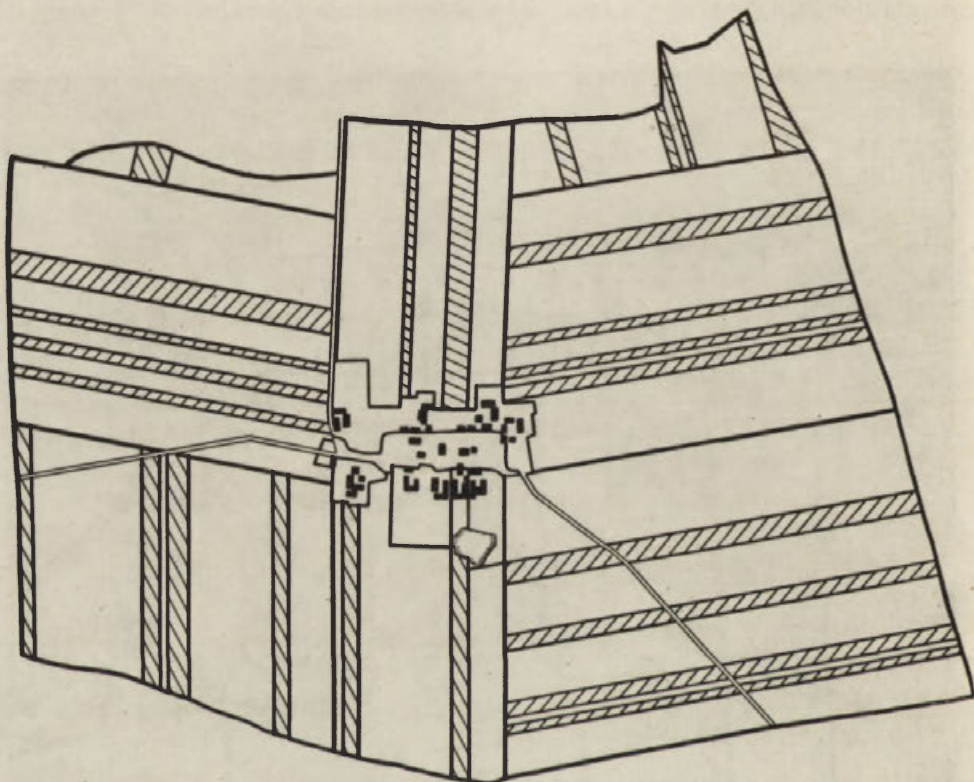
zonych bokach, jedna zagroda zamyka plac z każdego końca. Pośrodku placu znajdują się również domy i jeziorko. Jedna droga przecina w poprzek wieś położoną na uboczu w stosunku do ogólnej sieci drogowej (niem. Sackgassendorf). Pokrewieństwo tych dwóch osad układu Kursztyna i Wielkiego Garcza jest bardzo widoczne. Kursztyn stanowi formę bardziej regularną, znormalizowaną wsi placowej, dla której jednak wzorem mogła być starsza wieś placowa jaką reprezentuje Garcz.

Ryc. 33. Szprudowo, pow. tczewski, mapa katastr. z 1824 r. Wieś lokacyjna o placu prostokątnym. Prawo niemieckie w 1300 r. Własność Zakonu

Podobny do Kursztyna kształt ma Szprudowo (Ryc. 33 i 34), położone w pobliżu i lokowane ok. 1300 r. Wsie Kursztyn i Szprudowo mają regularny układ pól, który może być uznany za typowy dla wsi pomorskiej, stworzonej przez kolonizację na prawie niemieckim, jako stosowany na nowych terenach. Cechą tego układu jest istnienie dwóch niw w przedłużeniu niwy środkowej, na której zbudowana jest wieś w ten sposób, że każda działka zagrodowa ma kontynuację w przyległej części niwy. Im szersza działka zabudowana, tym szerszy odcinek pola do niej należy. Jest

to więc układ przypominający trochę układ pól w łańcuchówce. Podobieństwo to jest tylko częściowe. Wieś bowiem jest zwarta i duże niwy środkowe o przyległym do domów układzie pól zajmują tylko część obszaru pól. Pod kątem prostym do nich ułożone są dalsze dwie niwy po jednej i po drugiej stronie wsi. Dostosowanie niw do systemu trójpolowego jest

Ryc. 34. Układ pól wsi Szprudowo, pow. tczewski z mapy katastralnej z 1824 r. Pola jednego właściciela są zakreślone. Układ regularny niw właściwy nowozakładanym wsiom lokacyjnym

w trzydziałowym układzie niw bardzo wyraźne. Układ pól w Gręblinie jest inny, mniej regularny, w Garczu jest zbliżony do układu Kursztyna, z tym, że środkowe niwy są nieco krótsze.

Na tle tych porównawczych obserwacji form osadnictwa Ziemi Gniewskiej można wysnuć wniosek, że akcja przeobrażająca osadnictwo Ziemi Gniewskiej jest przez Kasiskiego oceniona przesadnie. Twierdzi on bowiem, że Zakon stworzył tu własne i zupełnie nowe formy osad. Jeżeli to jednak był kraj, o starym osadnictwie, o kilku większych, starych osadach (jak Garcz, Gniew, Szprudowo), to Zakon z pewnością nie burzył ist-

niejących osiedli, lecz do istniejących sieci dostosował nowe formy gospodarki. Można uznać za możliwą likwidację mniejszych wsi, tak jak działo się to w innych częściach Polski. Można również przyjąć nowy podział pól z regularnym układem niw za udowodniony, ale nie można przyjąć, że wszystkie osady zostały zbudowane od nowa i że cała dawna sieć osadnicza z wszystkimi starymi formami została zniesiona i na nowo założona.

W Ziemi Gniewskiej nowe osady nawiązywały do większych, starych ośrodków przez ich powiększenie, lub dostosowanie się do nowych form gospodarki. Świadczą o tym nazwy pozostawione bez zmian oraz brak przy lokacji lat wolnych od czynszów. Przetrwanie pewnych rozplanowań starych, względnie wpływ starych form na nowo tworzone wsie występuje wyraźnie. Tylko osady tworzone na surowym korzeniu świadczą o nowych formach i normach stosowanych przez Zakon. Normą taką była wieś prostokątno-placowa, o regularnym trójpolowym układzie pól, w Ziemi Gniewskiej, występująca nader rzadko.

c. Wsie klasztoru w Pelplinie

W najbliższym sąsiedztwie Ziemi Gniewskiej, po prawym brzegu Wierzy, leżały długim pasmem na południe od Pelplina dobra klasztoru pelplińskiego, który w tym samym okresie, co Zakon i nie bez wpływu Zakonu przystąpił do reorganizacji swych ziem na nowych zasadach. Wsie klasztorne sięgają od Pelplina po Królówlas i leżą na urodzajnych ziemiach moreny dennej.

W ciągu XIV w. powstały lub są wzmiankowane następujące wsie należące do klasztoru w Pelplinie: Nowa Cerkiew (1302 r.), Kulice (1323 r.), Rzeżęcín (1316 r.), Gętómie (1405 r.), Rombark (1302 r.), Morzeszczyn (1316 r.), Rożental (1316 r.). Tworzą one zwarty kompleks, a prosty przebieg granic, jaki oddziela pola jednych wsi od drugich, jest zdaniem K a s i s k e g o pochodzenia lokacyjnego. Lokacja miała się odbyć na surowym korzeniu, o czym świadczą nazwy niemieckie wsi jak Romberg — Rombark, Neukirch — Nowa Cerkiew, Rosenthal — Rożental.

Inne osady wg K a s i s k e g o miały również nazwy niemieckie, lecz z czasem zostały one wyparte przez nazwy polskie, które mogły być nazwami pól sąsiedzkich, na których osady powstały. Taki przebieg zaniku nazwy wydaje się być mało prawdopodobny. Znane są na terenie Prus Wschodnich wypadki zaniku nazwy niemieckiej z okresu lokacji, ale działo się to zwykle wtedy, gdy ludność autochtoniczna przeważała i stara nazwa osady pozostała w użyciu¹¹⁹. Stąd nazwy Gętómie, Rzeżęcín, Morzeszczyn

¹¹⁹ M. Pollakówna, Osadnictwo Warmii w okresie krzyżackim, Poznań 1953, s. 89.

świadczą o starym osadnictwie tego obszaru. Nie mógł las pokrywać całego obszaru zajętego przez klasztor w Pelplinie, gdyż osadnicy nie uzyskali przy lokacji równie długich okresów zwolnień od czynszu.

Na pewno tylko Królówlas (Königswalde), jak sama nazwa wskazuje, powstał na surowym korzeniu na terenie leśnym. W dobrach pelplińskich

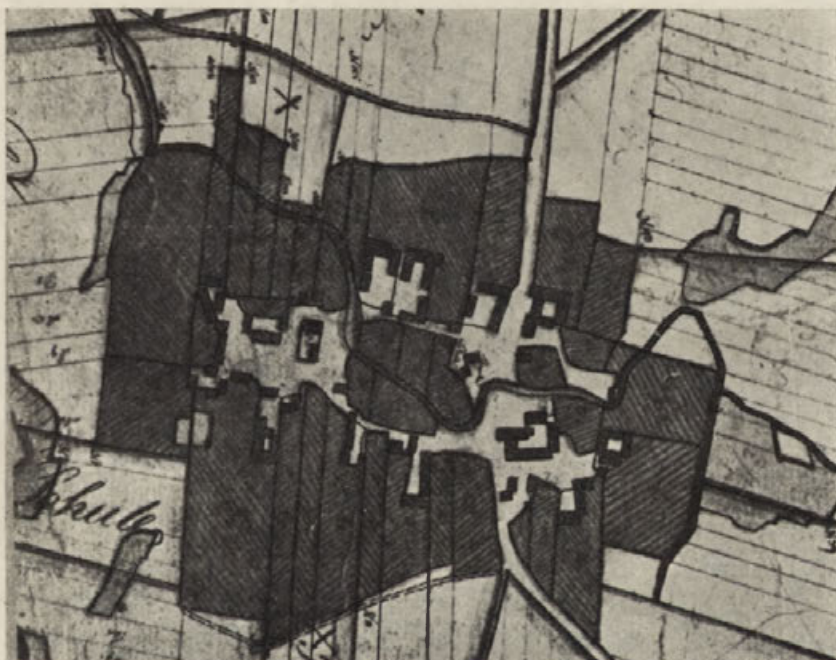
Ryc. 35. Gętomie, pow. tczewski mapa katastralna z 1830 r. Wieś placowa nad jeziorem. Stara forma wsi dostosowana do nowego planu wsi lokacyjnej. W 1405 r. prawo niemieckie

mogła być przeprowadzona regulacja starego terenu osadniczego, w którym stare formy osadnicze musiały wystąpić i częściowo się zachować. Szukać ich trzeba przede wszystkim w osadach o polskich nazwach, np. Kulice, Gętomie, Rzeżęcín. Kulice są na mapie katastralnej wsią z dużym folwarkiem, którego powstanie mogło spowodować późniejsze zmiany

w rozplanowaniu wsi i układzie pól. W planie widać placowe rozszerzenie wsi, zbliżone do placu owalnego, lecz większa ilość domów skupia się nad drogą wiodącą do dworu. Pola nie mają regularnego, niwowego układu.

Gętomie (Ryc. 35) jest wsią o skomplikowanym układzie. Nad jeziorem znajduje się plac trójkątny przy rozwidlaniu się dróg. Zagrody mają prawie równe działki i układ regularny po jednej stronie jeziora. Pola z jednej strony wsi mają również regularny znormalizowany układ niwowy.

Rzeżęcín ma kształt wsi owalno-placowej.

Ryc. 36. Rożental, pow. tczewski, mapa z 1822 r. Wieś lokacyjna o placu prostokątnym, częściowo dostosowanym do doliny. Nazwa pierwotna niemiecka wskazuje na lokację na surowym korzeniu

Nowe wsie, do których, jak sama nazwa wskazuje, należą Nowa Cerkiew i Rożental, mają kształt typu prostokątno-placowego.

Rożental (Ryc. 36) ma plac szeroki i krótki, niezbyt foremny, gdyż część placu obejmuje dolinę z potokiem. Układ dróg w Rożentalu jest charakterystyczny. Droga przecina w poprzek plac wsi, który wcale nie tworzy przelotowej, komunikacyjnie otwartej arterii, ale wręcz odwrotnie plac jest na uboczu jak w Kursztynie. Nowa Cerkiew ma także kształt prostokątno-placowy z tym, że układ dróg jest przelotowy, a plac zabudowany w znacznym stopniu przez różne mniejsze domy.

Królówlas jest właściwie rozplanowany wzdłuż jednej, szerokiej drogi z tym, że ma ona zmienną szerokość i placowe rozszerzenia. Na jednym z nich stoi kościół.

Ryc. 37. Piaseczno, pow. tczewski, mapa katastr. z 1821 r. Wieś lokacyjna o placu wydłużonym. Własność Zakonu

Równocześnie pojawia się wśród wsi pelpińskich rozplanowanie, które dość szeroko rozpowszechnia się na Pomorzu. Jest to typ wsi, w której drogi i cała zabudowa są dostosowane do przebiegu wklęsłych form rzeźby

terenu. Dlatego można tę odmianę rzędownicy nazwać owalnicą dolinną. Potok i dolina stają się osią planu, plac ze stawkami zastąpiony jest łąką nad rzeczką. Zabudowa wsi jest zamknięta z dwóch stron. Taki plan wykazuje Morzeszczyn.

Ale wcześniejsze jego zastosowanie widzimy we wsi Subkowy, lokowanej w r. 1301 z polecenia biskupa włocławskiego. Lokatorem był gospodarz z Lignów Szlacheckich¹²⁰. Subkowy mają wyraźne rozplanowanie wzdłuż potoku. Dopóki wieś była niezabudowana po wewnętrznych stronach drogi, miała wygląd wsi placowej. Przez zabudowę dwustronną łatwo przekształca się ten typ w wieś dwudrożną, o dwóch równoległych do siebie ulicówkach, rodzaj widlicy wg terminologii Z a b o r s k i e g o.

Wszystkie te wsie mają niwowy, regularny układ pól, z niwami środkowymi typu Szprudowa.

W dobrach klasztoru pelplińskiego, podobnie jak w Ziemi Gniewskiej, widać w rozplanowaniach wielkie różnice między osadami o starych nazwach polskich, a osadami założonymi na surowym korzeniu. Pierwsze wykazują mniejszą regularność form.

Formy prostokątno-placowe, najczęściej wprowadzone przez Zakon w Ziemi Gniewskiej i przez klasztor w Pelplinie spotyka się również dalej na zachód. Tworzą one nieraz przez zwężenie dróg przy końcach wsi formy przejściowe do wsi owalno-placowych, np. Piaseczno (Ryc. 37), Borzechowo.

d. Wsie klasztoru w Oliwie

Klasztor w Oliwie w drugim etapie ożywionej działalności przypadającej na okres około połowy XIV w. we wsiach okolic Oliwy, jak i w posiadłościach dalej na północ położonych, koło Starzyna wprowadzał przede wszystkim wsie o kształcie owalno-placowym. Np. Werblinia, Kosakowo mają postać dużych szerokich owalnic, Starzyno i Darzłubie nieco węższych, przypominających kształtem Rajkowy. Darzłubie ma na mapie katastralnej postać bardzo regularnej wsi, w której dwa rzędy zagród równej wielkości stoją dookoła wydłużonego placu, kończącego się wyraźną zbieżnością dróg na krańcach, co stwarza jego owalnicowy charakter. Werblinia i Darzłubie mają przy tym układ pól typowy, niwowy, regularny, podczas gdy w Starzynie i Kosakowie układ pól jest nieco inny. Niwy środkowe nie biegną przez całą szerokość pól choć mają także proste geometryczne granice. Na tym terenie typowych wsi prostokątno-placowych jest mniej, co świadczy o nieco innych zwyczajach, panujących w dobrach klasztoru w Oliwie, głównego inicjatora reform gospodarczych tej części Pomorza.

¹²⁰ Wł. Łęga, *Obraz gospodarczy Pomorza Gdańskiego*, op. cit., s. 214.

e. Wsie Ziemi Chojnickiej i Człuchowskiej

Warto jeszcze, chcąc sobie zdać sprawę z typów osadnictwa stworzonych i używanych przez Zakon przy lokacjach, prześledzić typy powstałe w Chojnickiem i Człuchowskiem, na południowych obszarach, w regionie urodzajnej moreny dennej. Do XIV w. były tu lasy podobnie jak na terenie Krajny¹²¹. Jednak od dawna musiały być w tych puszczech większe polany śródleśne nad jeziorami i rzekami, do których nawiązało osadnictwo XIV w. zakładane na karczunkach.

Ryc. 38. Chojniczki, pow. chojnicki, mapa katastr. z 1837 r. Wieś lokacyjna o placu owalnym. Prawo niemieckie w 1326 r. Własność Zakonu

Z planów katastralnych wynika, że typ wsi z placem owalnym wrzecionowym występuje w najstarszych osadach. Taki kształt wykazują Chojniczki (Ryc. 38) i Sławęcín. Także liczne wsie w Człuchowskiem mają ten kształt: Dębica (Ryc. 39), Mosiny, Jęczniki i wiele innych osiedli jak Bukowo (Ryc. 40), Cierznie, Drzonowo, Głędowo, Gwóździn, Polnica, Rozwory, Sierpowo, Słupia. Można powiedzieć, że w Człuchowskiem i Chojnickiem typ wsi owalno-placowej przeważa i jest najczęściej stosowaną formą osadniczą. Mniej spotyka się tu wsie o założeniu prostokątno-placowym, które Zakon stosował m. in. w Ziemi Gniewskiej. Wieś Ostrowite k. Silna kształtem przypomina ten typ.

¹²¹ K. Ślaski, op. cit.

Ryc. 39. Dębica, pow. człuchowski, mapa katastr. z 1835 r. Wieś o placu owalnym. Założona w 1352 r. na prawie niemieckim. Własność Zakonu

Mało regularny wygląd ma jedna ze starych lokacji, Nowa Cerkiew w Chojnickim. Rozwinęła się tu osada placowa przy kościele, który nie leży pośrodku placu, lecz z boku. Zagrody wykazują dość nierówny układ, nie wskazujący na jednorazowe planowe założenie.

Typ rzędownicy-owalnicy dolinnej jest obok owalnicy o placu wrzecionowym najczęstszy i np. w Silnie jest typowo wykształcony. Szerokie

dno doliny, pokryte łąką, tworzy tu środkowy plac wsi, po którym w zakolach płynie rzeka. Dwa rzędy zagród stoją po stronach zewnętrznych, środek placu jest słabo zabudowany, z ważniejszych budynków jest tam kościół. Dno doliny tworzy więc właściwy plac owalny. Podobnie przedstawiają się wsie Barkowo, Biała, Brzeźno, Prusinowo w Człuchowskim.

Jeden z ciekawszych planów katastralnych ma wieś Ogorzeliny. (Ryc. 41) Jest to miejscowość stara, wzmiankowana już w roku 1275, a jak

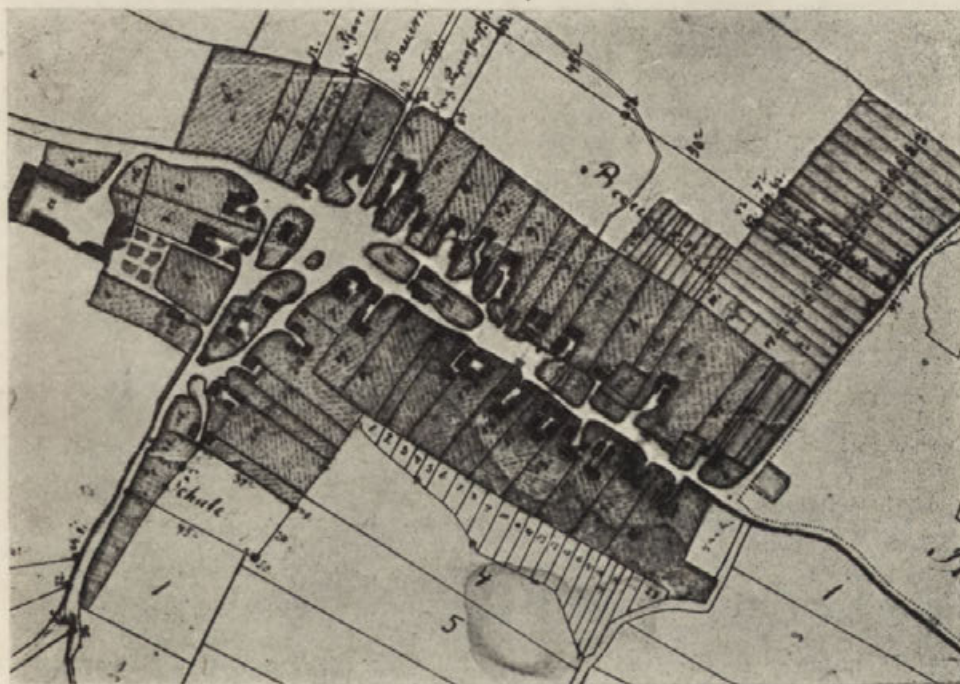
Ryc. 40. Bukowo, pow. człuchowski, mapa katastr. z 1852 r. Wieś lokacyjna o placu owalnym, założona w 1352 r. na prawie niemieckim. Własność Zakonu

nazwa wskazuje, powstała na gruntach polesnych. Lokacja jej na prawie niemieckim nie jest z dokumentu znana. W spisie uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z 1511 r. podano, że płaci dziesięciny z 66 łąnów. Lokacja musiała nastąpić znacznie wcześniej. W 1648 r. właścicielem wsi jest drobna szlachta kaszubska, w 1789 r. wieś liczy 1 folwark (właściciel Lutomski) i 34 dymy. Układ planu wsi wskazuje na złożony charakter osady. Są tu dwa place o kształcie trójkątnym; jeden ustawiony jest pod ką-

tem prostym do drugiego. Dwór, jak wykazują źródła, w XVIII w. umiejscowił się na zewnątrz osady, niewiele przekształcając jej pierwotne rozplanowanie.

Również wśród osad lokacyjnych w powiecie człuchowskim zdarzają się wsie o rozplanowaniu podobnym do Ogorzelin, w których pojawiają się jądra placowe o kształcie trójkątnym i mniej regularna zabudowa wzdłuż kilku dróg rozchodzących się ze środka. Formy te różnią się trochę od dużych regularnych owalnic o jednolitym planie. Kształt taki ma np. wieś Strieczona (Stretzin), w której występuje pewne podobieństwo do wsi sa-

Ryc. 41. Ogorzelin, pow. chojnicki, mapa katastr. z 1805 r. Wieś lokacyjna, owalnicowa o dwóch osiach rozplanowania

morzutnie powstałych. Wieś ta założona w 1340 r. liczyła aż 110 łanów; nadana sześciu braciom (rodzina rycerskiej) mogła rozwijać się inaczej niż bardziej unormowane wsie zakonu krzyżackiego.

Kształt regularny ulicówki z planem rozdrożnym ma np. Uniechów (pow. człuchowski), należący niegdyś do Zakonu. Rozdrożny układ dróg, który wywiera wpływ na rozplanowanie tych wsi lokacyjnych dostosowany jest do przebiegu dolin i rzeźby terenu. Układ mniej regularny tych wsi można więc też tłumaczyć przystosowaniem się do warunków środowiska.

f. Wsie na Zaborach i w Borach Tucholskich

Również na terenie Zaborów, na polach śródleśnych, w Borach Tucholskich powstało kilka wsi wśród których obok ulicowego, przeważa założenie owalno-placowe jak Brusy (1351 r.), Karsin (1360 r. — 60 łanów), Kosobudy.

Brusy mają kształt długiej i wąskiej owalnicy, typu Rajków i regularny niwowy układ pól wskazujący na znaczne zmiany, jakie nastąpiły

Ryc. 42. Swornigacie, pow. chojnicki, mapa katastr. z 1830/1 r. Wieś o złożonym rozplanowaniu — forma samorzutnego rozwoju planu dostosowanego do doliny i placu rozdrożnego

przy lokacji tej wsi. Uwypuklić je może porównanie Brus z inną wsią w Borach Tucholskich, Swornigaciami, w których Zakon posiadał folwark i nadał prawo niemieckie.

Swornigacie (Ryc. 42) są starą osadą z gródkiem, która należy początkowo do augustianów, później do klasztoru w Oliwie, a w końcu do Zakonu. Wieś położona w ważnym punkcie komunikacyjnym, przy przejściu przez Czarną Wodę, na przesmyku między jeziorami: Charzykowskim i Karsińskim. Nad rzeką leżał gród (dziś prawie niewidoczny). Ośrodkiem krystalizacyjnym planu stał się kościół (klasztor augustianów), przy którym powstał plac rozdrożny, o kształcie trójkątnym. Nad rozwidlającymi

się drogami powstała główna osada wzdłuż drogi biegnącej po lewym brzegu jeziora o układzie ulicowym. Tu mogło nastąpić powiększenie wsi na prawie niemieckim. Dalsza rozbudowa objęła i drugi brzeg, gdzie występuje bezplanowa zabudowa zboczowa. Plan Swornigaci rozwinął się w zasadzie samorzutnie, choć części osady mogły być planowo rozbudowane.

g. Wsie o złożonym rozplanowaniu

Na złożony charakter planu starych wsi Pomorza zwróciłam już uwagę w poprzednim rozdziale. Obecnie po zdaniu sobie sprawy ze znormalizowanych typów, stosowanych w akcji lokacyjnej można te wsie z większą dokładnością wydzielić i zanalizować. Drzycim i Godziszewo wysuwają się tu na pierwsze miejsce.

Godziszewo (Ryc. 43) jest osadą starą, gdyż już w 1258 r. ks. Sambor potwierdza jej nadanie dla klasztoru w Pelplinie, który w 1301 r. odstępuje ją biskupstwu włocławskiemu. W 1328 r. klasztor w Łądzie nabywa Godziszewo. Prawo niemieckie zostało nadane w 1330 r.

Na mapie katastralnej jest to osada wielodrogowa. Najstarsza część mieści się z pewnością przy kościele, który z małym placikiem znajduje się z boku drogi, wzdłuż przedłużenia której znajduje się zwarta, ulicowa osada o układzie planowym. Może część ta pochodzi z XVIII w. z okresu osiedlenia się kolonistów (patrz s. 131). Główna, starsza część wsi była początkowo związana z drogą idącą poprzecznie przez nieckę jeziorną. Samorzutny rozwój osady połączył później poszczególne części i stworzył dziś osadę o układzie wielodrogowym.

Inną postać przybrała wieś Drzycim. Jest to osada wzmiankowana w 1328 r., własność zakonu krzyżackiego, który w 1380 r. odnowił przywilej prawa chełmińskiego. I tu najstarsza część osady znajduje się przy kościele. Placyk o rozdrożnym charakterze leży przed kościołem poprzecznie do doliny. Do tej placowej części wsi w okresie lokacji przybyła część nowa, położona wzdłuż dolinki i potoku. Świadczą o tym w dość regularnych odstępach stojące równej wielkości zagrody. Nowsza rozbudowa wreszcie stworzyła w okresie rozkolonizowania wsi, trzecią oś planu, wzdłuż głównej szosy. Układ pól Godziszewa jest wieloniwowy i nie przypomina regularnego układu trójpolowego. Niw jest kilkanaście (co najmniej 18), są mniejsze, rozchodzące się w różnych kierunkach tak, że stwarzają wrażenie dość dużej szachownicy.

Bardzo złożony charakter ma wieś Kiszewa Stara (Ryc. 44). Jest to wieś wzmiankowana już w 1281 r. kiedy ją Mszczuj darowuje comesowi Mikołajowi. W 1316 r. nabywa ją Zakon, a w 1347 r. uzyskuje ona prawa niemieckie jednak bez lat wolnych¹²². Należy z tego sądzić, że wieś nie była

¹²² K. K a s i s k e, op. cit., s. 128.

na nowo budowana, ani nie uległa większym przeobrażeniom. W 1570 r. liczy 60 łanów, w tym 15 odłogu, w 1789 r. — 34 dymy. Dziś jest to wieś o planie dwudrożnej widlicy, rozbudowanej po obu brzegach doliny Wiezicy. Część wsi przy kościele jest najstarsza; na mapie katastralnej widoczny jest w tym miejscu mały placyk. Po obu stronach rzeki ciągną się

Ryc. 43. Godziszewo, pow. tczewski, mapa katastr. z 1834 r. Wieś wielodrogowa powstała przez rozbudowę planową i samorzutną. Osada znana w XIII w. Prawo niemieckie w 1330 r.

zwarte ulicówki. Zamek, w którym była siedziba starosty kiszewskiego mieści się o kilometr dalej, w dół rzeki. Wyjaśnienie rozwoju planu Kiszewy Starej wymagałoby szczegółowego badania historii wsi.

We wsiach tych nie nastąpił ani proces całkowitego przeobrażenia, ani nie przeprowadzono nowego pomiaru pól jak we wsiach lokowanych na surowym korzeniu. Jest to także dodatkowym argumentem za rozwojowym, samorzutnym tworzeniem się ich planu.

Reasumując przegląd typów wsi lokacyjnych i ich rozmieszczenie można wysunąć wniosek, że kolonizacja na prawie niemieckim wytworzyła formy osad specjalnie dostosowane do nowych potrzeb. Taką typową formą jest duża wieś placowa, o regularnym układzie dwóch rzędów zagrod. Można by ten typ określić ogólnie nazwą rzędownic. Rzędownice lokacyjne mogą być owalno-placowe, prostokątne lub odkształcone zgodnie z formą topograficzną doliną. Nawiązują one do owych form placowych.

Ryc. 44. Kiszewa Stara, pow. kościerski, mapa katastr. z 1828 r. Wieś o złożonym rozplanowaniu, dostosowanym do doliny. Osada znana w XIII w. Prawo niemieckie w 1347 r.

które występują wśród osad prawa polskiego. Trzeba wziąć pod uwagę także, że prócz małych wsi placowych na Pomorzu, w okresie wczesnofeudalnym istniały kompleksy osadnicze o bardziej zróżnicowanych funkcjach i o większych rozmiarach: grody i związane z nimi podgrodzia oraz osady targowe. Osiedla istniejące przy grodach miały kształt większych osad placowych jak Lubiszewo, Chmielno, Goręczyno, Garcz, które częściowo zachowują go do dziś. Za najnowsze kolonizacyjne formy można przyjąć owalnicę prostokątno-placową, a także odkształconą zgodnie z formą doliny. Te dwa typy wydają się być formami nowymi, wprowadzonymi na Pomorzu w związku z lokacją wsi na prawie niemieckim; razem

z dużą wsią owalno-placową tworzą one typy znormalizowane, używane przez nowe osadnictwo na prawie niemieckim. Wsie lokacyjne na Pomorzu zakładane przez wielką własność feudalną, liczą przeciętnie ponad 30 łąnów a dochodzą czasami do 100 łąnów. Dlatego duże wsie lokacyjne ponad 60 łąnów, znajdują się przede wszystkim w pd. części pow. chojnickiego i nad dolną Wisłą (patrz mapa poza tekstem).

Jak z obserwacji w terenie i z badań map dawnych i współczesnych wynika, wśród blisko 500 wsi, które, jak to stwierdzają źródła historyczne były na prawie niemieckim, zaledwie 67 wsi ma kształty dużych owalnic, charakterystycznych dla osad zakładanych przez kolonizację na prawie niemieckim. Położone są głównie w powiatach tczewskim, starogardzkim, gdańskim, morskim i kościerskim (p. mapa). W pewnych wypadkach niemieckie pochodzenie nazwy wsi świadczy dodatkowo o tym, że wieś była założona na surowym korzeniu. Większość owalnic i wsi placowych ma charakter nieregularny. Wielka ilość nieregularnych ulicówek również świadczy, że wsie te rozwijały się samorzutnie.

Ciekawym, wydobytym w tej pracy, szczegółem jest fakt, że kolonizacja na prawie niemieckim prawie nie posługiwała się ulicówką jako formą znormalizowaną typową. Nie widać szerszego zastosowania ulicówki ani wśród osad zakładanych na surowym korzeniu w Chojnickiem i Człuchowskiem, ani w Ziemi Gniewskiej, ani na kępach nadmorskich.

Oznacza to, że ulicówka nie była typem znormalizowanym, stosowanym przy lokacjach na Pomorzu, gdyż musiałyby na tych obszarach częściej występować. Ponieważ jednak istnieją liczne osady o kształcie ulicowym, zwłaszcza na pojezierzu, w środkowej części Pomorza, które uzyskały prawo niemieckie, trzeba wysunąć wniosek, że nie było tam procesów przeobrażających osadnictwo do typu znormalizowanego, a istniejące ulicówki powstały w wyniku rozwoju osad, ewentualnie w wyniku rozbudowy osady przy lokacji na prawie niemieckim, lub później.

Na Pomorzu trzeba wyróżnić formy lokacyjne znormalizowane czyste od form, które powstały przy nadaniu prawa niemieckiego z przeobrażenia dawnych osad. W rezultacie występowanie osad na prawie niemieckim nie pokrywa się z zasięgiem typu wielkich owalnic-rzędownic. Prawo niemieckie ma znacznie szerszy zasięg niż znormalizowane formy lokacyjne. Mapa wykazuje, że owalnic-rzędownic w środkowej części Pomorza prawie nie ma, co najwymowniej świadczy o tym, że nie wszystkie osady uległy przeobrażeniu według jednego schematu. Zwłaszcza osady, które uzyskały prawo niemieckie po XIV w. nie wykazują form osadnictwa znormalizowanego. W osadach tych zachowało się stare rozplanowanie, kształtujące się na zasadach samorzutnego rozwoju.

Wyjaśnienie powstania formy regularnych wsi polokacyjnych, owalnic-rzędownic nie może być rozpatrywane wyłącznie w skali Pomorza. Są one

zjawiskiem szerszym, występują licznie na ziemiach na wschód od Łaby, zwykle w towarzystwie małych osad placowych.

Na Śląsku wśród osad, które przeszły proces lokacji niemieckiej owalnica regularna jest formą najczęściej spotykaną. Obok owalnicy jest tam ulicówka i łańcuchówka. Na 1000 osad o stwierdzonej lokacji 900 wsi ma kształty tego rodzaju, przy czym stosunek wzajemny trzech typów układa się jak 7 : 6 : 5 ¹²³.

Owalnica duża śląska ma bardzo regularny układ, kształt jest najczęściej owalno-placowy, rzadziej prostokątno-placowy. Są to więc formy identyczne z tymi, jakie występują na Pomorzu.

Niwowy układ pól występuje w tych wsiach i można podobnie jak na Pomorzu stwierdzić, że są one zakładane nieraz na surowym korzeniu i wiążą się z karczunkiem lasu np. Buczków w pow. Środa Śląska ¹²⁴.

Jednak właściwą wsią związaną z wyrębem lasów na Śląsku jest łańcuchówka. Ciekawe, że na Pomorzu ten typ się nie pojawił mimo, że wytrzebiono znaczne obszary puszczy i lasów, zwłaszcza na południu w pow. chojnickim. Lokacje wsi na prawie niemieckim na Śląsku były liczne już w wieku XIII i kształt dużej owalnicy musiał być tam wcześniej znany i stosowany niż na Pomorzu. Trzeba specjalnie podkreślić, że również mała owalnica jest na Śląsku dość częsta ¹²⁵, że oprócz tego występują liczne wsie placowe trójkątne lub okrągłe oraz, że tam, podobnie jak na Pomorzu, duża wieś placowa nawiązuje do starszych miejscowych form placowych. Owalnica regularna—rządownicza jest na Śląsku, podobnie jak na Pomorzu najbardziej typową formą wsi lokacyjnej. Mniej typową jest ulicówka, choć występuje, podobnie jak na Pomorzu dość często. Ulicówka ma albo postać regularnej, zaprojektowanej osady jednodrożnej, albo, co zdarza się częściej, jest mało regularna i wiązanie jej z akcją przeobrażającą osadnictwo na prawie niemieckim nie ma uzasadnienia. Trzeba by podobnie jak na Pomorzu, zbadać stosunki własnościowe i czas lokacji, a być może, że okaże się podobnie jak na Pomorzu, że jest to forma właściwa raczej osadom, które co prawda przeszły na prawo niemieckie ale bez wielkich przeobrażeń osadniczych, wykazując raczej samorzutny rozwój.

Na rozmieszczenie dużych owalnic w okolicach położonych bliżej badanego terenu rzuca światło praca Fr. Engla ¹²⁶. Wyróżnia on cztery odmiany owalnicy dużej w zależności od długości placu: 1) owalnice bardzo duże, tj. „Übergrosses Angerdorf“ ponad 500 m długości i przeszło 20 zagród, 2) owalnice duże od 300—500 m długości i przeszło 10 zagród, 3) owalnice o placach różnego kształtu liczące powyżej 15 zagród, 4) owalnice małe

¹²³ H. Schlenger, op. cit., s. 139—146.

¹²⁴ Tamże, s. 142.

¹²⁵ H. Schlenger, op. cit., s. 141.

¹²⁶ Fr. Engel, op. cit., s. 221.

poniżej 10 zagród. Pomorskie owalnice duże należą do pierwszej i drugiej kategorii, chociaż niektóre osady znacznie przekraczają wymiary Engla i nie mieszczą się właściwie w jego klasyfikacji. Engel nie wprowadza zróżnicowania według kształtów placu.

Owalnice duże występują również na terenie Meklemburgii i Pomorza Zachodniego, przy czym widać, że podobnie jak na Pomorzu Gdańskim, większe ich zagęszczenie w niektórych obszarach jest geograficznie uwarunkowane.

Engel wiąże ten typ wsi m. in. z przeobrażeniem, jakie wywołała lokacja na prawie niemieckim. Stare tereny osadnictwa słowiańskiego uległy jego zdaniem przebudowie. Różne typy wielkości osad wiąże z różnymi kierunkami fal migracyjnych i z różnymi okresami tworzenia osad. Okres wczesnej kolonizacji na początku XIII w. miał stosować małe formy. Další rozwój akcji (do 1260 r.) przynosi bardzo duże formy, a trzeci okres późnej kolonizacji wprowadza mniej typowych form. Jest to stwierdzenie ciekawe, jednak periodyzacja tego samego zjawiska dla ziem polskich musi być inaczej przeprowadzona. Dopiero po szczegółowym zbadaniu pod tym samym kątem widzenia Śląska, Ziemi Lubuskiej, Wielkopolski oraz Prus można by postawić ogólne tezy co do całości procesu powstawania wielkich owalnic-rzędownic w związku z lokacją na prawie niemieckim na terenie ziem polskich.

Z dotychczasowych obserwacji zasięgów występowania owalnicy-rzędownicy widać, że występowanie jej związane jest z terenami, które znały starsze od niej osadnictwo placowe, a owalnica-rzędownica jest tylko nową, znormalizowaną, dostosowaną do form osadnictwa placowego odmianą osiedla związanego z nowym ustrojem gospodarczym.

C. POWSTANIE, ROZMIESZCZENIE I ROZPLANOWANIE FOLWARKÓW

Folwarki jako osady gospodarcze większej własności feudalnej istniały od dawna. Spotykamy je w dobrach klasztoru oliwskiego, pod nazwą „grangiae”. Nie były one jednak liczne; w 1291 r. na 40 posiadłości zakonnych było 5 folwarków: Oliwa (pow. gdański), Barnewiec (Barniewice, pow. kartuski) Starzyno, Rumia (pow. morski) Radostowo (pow. tczewski). W folwarkach klasztornych organizowano pracę własnymi pracownikami, tzw. konwersami i wprowadzano lepsze metody gospodarowania: obsiewanie roli jarym i ozimym zbożem, pługi żelazne i nawożenie roli¹²⁷.

Inne klasztory, jak pelpliński, kartuski, żukowski, później zakon krzyżacki miały również własne folwarki. Ogólnie jednak biorąc, w okresie rozwoju feudalnej renty pieniężnej folwarki nie były liczne.

¹²⁷ Wł. Łęga, op. cit., s. 112.

Wzrost ilości folwarków dokonał się dopiero w XVI—XVII w., kiedy następuje rozwój szlacheckiego folwarku pańszczyźnianego.

Ciekawe przykłady z narastania tego procesu śledzić można w pow. łęborskim. Obliwice¹²⁸ były w 1374 r. wsią na prawie niemieckim o znacznych rozmiarach — 40 łąnów. Lokacja czy założenie wsi nastąpiło wcześniej, gdyż wzmianka z 1374 r. daje jedynie poświadczenie jej chłopskiego charakteru. W 1504 r. Obliwice są wzmiankowane jako pustkowie, które posłużyło do utworzenia folwarku. Folwark ten powstał w XVI w. na ziemi książęcej; był on nastawiony na gospodarkę rolną i hodowlaną. Nie posiadał własnych stałych pracowników do obróbki, tylko pasterzy i dziewczęta do obsługi zwierząt, razem 6 osób. Prace na roli wykonywali chłopci z sąsiednich wsi. Do prac w Obliwicach byli zobowiązani chłopci z następujących wsi:

18 z Nowej Wsi Kaszubskiej	6 z Białogardy
8 z Garczegórza	14 z Rozłazina
7 z Rekowa Łęborskiego	10 z Ciekocina
6 z Krępy Kaszubskiej	2 z Kurowa
9 z Łebienia	9 z Wrześcienka

Chłopi musieli własnymi końmi wykonywać pracę na roli, a dodać trzeba przy tym, że przyjeżdżać musieli ze znacznych odległości, które w wypadku najbardziej oddalonych wsi dochodziły do 40 km.

Podobnie zorganizowano prace w Pużycach, założonych w 1559 r.

Folwarki powstały przed 1574 r. w Krepie Kaszubskiej i w Nowej Wsi, a około 1600 r. w Rozłazinie, gdzie folwark utworzono z sołectwa i dodano mu 9 nieobsadzonych łąnów chłopskich.

Część z tych folwarków przeszła w początkach XIX wieku w ręce prywatne, jak np. Obliwice lub Rozłazin Nowy. Część z nich, jak Krępa Kaszubska, Nowa Wieś, Pużyce (Pusitz, Hohendorf), zostały w XIX wieku rozparcelowane.

Rozwój folwarków wystąpił również na terenie własności rycerskiej, szlacheckiej w pow. łęborskim. Własność rycerska uległa w XVI wieku, po reformacji dużemu powiększeniu. Szlachta przejęła w swoje ręce majątki kościelne i poklasztorne. Tylko jedno Wierzchucino pozostało do 1810 r. własnością klasztoru w Żarnowcu. Reszta przeszła do rąk mniejszych lub większych właścicieli. Do większych należeli Krokowowie, Borkowie, których posiadłości były zaczątkami wielkiej własności feudalnej.

Szlachta w jeszcze większym stopniu niż król zainteresowana była w organizowaniu na własną rękę gospodarki folwarcznej. Dotychczasowy jej udział we władaniu ziemią na wsi był nieduży, często równał się działkom chłopskim lub sołeckim. Trzeba było przede wszystkim powiększyć

¹²⁸ H. Kopittke, op. cit., s. 36—37.

areal pola dworskiego. Odbywało się to powiększenie przeważnie przez zajmowanie nieobsadzonych, pustych gospodarstw, których w razie wymierania chłopskich osadników, po prostu nie obsadzano ponownie, albo też przez zmniejszenie działów ziemi chłopskiej. Chłopa, który nie uiszczał w porę obowiązujących świadczeń karano zabranieniem ziemi. W ten sposób z gospodarstw o pełnej wielkości 1 łanu powstawały pół i ćwierć gospodarstwa, które lepiej mogły być powiązane z systemem pańszczyźnianym. Dwór rozwijał się kosztem gospodarstw chłopskich, których stan posiadania coraz bardziej się kurczył. Taki przebieg obserwować można w tych licznych wsiach pow. lęborskiego, w których silniej rozwinęła się gospodarka folwarczna. W 1870 r. zajmowała ona 75⁰/₁₀₀ powierzchni. W Ulnii, Ciekocinie, Białogórze założono folwarki na miejscach gospodarstw sołectkich z dodaniem kilku gospodarstw chłopskich. W Salinie z 12 pełnych gospodarstw pozostało 7 „Kossäten“ o mniejszej ilości ziemi¹²⁹. Z tych małych gospodarczych folwarków poklasztornych i kościelnych, z większych gospodarstw sołtysich pozostałych z dawnej wsi czynszowej, rozwija się dwór, który coraz bardziej ogranicza dawną wieś chłopską, rozwijając się jej kosztem. Taki stan rzeczy można obserwować nie tylko w pow. lęborskim, ale w wielu innych częściach Pomorza.

Np. powstawanie folwarków na terenie pow. tczewskiego przybrało również bardzo wielkie rozmiary. Wsie o starych metrykach, stanowiące własność szlachecką tak na prawie polskim jak i niemieckim, zamieniają się na folwarki, np. Waćmierz, wzmiankowany w roku 1282, jest w 1434 r. dużą wsią szlachecką na prawie polskim. Wieś chłopska istnieje tu jeszcze w 1789 r. i liczy 22 dymy, obok niej jednak występuje folwark, który powiększa się kosztem wsi. W XIX w. mamy tu typowy dwór o znormalizowanym rozplanowaniu. Przy Waćmierzu powstał w XVI w. folwark Waćmierek.

Podobną historię mają Małzewo i Małzewko z tym jednak, że stara osada Małzewo, wzmiankowana w 1258 r. a później zamieniona na dwór, została w 1904 r. nabyta przez Komisję Kolonizacyjną i częściowo rozparcelowana.

Łukocin, osada na prawie polskim liczyła w 1628 r. 50 mórg pustych a w 1789 r. mamy tam już folwark.

Podobnie Dalwin jest w XIV w. dużą wsią czynszową, liczącą 60 łanów na prawie magdeburskim i ten charakter utrzymuje do końca XVII w. W 1789 r. pojawia się jako folwark z 27 dymami a w 1906 r. dwór ulega rozparcelowaniu przez Komisję Kolonizacyjną.

Również w pow. morskim rozwijały się folwarki, przede wszystkim na terenie własności szlacheckiej. Przykładem są wsie położone na wschód od Jeziora Żarnowieckiego: Krokowo, Kłanino, Radoszewo, Parszkowo. Są to

¹²⁹ H. Kopittke, op. cit., s. 48.

wszystko stare osady na prawie polskim, które przeszły na gospodarkę folwarczną.

Krokowo, od 1288 r. własność Krokowów, w roku 1400 posiadało prawo polskie; w 1570 r. liczyło 2 żrebia, 5 ogrodników, młyn, karczmę. Później powstaje tu wielki dwór-folwark, który przetrwał do XX w.

Kłanino, wzmiankowane w 1285 r. jest w 1388 r. wsią na prawie polskim stanowiącą własność szlachty kaszubskiej — Kłanińskich. W 1600 r. jest tu 5 majątków szlacheckich, a w 1772 r. — 4 właścicieli.

Podobnie Radoszewo jest starą osadą szlachty kaszubskiej, która w 1570 r. liczy 10 żrebiów, a w 1789 r. — 3 folwarki.

Tylko położony w sąsiedztwie tych wsi Starzyński Dwór przy dużej wsi Starzyno, będący folwarkiem klasztornym do 1818 r., kiedy przeszedł w ręce prywatne, jest starą z 1235 r. „grangią“ klasztoru oliwskiego.

Przytoczone przykłady powstawania folwarków w pow. lęborskim, tczewskim, morskim rzucają pewne światło na kształtowanie się tego procesu na Pomorzu Gdańskim w okresie od XVI—XVII w.

Proces dalszego wzrostu ilości folwarków i wielkości ziemi przez nich zajętej przypada na okres XIX w., po uwłaszczeniu chłopów. W okresie renty odrobkowej sytuacja wszystkich chłopów zarówno i tych osadzonych w okresie feudalnym na prawie czynszowym jak i tych, którzy na prawie polskim od dawna przebywali, uległa znacznemu pogorszeniu. Tylko nowo osadzeni koloniści w XVII i XVIII w. byli w pełni właścicielami swojej ziemi.

Ustawy z 1790 r. i dalsze z lat 1807 i 1810 zwolniły chłopów od wszelkiej zależności i nadały im ziemię i gospodarstwa. Nadania te jednak nie były równe dla wszystkich osiadłych rodzin chłopskich, lecz zależały od przedstawienia historycznych praw do dziedziczenia ziemi i gospodarstwa. Gospodarstwa uwłaszczone musiały być dostatecznie duże, aby prowadzić samodzielną gospodarkę i utrzymać parę koni.

Przebieg procesu uwłaszczenia jest jeszcze mało zbadany. Ogromne materiały leżą nieopracowane w aktach recesyjnych. W każdym razie nastąpiło przy okazji regulacji dalsze zmniejszenie własności chłopskiej na rzecz dworu¹³⁰. Część niepełnych gospodarstw, którym odmówiono uwłaszczenia (tzw. Gärtnerstellung i Kossäten), włączono do gospodarstw dworskich. Ponadto po uwłaszczeniu dwór rozwinął daleko idącą przedsiębiorczość w skupywaniu nowo powstałych działek chłopskich. W ciągu XX w. nastąpił więc dalszy proces, zapoczątkowany w XVI w., powiększania się osadnictwa dworskiego. Spowodowało to ucieczkę ludności chłopskiej ze wsi. Po uwłaszczeniu z pow. lęborskiego emigrowało np. 21 000 ludzi.

Przemiany osadnicze, towarzyszące procesowi powstawania gospodarstw folwarczno-pańszczyźnianych i uwłaszczenia polegały na powstawaniu od-

¹³⁰ H. Kopittke, op. cit., s. 77.

izolowanych od wsi dworów, które wytworzyły pewien swoisty, znormalizowany typ osady, składający się z trzech kompleksów budynków: 1) czworoboku dużych zabudowań gospodarczych, 2) rezydencji właściciela z parkiem przylegającym do kompleksu gospodarczego, 3) kompleksu domów mieszkalnych robotników dworskich położonych najczęściej wzdłuż bocznej drogi.

Dawny pochodzący z czasów feudalnych typ folwarku, czy dworu przy wsi chłopskiej ustąpił w wielu miejscach nowym formom.

Czasami jeszcze pewne szczegóły rozplanowania wsi folwarcznej przypominają dawną wieś czynszową: np. Obozin pod Skarszewami był wsią założoną przez joannitów w 1335 r. na prawie niemieckim uzyskując 8 lat zwolnienia. Była to wieś duża o 60 łanach. W XVI w. jest własnością szlachecką i zmienia się w folwark. Dzisiejszy układ dróg wskazuje, że była to owalnica dolinna, owalno-placowa. Położenie starego gotyckiego kościoła w parku, przy dawnym dworze wskazuje, że park zajął środek dawnej wsi.

Na Pomorzu Gdańskim powstały w kilku ośrodkach skupienia dworów izolowanych od wsi. Miało to miejsce tam, gdzie proces wypierania wsi chłopskiej został doprowadzony do końca, np.: w pow. lęborskim powstał obszar wielkiego zagęszczenia folwarków i dworów. Na Kępie Swarzewskiej, na północ od Starzyna i w okolicy Krokowa znajduje się kilka dworów o starych metrykach, których powstanie już omówiono. Większe skupienie osadnictwa dworskiego znajduje się na wschód od Żukowa i Rębiechowa (patrz mapa). Następne widzimy na zachód od Tczewa, między Tczewem a Skarszewami. Właściwie w całym pow. tczewskim i w zachodniej części pow. starogardzkiego osadnictwo dworskie jest licznie reprezentowane. W okolicach Nowego, gdzie już w czasach feudalnych przeważała własność rycerska, osadnictwo dworskie również jest bardzo liczne. Także we wschodniej części pow. świeckiego istnieje duża ilość dworów wykazujących częściowo stare metryki. Na południu Pomorza, w pow. tucholskim i chojnickim proces tworzenia się folwarków i dworów był mniej intensywny. Dwory o starej metryce, jak Wysoka należą tu do rzadkości.

Jak z powyższego przeglądu wynika proces tworzenia się izolowanych dworów rozwinął się przede wszystkim w nadbrzeźnych i nadwiślańskich terenach. Na tych samych terenach, gdzie nastąpił w średniowieczu wielki rozwój kolonizacji na prawie niemieckim, proces przekształcenia się w gospodarke folwarczną poczynił najdalej idące postępy. Proces ten na tych ziemiach był hamowany istnieniem dużych wsi czynszowych okresu kolonizacyjnego, które były własnością królewską lub duchowną. Natomiast wsie poklasztorne i kościelne, które dostały się w ręce prywatne uległy często przeorganizowaniu w dwory prywatne. Nie bez wpływu na ten proces na Pomorzu była polityka narodowościowa rządu pruskiego. Powstanie

silnego dobrze usytuowanego ziemiaństwa niemieckiego, na polskim Pomorzu nadało tej ziemi piętno pozornie niemieckie.

Proces tworzenia się folwarków objął również część środkową Pomorza ale jego przebieg miał tu inny charakter i doprowadził do nieco innych rezultatów osadniczych. Do wyjątków należą tu dwory izolowane i obszary z których gospodarke chłopską zupełnie wyeliminowano. Natomiast częstym zjawiskiem jest wieś mieszana, w której obok gospodarstw chłopskich powstały mniejsze folwarki, jeden, dwa, lub więcej w jednej wsi. Proces tworzenia się folwarków został tu zaledwie zapoczątkowany i nie został doprowadzony do swojej końcowej fazy. Zjawisko to stoi w związku ze stosunkami społeczno-gospodarczymi, jakie tu panowały. Osadnictwo drobnej szlachty, które rozciągało się w pow. bytowskim, w północnej części powiatu chojnickiego, w środkowej i wschodniej części powiatów kartuskiego i kościerskiego, częściowo w pow. morskim uległo samorzutnym przemianom pod wpływem rozwoju stosunków społecznych i działania prawa dziedziczenia. Nastąpiło z biegiem czasu właściwe gospodarce feudalnej rozwarstwienie społeczne wsi. Okres rozwiniętego feudalizmu, w którym renta naturalna zostaje zastąpiona rentą pieniężną i na skutek tego następuje rozwój produkcji towarowej i gospodarki pieniężnej, sprzyja pogłębieniu rozwarstwienia wsi¹³¹. Nastąpiło ono także we wsiach szlachty kaszubskiej, w których część właścicieli powiększyła swe gospodarstwa, a część zamieniła się w drobnorolnych chłopów. Istniało jednak poczucie wspólnoty rodzinnej i pochodzenia. Tendencja do izolowania się dworów nie była tak wielka. Ponadto gorsze ziemie, które występują w środkowej części Pomorza nie skłaniały wielkiej własności feudalnej do tworzenia folwarków. Także w XIX w. polityka kolonizacyjna pruska zostawiła te ziemie na uboczu. W czasie tworzenia się folwarków pańszczyźnianych spotyka się wśród wsi zamieszkałych przez szlachtę kaszubską, częste wzmianki, że wieś należy do kilku właścicieli. Zabudowania ich są większe i położone są w obrębie wsi. Najwięcej takich wsi znajduje się w pow. morskim i kartuskim, jak o tym świadczy zestawienie na str. 126¹³².

Być może, że większe zagrody, lub małe folwarczki były również pozostałością po staroście wiejskim, czy sołtysie. Należałoby przy monografiach pojedynczych wsi specjalnie opracować problem rozwarstwienia wsi kaszubskiej, aby wyjaśnić odrębny charakter kształtowania się procesu powstawania folwarków pańszczyźnianych na środkowych obszarach Pomo-

¹³¹ K. W. Ostrowitianow, Renta gruntowa a rozwój kapitalizmu w rolnictwie. Warszawa 1948, s. 6.

¹³² K. Jeżowa, Der Grundbesitz in Weichselpommern zur Zeit der Teilungen Polens und vor dem Weltkriege, Tow. Przyj. Nauki i Sztuki w Gdańsku, Gdańsk 1934, rozdz. III — Der adlige Grundbesitz in Weichselpommern 1772 und 1894—1909, s. 83—132.

rza. W każdym razie nie obserwuje się tam wielkiej ilości izolowanych osad dworskich, tak charakterystycznych dla peryferycznych lecz urodzajniejszych obszarów Pomorza np. dla pow. tczewskiego i świeckiego.

Wsie szlacheckie o większej ilości właścicieli
stan z r. 1772

Powiaty	Wsie o 2 właśc.	Wsie o 3 właśc.	Wsie o 4 właśc.	Wsie o 5 właśc.	Wsie o więcej niż 5 właśc.
morski	Gowino Łebno Opalino Robakowo Zakrzewo	Czemlewo Dąbrówka Kłanino Łężyce Radoszewo	Gowinko Lewino Milwino Poblócie Żelewo		Kętrzyno Niepoczołowice Tępcz Wiczlino Wyszecino
kartuski	Sikorzyńno Cieszenie Kruszewo Łączyno Borucino Chojno	Tuchlino Żukówki Glincz N.	Kożyczkowo Grabowo Niesiołowice	Częstkowo Pałubice	Borek Borzestowo Chośnica Gostomie Klukowa Huta Mściszewice Podjazzy Puzdrowo
kościerski	Chwarzenko Klińcz	Liniewko Podlesie M.	Lubań	Nowy Wiec	Sobącz
chojnicki	Pawłowo Zychce	Główczewice Orlik Żabno		Malachin	Czarnowo Czapiewice Osowo
tucholski	Grochowo				

D. OSIEDLA NOWSZEGO POCHODZENIA

Ażeby śledzić proces powstawania osiedli nowszego pochodzenia i rozwój ich form osadniczych, trzeba wyeliminować z mapy wszystkie miejscowości o starszej metryce. Otrzymany obraz rozmieszczenia osad nowszych wykazuje zagęszczenie w dwóch większych obszarach. Jeden obejmuje pojezierze w zachodniej części powiatu gdańskiego oraz w pow. kartuskim i kościerskim. Drugi obszar to teren Borów Tucholskich, gdzie w nowszych

czasach nad rzekami, jeziorami, powstały osady tworzące bardzo mało zagęszczoną sieć osiedli śródlęśnych.

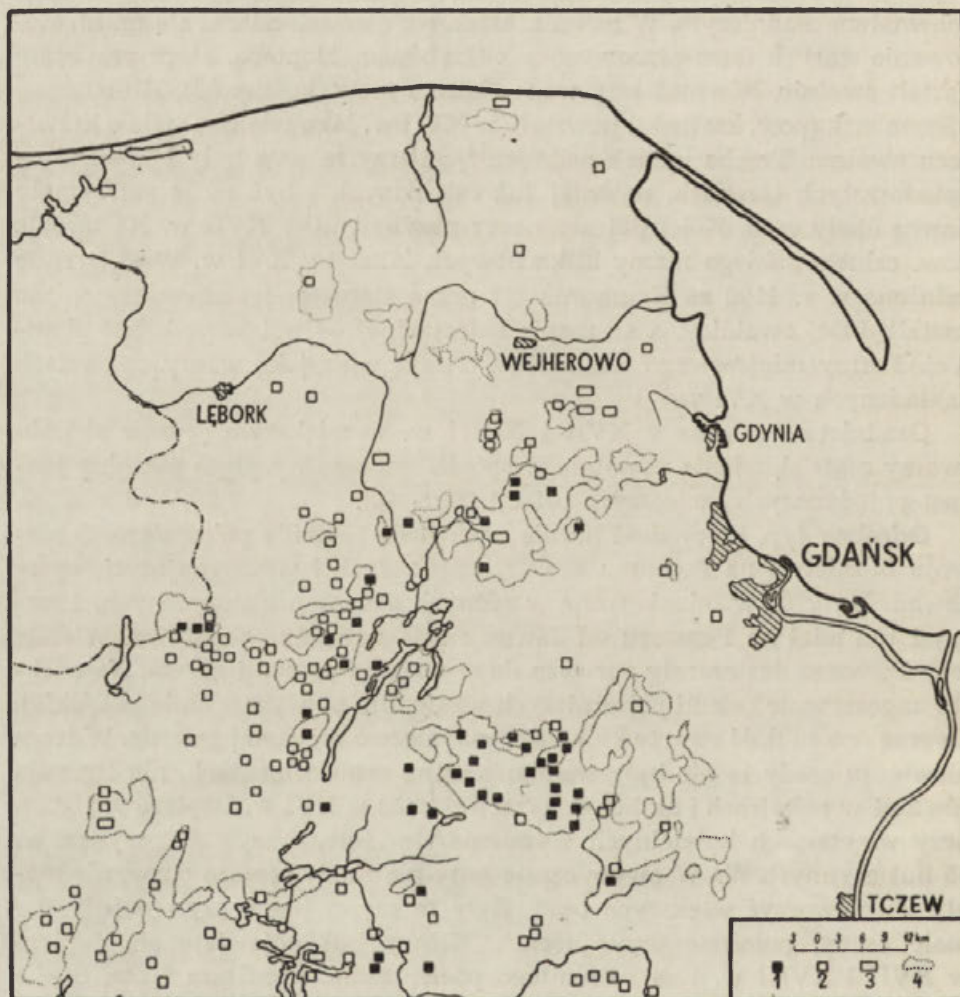
Nowo powstałe na tych obszarach osiedla nie są wynikiem jakiejś wielkoplanowej akcji kolonizacyjnej, która by posługiwała się znormalizowanym schematem osadniczym. W nowo zakładanych wsiach zdarza się m. in. stosowanie starych form placowych jak Grabówko, Hopowo, które przybrały kształt owalnic. Również trzy wsie: Kaliska (pow. kościerski), Kłobuczyno i Szymbark (pow. kartuski) powstały w XVII w. jako większe wsie o kształtach owalnic. Trzeba jednak nadmienić, że trzy te wsie były lokowane na opustoszałych terenach, dawniej już osiedlonych i być może zatrzymały dawne ślady osad. Koloniści niemieccy przybyli tu w XVII w. Na terenie pow. człuchowskiego mamy kilka nowych lokacji z XVI w. Wieś Brzezie założona w r. 1590 za Zygmunta III przez starostę człuchowskiego, ma kształt dużej owalnicy, a na mapie katastralnej — wsi prostokątno-placowej. Formy miejscowego osadnictwa trwają więc jako wzory w osadach zakładanych w XVI w.

Osadnictwo nowsze z XVII i XVIII w. w większym jednak stopniu tworzy małe skupienia powstałe w sposób samorzutny przez powolny wzrost pojedynczych mniejszych osiedli (Ryc. 45).

Odrębny typ, który dość licznie występuje to osady pohutnicze. O rozwoju hutnictwa na Pomorzu brak szczegółowych i wyczerpujących opracowań. Huty są wzmiankowane w różnych okresach historycznych. Przemysł ten miał na Pomorzu od dawna swoje naturalne podstawy. Wielkie lasy Pomorza dostarczały surowca do wypalania potażu i żelaza. Największe zagęszczenie osiedli pohutniczych występuje na wysoczyźnie gdańskiej. Tworzą one tu dość zwarty kompleks osadniczy o tej samej genezie. W średniowieczu osady te nie były wzmiankowane w dokumentach, nie figurują również w rejestrach i aktach wizytacji parafii w XVI w. Dopiero w 1682 r. przy wizytacjach kościelnych wymienia się „huty wszystkie“ wyliczając 45 hut czynnych¹³³. W owym czasie huty nie miały jeszcze nazw, nie mogły więc tworzyć większych osad. Były to raczej budy, czyli pojedyncze małe osady, położone przy piecach. Nazwy hut pojawiają się dopiero w XVII i XVIII w. i są rozmaitego pochodzenia: np. Stara Huta, Sucha Huta, Teufeltal, Neuendorf, Niederhütte i in. A więc nazwy pochodziły od szczegółów położenia topograficznego. Czasem powtarzano nazwę wsi, do której huta należy, z dodatkiem „huta“. W 1772 r. już wszystkie wsie huty są nazwane i wyliczone. A więc w ciągu XVII wieku musiał nastąpić większy rozrost i zagospodarowanie tych wsi. Wsie takie powstają zarówno na terenie własności kościelnej, prywatnej jak i królewskiej. Zarówno staro-

¹³³ J. M u h l, Geschichte der Dörfer auf der Danziger Höhe. „Quellen u. Darstellungen zur Geschichte Westpreussens“, z. 21, Gdańsk 1938.

stowie z Kościerzyny, Skarszew jak i klasztory rozwinęli w XVII wieku szeroką akcję dla zorganizowania wypalania smoły, potażu, szkła. Ściągnęli kolonistów niemieckich, którym oddawali lasy do wycięcia i wypala-

Ryc. 45. Karczunki leśne w XVI—XIX w. i nowe osady powstałe w tym okresie. 1 i 2 — osady małe o samorzutnym rozplanowaniu (1 — osady z nazwą huta lub budy). 3 — rzędówki. 4 — las wycięty w XVI—XIX w. wg Śląskiego

nia na cele przemysłowe. Jezuita np. założyli w latach 1680—1749 w pow. kartuskim następujące wsie: Górna i Dolna Huta, Majdany, Marszewy, Babidół, Czaplunek, Pawłowo.

Wspólną cechą osad pohnitnicznych jest ich nieregularny, bezplanowy kształt z jądrem placowym pośrodku i dośrodkowy węzłowy układ dróg,

które z wielu stron zbiegają się do osady. Osady te na mapach separacyjnych wykazują układ gruntów podzielony na kilka niw o prostych granicach, na których, jak o tym świadczy nadrzędna sygnatura pól podana rzymskimi cyframi, stosowano trójpolówkę.

Dobrym przykładem tego typu osad jest Przerębska Huta w pow. kościerskim. Jest to osada położona w pobliżu jeziora Wdzydze. W 1767 r. starosta Nowowiejski nadaje kawał zniszczonego lasu Englerowi (Englershütte) z prawem założenia tartaku na rzece Przerębli i łowienia ryb w okolicznych jeziorach. W 1789 r. osada ta liczy 5 dymów a nie wiele więcej zabudowań ma na planie separacyjnym. Na tej mapie z 1844 r. wieś ma niwowy układ pól, przy czym niwy posiadają zachowane nazwy np.: „Die Langen Stücke“, „Die Koil Stücke“, „Die Schmalen Stücke“, „Die Pollack Stücke“, „Die Keil Stücke“. Nadrzędny podział na trzy pola związany jest z uprawą trójpolową i oznaczony cyframi I, II, III.

Przerębska Huta tworzy dziś większą osadę zbliżoną jednak kształtem do dawnej. Rozwój nastąpił przez zabudowę dróg wiodących do środka wsi.

Grabowska Huta w sąsiedztwie Starego Grabowa, która powstała w XVIII w., wykazuje również luźną zabudowę wzdłuż drogi i małego jeziora oraz samorzutne rozplanowanie i niwowy układ pól.

Osady pohnuciczne w rozplanowaniach mają pewną wspólną cechę — jądro placowe i układ węzłowy dróg.

Dużo nowych osad powstaje na pojezierzu w XVII i XVIII w. na dawnych pustkowiach, które zostają zaludnione. Na pograniczu lasów, na miejscu wyciętych lasów lub na dotychczasowych nieużytkach następują nowe lokacje małych osiedli. Są to tereny na ogół mało urodzajne, posiadające ubogie role i łąki, które zostają objęte intensywniejszą gospodarką. Wskutek tego jak to wykazuje mapa, następuje zagęszczenie osadnictwa wsiami nowszego pochodzenia. Są to osady małe o charakterze „wysiółkowym“. Jako przykład można przytoczyć osady: Lisaki, Rybaki, Słone, Rów w pow. kościerskim.

Lisaki otrzymują przywilej osadniczy w 1742 r. od ks. A. Czartoryskiego. Pustkowie Lisaki zostaje zajęte pod osadę, liczącą 9½ łana. W 1773 r. liczy 4 dymy.

Rybaki zostają zasiedlone przed 1773 r. Tworzą bowiem w tym roku niedawno zagospodarowane pustkowie. Mają prawo połowu ryb w jeziorze Sudomie, nad którym leżą oraz w innych sąsiednich jeziorach. Gleba tu jest licha; osadnicy otrzymują drewno i wolne pastwiska w lasach królewskich.

Rów otrzymał przywilej lokacyjny w 1752 r. Osiedla się tu 2 gospodarzy, którzy korzystają z łąk w Borach Tucholskich. W 1789 r. osada liczy 3 dymy.

W powiecie kościerskim, do XIX w. powstało przeszło 60 takich małych osad-wysiółków. Zmieniły one zupełnie oblicze osadnictwa. Obok starych wsi dużych powstały małe osady, które w ciągu XIX i XX w. przybrały nieraz większe rozmiary. Wykazują one kształt małych nieregularnych ulicówek, lub bezplanowych skupień, dostosowanych do topografii, o samorzutnie narastającym rozplanowaniu.

Duża ilość takich osiedli powstaje w pow. kartuskim, w okolicach Jeziora Raduńskiego. Pomiędzy starymi, dużymi wsiami jak Chmielno, Stężyca, Tuchlino, Gowidlino, Sulęcyno, które zwykle leżą nad jeziorami, na wysoczyźnie i wzgórzach morenowych, pojawia się gęsta sieć drobnych osad jak Kamienica, Borzestowska Huta, Leszczynki, Rębienica, Borek, które powstały przeważnie na obszarach wylesionych w nowszych czasach. Kształtami przypominają te wsie omówione już osady z pow. kościerskiego.

W XVII i XVIII w. następuje, jak widać z kształtów osadnictwa, rozwój małych osiedli o samorzutnym rozplanowaniu. Nie ma wielkich akcji kolonizacyjnych, które wprowadziłyby jakieś znormalizowane większe formy osadnicze, jak to się niegdyś stało np. w dolinie Wisły. Tutaj proces powiększenia terenów osadniczych, wobec na mniejszą skalę obliczonej kolonizacji wewnętrznej, miał samorzutny charakter. Wkroczył na tereny mniej urodzajne, piaszczyste a zatrzymał się dopiero na piaskach sandrowych. Akcja kolonizacyjna w tym okresie, która operowała pewnymi szerszymi planami ożywienia gospodarczego i wprowadziła do osadnictwa rzędówki kolonizacyjne, na Pomorzu rozwinęła się w małym stopniu. Po pierwszym rozbiorze, za Fryderyka, sprowadzona w celach germanizacyjnych ludność niemiecka na nowo zajęte tereny, w niewielu wypadkach tworzyła nowe osady, a raczej zaludniała opustoszałe wsie, lub powiększała stare. Proces ten omawia Z i m m e r m a n n¹³⁴. Np. „Do obwodu kwidzyńskiego sprowadziło się od 1774—1786 i osiedliło 879 rodzin w miastach, a 1286 na wsi”. Rozsiedlenie tych osadników podaje B ä r¹³⁵. W tabeli na str. 131 podajemy tylko te osiedla, w których trzy lub więcej rodzin osiedliło się w poszczególnych kluczach (urzędach).

Prócz tego w powiatach tczewskim, chojnickim w wielu wsiach przybyło po jednej lub kilka rodzin.

Nowo zakładane wsie o typie rzędówek występują pojedynczo, we wszystkich powiatach; nie nadały one jednak piętna charakterystycznego żadnej części omawianego obszaru.

Do typu rzędówek należą również powstała na wybrzeżu w pow. mor-

¹³⁴ K. Z i m m e r m a n n, Fryderyk Wielki i jego kolonizacja rolna na ziemiach polskich, t. II, Poznań 1915, s. 17.

¹³⁵ M. B ä r, Westpreussen unter Friedrich dem Grossen. Lipsk 1909, s. 332—336.

skim osada Karwieńskie Błota. W 1599 r. osadził na jej terenie starosta pucki J. Wejher 6 Holendrów, a w 1772 r. wieś liczy 37 właścicieli o 36 łanach. Wieś ma kształt rzędówki bagiennej, zbudowanej nad drogą, podobnej do tych, jakie powstały nad Wisłą.

Osiedla	Klucze (urzędy)	Ilość rodzin	Koloniści
Kościerzyna	Lipusz	3	
Tczew	Czatkowy	6	
Kartuzy	Ochotzke (miejscowość niezna- na w słownikach)	17	Wirtemberczycy
	Ostróżki	3	Wirtemberczycy
Gniew	Niemieckie Brody	4	Meklemburczycy, Po- morzanie, Szwedzi
	Polskie Brody	3	Izenburczycy, Bawar- czycy
	W. Garcz	6	
Opalenie	Opalenie	6	przeważnie Linebur- czycy
Nowe	Kończyce	4	Badeńczycy
Pelplin	M. Garcz	6	Wirtemberczycy
Świecie	Cieleszynek	21	Meklemburczycy, He- si, Wirtemberczycy
	Świekatowo	9	Wirtemberczycy, Meklemburczycy
	Serock	8	Meklemburczycy, Pomorzanie
Skarszewy	Kleszczewo	3	Palatyńczycy
	Linówek	3	Palatyńczycy
	Nygut	4	Wirtemberczycy
Sobowidz	Zławieś	18	Wirtemberczycy
	Godziszewo i Siwiałka	34	Wirtemberczycy
	Klepiny	16	Palatyńczycy
	Żukczyn	41	Wirtemberczycy
	M. Trąbki	18	Wirtemberczycy
Subkowy	Subkowy	7	Nassauczycy

Podobne rzędówki powstały w pow. bytowskim. Należy do nich np. wieś Rabacino (Ryc. 46) założona w XVIII w. przez Gröbena. W okresie kolonizacji za Fryderyka powstało na terenie pow. bytowskiego 9 osad, z tego część ma układ rozproszony. Pojawia się w nich zaczątek procesów rozpraszania się osadnictwa, które do szerszego rozwoju dochodzą na Pomorzu dopiero w XIX w.

E. NAJNOWSZE PROCESY PRZEOBRAŻAJĄCE OSADNICTWO

Wielkie zmiany w osadnictwie Pomorza wprowadził wiek XIX, w którym rozwinięto nowe typy gospodarki płodozmianowej i nową technikę uprawy. Pociągnęło to daleko idące przeobrażenia w osadnictwie: komasację pól oraz rozpraszenie się wsi. Wraz z gospodarką trójpolową zanika w XIX wieku potrzeba skupienia zabudowań wsi. Osłabia się wytworzona uprzednio więź społeczno-gospodarcza wsi. Nowy układ gruntów, wprowadzony przez separację i komasację oraz rozwój gospodarki kapitalistycznej na wsi dały podstawę do przenoszenia zabudowań na wydzielone z dala od wsi działki. Powstaje osadnictwo rozproszone na tzw. koloniach, czy wybudowaniach o przypolnym układzie zagród. Kolonizacja pruska

Ryc. 46. Rabacino, pow. bytowski, mapa katastr. z 1838 r. Rzędówka założona w 1752 r.

i parcelacja polska XX w. wprowadziły także rozproszone osadnictwo o przypolnym układzie zagród. Dotychczasowa wieś skupiona zmniejsza się, zanika lub przeobraża.

Proces tych przemian nie został objęty niniejszą pracą. Był on częściowo omówiony i kartograficznie przedstawiony w pracy wcześniejszej¹³⁶. Jak z tej pracy wynika, na niektórych, niedużych obszarach, nastąpił w XIX w. zanik wsi skupionej. Na Pomorzu jednak zanik wsi skupionej nie poczynił dużych postępów. Pojawiły się pomiędzy dawnymi starymi ośrodkami osadniczymi, które nadal pozostały, zmieniając czasem charakter funkcjonalny, liczne gospodarstwa rozproszone. Planowa działalność parcelacyjna Komisji Kolonizacyjnej zmieniła zupełnie dawne osadnictwo tylko na niektórych obszarach, zwłaszcza w pow. świeckim.

¹³⁶ M. Kiełczewska, Osadnictwo wiejskie Pomorza, op. cit.

Proces rozpraszania się osadnictwa uległ zahamowaniu w okresie gospodarki socjalistycznej. Nowa wieś polska, dostosowana do form gospodarki socjalistycznej, stwarza potrzebę osad większych, skupionych, które rozwijają się nie tyle w drodze żywiolowego rozrostu form dawnych, lecz zgodnie z zaplanowaną koncepcją.

Istnieje kilka prac na temat wsi spółdzielczych, które pozwalają zorientować się w głównych tendencjach przyświecających planistom w ustaleniu nowych typów osiedli rolnych. Istnieje dążność do tworzenia wsi placowych, w których plac byłby ośrodkiem życia wsi.

Nawiązując do zasady przyświecającej budowaniu socjalizmu, aby kultura była „narodowa w formie, a socjalistyczna w treści“ można uwzględnić przy koncepcji planów przyszłej wsi lokalne kształty wsi dobrze powiązane z rzeźbą terenu i posiadające historyczne znaczenie. Byłoby wielką szkodą dla kultury narodowej, gdyby w ramach wielkich przemian osadniczych uległo całkowitemu zatraceniu stare rozplanowanie takich wsi jak np. Chmielno, Garcz, Goręczyno i wiele innych.

Badania starych map wsi, odtwarzające ich wygląd przed okresem wielkich przemian, jakie wniosła gospodarka kapitalistyczna z typowymi zjawiskami parcelacji i rozproszenia wsi, dostarcza materiału dla planowania osadnictwa związanego ze spółdzielniami produkcyjnymi.

F. TYPY WSPÓŁCZESNYCH WSI NA POMORZU W UJĘCIU ROZWOJOWYM — PRÓBA KLASYFIKACJI

Współczesne osadnictwo Pomorza cechuje różnorodność form wywodząca się z długowiekowej historii kraju. Po przeprowadzeniu analizy procesów społeczno-gospodarczych i wynikających z nich form osadniczych, można ująć charakterystykę współczesnego osadnictwa, nie tylko według geometrycznych cech ich kształtu, ale dać morfogenetyczną klasyfikację opartą na analizie powstawania form. Trzeba wyróżnić dwie grupy osad o dwóch różnych sposobach powstawania: samorzutnym i zaprojektowanym od jednego rzutu rozplanowaniu. Z tego punktu widzenia zarysowuje się następujący podział osiedli współczesnych na Pomorzu:

I. Wsie o samorzutnym rozplanowaniu

1. Wsie placowe: Małe wsie placowe okresu wczesnofeudalnego; trójkątne lub owalno-placowe, przeważnie dostosowane do warunków środowiska geograficznego.

2. Wsie nieregularne — wielodrożne:

a) Małe nieregularne skupienia zarodkowe okresu feudalnego,

b) Małe nieregularne osady nowszego pochodzenia: wysiółki na dawnych pustkowiach, małe wsie oparte o dawne ośrodki hutnicze, osady śródleśne.

3. Ulicówki nieregularne (starego pochodzenia, lub powstałe z przebudowy dawnych wsi placowych, lub nieregularnych).

4. Ulicówki rozwinięte i wsie wielodrogowe o formach złożonych. (Dawna wieś ulicowa lub placowa, w nowszych czasach uległa rozwojowi wzdłuż dróg wiodących do środka wsi. Tu należy także zaliczyć typ widlicy i wsie placowo-ulicowe).

II. Wsie o zaprojektowanym rozplanowaniu powstałym od jednego rzutu:

1. Rzędownice lokacyjne
  - a) owalno-placowe
  - b) prostokątno-placowe
  - c) o placu dostosowanym do formy doliny lub niecki jeziornej
2. Ulicówki regularne
3. Dwory-folwarki
4. Rzędówki nowszego pochodzenia.

Przeprowadzenie dokładnego podziału między typami o samorzutnym i planowanym od jednego rzutu założeniu nie jest rzeczą łatwą, gdyż proces samorzutnego rozwoju osady nie da się nieraz oddzielić, od planowych przemian wprowadzonych jednorazowo. Łatwiej natomiast jest wskazać typy planu znormalizowane.

Charakterystyka i przykłady poszczególnych typów zostały omówione w poprzednich rozdziałach. Pozostaje dać próbę ujęcia przestrzennego rozmieszczenia wyróżnionych typów. Przedstawia je załączona mapa (Ryc. 47)

Jak z niej wynika, na Pomorzu przeważa osadnictwo o rozplanowaniu samorzutnym. Zajmuje ono teren środkowej części Pomorza.

Osadnictwo o typach znormalizowanych, które jest, jak to widzieliśmy, wynikiem szerszej pojętych reform gospodarczych, przeważa na kępach nadmorskich, w pasie nadwiślańskim i na południu. Kontrast form osadniczych uwarunkowany jest różnymi procesami gospodarczymi.

Krainy o intensywnej trójpolowej gospodarce rolnej okresu feudalnego przeciwstawione są krainom leśno-pojeziernym, w których do dziś dnia udział lasów i gospodarki leśnej jest znaczny.

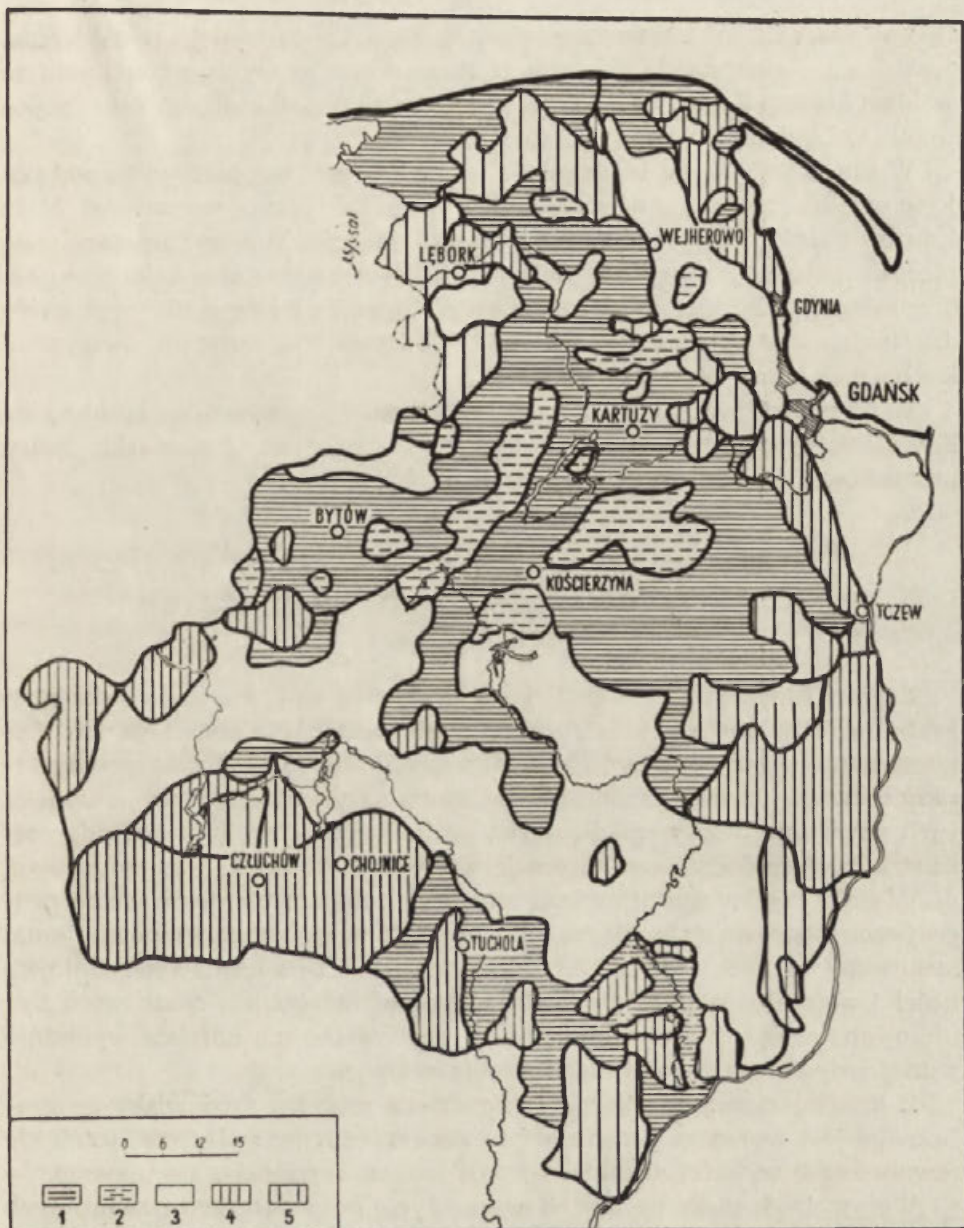
Ten kontrast gospodarki utrzymywał się poprzez wieki i znalazł swe odzwierciedlenie w formach osadniczych.

Wprowadzona w tej pracy klasyfikacja i charakterystyka osiedli Pomorza jest odmienna od ujęcia Z a b o r s k i e g o.

Z a b o r s k i na Pomorzu znalazł trzy rodzaje osiedli: przysiółki bezkształtne, ulicówki i owalnice oraz kilka okolic¹³⁷.

Jeżeli porównamy zasięg tych typów z mapą na s. 135 w obecnej pracy, to możemy wysnuć wnioski, że pod przysiółkami Z a b o r s k i e g o ujęte

¹³⁷ B. Z a b o r s k i, op. cit., patrz: mapa pt. „Rozmieszczenie typów kształtu wsi w Polsce” w podz. 1 : 2,765 000.

Ryc. 47. Typy wsi Pomorza według sposobu powstania

Wsie o samorzutnym rozplanowaniu: 1. Ulicówki nieregularne, wsie placowo-ullcowe, wielodrogowe i złożone pochodzenia feudalnego. 2. Małe osady nieregularne, powstałe po XVI w. na karczunkach i osady pohutnicze. 3. Osady śródleśne nowszego pochodzenia o nieregularnym rozplanowaniu

Wsie o zaprojektowanym rozplanowaniu: 4. Wsie lokacyjne okresu feudalnego — owalnice regularne. 5. Obszary starego osadnictwa o nowych formach stworzonych przez rozwój folwarku pańszczyźnianego i kapitalistycznego oraz parcelację w okresie kapitalizmu

są wsie zarodkowe okresu feudalnego, wysiółki nowszego pochodzenia, oraz dawne osady hutnicze. Jednym słowem trzeba wyciągnąć wniosek, że w klasyfikacji Zaborskiego pojęciem przysiółka objęto osiedla powstałe w bardzo różnorodnych okresach czasu.

Wskutek podciągnięcia przez Zaborskiego wsi placowych pod pojęcie owalnic, mają one większy zasięg niż to faktycznie ma miejsce. Małe i duże owalnice potraktował Zaborski łącznie. Połączył tu stare wsie placowe przedkolonizacyjne, małe i duże, oraz rzędownice kolonizacyjne. Stosunkowo słabo występują natomiast u Zaborskiego ulicówki, które dziś tworzą charakterystyczną formę osadnictwa. Tak samo nie uwzględnił Zaborski wsi wielodrogowej.

W niniejszej pracy typy Zaborskiego uległy rozszerzeniu i rozbiću na liczniejsze grupy oraz zostały powiązane z okresem gospodarki, który ukształtował je jako osady oraz nadał im fizjonomię.

V. WPŁYW ŚRODOWISKA GEOGRAFICZNEGO NA KSZTAŁTOWANIE SIĘ FORM OSADNICZYCH I ICH ZASIĘG

Z kolei przystępuję do omówienia problemu wpływu środowiska geograficznego na powstawanie różnorodnych form osadnictwa i na ich rozmieszczenie. Ażeby nie być źle zrozumianą, chcę sprecyzować pewne zasady rozwiązania tego zagadnienia. Osiedla są wynikiem pracy człowieka i ich powstanie oraz wygląd zależną od konkretnej sytuacji gospodarczej i ustrojowej społeczeństwa, które je wznosi. Stosunki te więc odgrywają decydującą rolę w kształtowaniu się form osadniczych. Środowisko geograficzne odgrywa rolę bierną. Dostarcza ono człowiekowi potencjalnie możliwości różnych rozwiązań. Człowiek wybiera po linii swych umiejętności i potrzeb. Wpływ środowiska geograficznego nie może więc być ujmowany w sposób deterministyczny; środowisko nie narzuca wyłącznie jednej jedynej możliwości dla działania człowieka.

Z drugiej strony nie każde stwierdzenie wpływu środowiska geograficznego jest wyrazem determinizmu geograficznego, zwłaszcza, jeżeli się równocześnie wykaże, w jakim zespole innych czynników się ujawnia.

Wpływ środowiska na kształtowanie życia gospodarczego i związanych z nim form osadniczych, wyraża się w sposobie dostosowania się człowieka do środowiska. Sposób dostosowania jest zmienny, zależny od rozwoju kultury, techniki, od tego, czy działa jednostka, grupa, czy zorganizowane społeczeństwo. Mówiąc więc o wpływie środowiska na osadnictwo mam zawsze na myśli dostosowanie się człowieka do środowiska. Dostosowanie się zmienia, a więc i wpływ przyrody na człowieka się zmienia. Uwypuklenie tego wpływu w zakresie obserwowanych zjawisk należy do celów tego rozdziału.

1. Zagadnienie wpływu środowiska na kolejność zajmowania terenów pod osadnictwo, czyli na rozwój sieci osadniczej jest zagadnieniem par excellence geograficznym. Niemniej powinno ono być rozpatrywane łącznie z szczegółową historią osadnictwa, tak by można było w pełni wyjaśnić dlaczego człowiek rozszerzył w danym miejscu wykorzystanie zasobów środowiska, dlaczego w pewnym konkretnym okresie dana osada powstała. Zagadnienia te nie były przedmiotem moich badań. Trudno je jednak pominąć, gdyż wiążą się one z zagadnieniami powstania najstarszych form osadniczych (patrz mapa poza tekstem).

W okresie wczesnego feudalizmu obszary najstarszego osadnictwa obejmują przede wszystkim pasy nadmorski i nadwiślański. Na kępach nadmorskich oraz na wyspach żyzniejszych gleb pasa nadwiślańskiego istniały już w VIII w. oddzielone od siebie zespoły osad, które tworzyły małe jednostki społeczno-gospodarcze, żyjące odrębnym życiem, określane nazwą opoli. Każdy zespół miał prawdopodobnie własne formy organizacyjne. Taką samodzielną jednostką była np. Kępa Oksywska, Oliwa, Kack.

Środowisko geograficzne pasa nadbrzeżnego stworzyło dla osadnictwa tego rodzaju dogodne warunki. Według Łęgi¹³⁸ obszary nadbrzeżne i pas nadwiślański tworzyły najstarsze regiony osadnicze, skąd w okresie X—XII w. nastąpiła ekspansja w głąb pojezierzy.

Sieć grodów kasztelańskich i rozmieszczenie osad wzmiankowanych w XII i XIII w. pozwala na ocenę zasięgu terenów osadniczych w tym okresie¹³⁹. W XII i XIII w. ilość grodów w poszczególnych regionach wynosi: w pasie nadwiślańskim 11, w okręgu nadmorskim 3, w regionie pojezierza 4, na południo-zachodzie 2.

Najważniejszym był ośrodek gdański, który wyrósł przy ujściu Wisły. Wokół Gdańska, który już w 997 r. był znacznym osiedlem (Urbs Gyddanyze) rozciągało się kilka osad, z których Kłodawa, Skowarcz, Trąbki są wzmiankowane w źródłach już w XII w. Również liczne osady są wzmiankowane w tym okresie na Kępie Oksywskiej, Puckiej i Swarzewskiej. Występuje ponadto Oliwa z zespołem osad nadanych klasztorowi. Leży ona w pasie nadbrzeżnym, zajmując również partie zalesionych wzgórz morenowych na zapleczu.

Puck stał się w XII w. centrum północnej części regionu nadbrzeżnego i siedzibą kasztelanii; jego lokacja w XIV w. na prawie niemieckim nawiązała do starego ośrodka osadniczego, który zajmował tu lepsze gleby Kępy Puckiej.

Na terenie powiatu lęborskiego rozciągały się w XII w. Ziemia Białogardzka z dużym grodem w Białogardzie i Ziemia Salińska. Oba terytoria leżały w regionie nadbrzeżnym, na północ od doliny Łeby. Lębork jako

¹³⁸ Wł. Łęga, op. cit., s. 252.

¹³⁹ Tamże, s. 235.

miasto powstał później, w XIV w. na surowym korzeniu, w szerokiej, bagnistej dolinie Łeby. Wkrótce stał się ośrodkiem jednoczącym zasięgiem swego oddziaływania kilka dawnych ziem.

Wielkie zagęszczenie osad występuje w pasie nadwiślańskim, na południe od Gdańska. Nie tylko ilość grodów jest tu znaczna, ale i osady są liczne, jak o tym świadczy pokaźna liczba osad wzmiankowanych w XII w. w powiatach tczewskim i starogardzkim.

Stare grody częściowo przekształciły się w okresie późniejszym w miasta, jak np. Tczew, Starogard, Skarszewy, część zaś podupadła, jak np. Lubiszewo, Garcz i Mieścín.

Pojezierze było początkowo krainą znacznie bardziej zalesioną, nie pozabawioną jednak większych polan. W każdym razie, w XII w. znaczna część pojezierza ma już, jak to wynika z mapy Śląskiego, duże połacie bezleśne, na których znajdowały się osady. Zwłaszcza południowa część pojezierza, okolice Jeziora Raduńskiego i jezior sąsiednich wykazują istnienie starego osadnictwa. Chmielno jest bardzo wczesnym grodem a w XIII w. siedzibą kasztelanii. Goręczyno jest siedzibą kasztelanii w XII w. Rozmieszczenie osad wzmiankowanych w XIII w. wskazuje na zagęszczenie osadnictwa w okolicy wielkich jezior środkowych, koło Chmielna i na północo-wschód od Kościerzyny nad Wierzycą, gdzie znajdowały się grody w Garczynie, Starogardzie, Wysokiej na obszarze wsi Owidz. Również na zachód od Jeziora Raduńskiego, w kierunku Bytowa występują liczne stare osady, jak np. Nakło. Powstanie Kartuz, jako głównego ośrodka pojezierza jest dziełem dopiero nowszych czasów.

Na pojezierzu mamy tereny pagórkowate z dużą ilością jezior i rzek, nad którymi rozwinęła się gospodarka rybna. W okresie wczesnofeudalnym przeważała tam gospodarka łowiecko-bartniczo-hodowlana. Lasy z bartniami stanowiły ważną część nadań. Osady bartników były częstsze od osad rolnych. Małe, często jednodworcze osady mają potwierdzenia źródłowe i archeologiczne. Powiększenie osad i wzrost ich gęstości nastąpił dopiero drogą powolnego wzrostu. Cały proces miał tu charakter ewolucyjny. Stare ośrodki osadnicze miały tu od dawna dobre warunki egzystencji, które im stwarzało środowisko geograficzne wielkim bogactwem lasów i wód. Zmienna budowa wzgórz morenowych z glin, piasków, żwirów, spowodowała dużą zmienność gleb. Wyspy żyzniejszych gleb wcześniej zostały zajęte pod osadnictwo. Tak np. w okolicy Stężycy występują żyzniejsze gleby, tak samo jak koło wsi Stare Czaple, Goręczyno, co niewątpliwie wywarło wpływ na lokalizację najstarszych osad. Wyraźną granicą osadnictwa stanowiły wówczas wielkie puszcze na sandrze.

Na południu na żyzniejszych glebach wysoczyzny, w okolicach Świecia występuje w okresie wczesnofeudalnym dość znaczny ośrodek osadniczy. Regionu tego broniły wówczas grody w Świeciu, Sartawicach, Serocku.

Inne obszary południowe w powiatach chojnickim i człuchowskim były wtedy słabo zasiedlone i pokryte wielkimi puszciami.

Największe tereny osadnicze okresu wczesnofeudalnego wiążą się więc z dogodnym położeniem nadmorskim względnie nadwiślańskim oraz większymi kompleksami jezior i dobrymi glebami.

Nie można przy tym powiedzieć, by jakikolwiek pojedynczy czynnik oddziaływał w sposób wyłączny na rozwój osadnictwa. Raczej trzeba podkreślić równoczesne oddziaływanie kilku czynników. Wiązało się to z różnorodnymi formami gospodarki tego okresu i ówczesnymi kierunkami ekspansji gospodarczej. Lasy i jeziora stanowiły w równym stopniu podstawy wczesnofeudalnej gospodarki jak rola i dlatego w XII w. rozmieszczenie osadnictwa nie wiąże się wyłącznie z dobrymi glebami. Niemniej dobre gleby występujące w regionie nadbrzeżnym i nadwiślańskim z pewnością przyczyniły się do wysunięcia tych obszarów na czoło rozwoju gospodarczego i politycznego.

2. Do starych ośrodków osadniczych pasa żyznych gleb nawiązywała w początkach XIII i XIV w. akcja kolonizacyjna, jak to wskazuje rozmieszczenie g ł ó w n y c h siedzib klasztorów: Pelpina, Żukowa, Oliwy, Żarnowca, Tymawy, Skarszew i Byszewa. Klasztory przyczyniły się do ukończenia procesów wylesienia pasa gleb żyzniejszych i wkroczyły swą akcją już na teren częściowo mniej żyznego pojezierza. Rozmieszczenie ich własności ziemskiej świadczy, że akcja ta nabrała szczególnego nasilenia w XIV w.

Proces wprowadzenia gospodarki na prawie niemieckim był również powiązany z środowiskiem geograficznym. Akcja ta miała przede wszystkim na celu podniesienie produkcji zbóż i hodowli. Słabiej wiązała się z innymi zajęciami, jak z bartnictwem, leśnictwem, rybołówstwem, które miały duże znaczenie dla osad pojezierza. Dlatego wprowadzenie intensywnej gospodarki rolnej, rozpowszechnianie systemu trójpolówki i tworzenie nowych, większych osad, zapewniających większą dochodowość, dotyczyło przede wszystkim terenów żyznych gleb, które już wówczas były starym terenem osadniczym. Tu nastąpiła najwcześniejsza reorganizacja gospodarki i stabilizacja osadnictwa, które zamieniły regiony nadmorski i nadwiślański w krainę intensywnej gospodarki rolnej. Do dziś w regionach nadmorskich i nadwiślańskich rozmieszczenie dużych wsi lokacyjnych, owalnic o nowym, regularnym układzie pól mniej więcej pokrywa się z zasięgiem lepszych gleb. Lecz również osady zakładane na prawie niemieckim na surowym korzeniu, w Chojnickim, Człuchowskim, objęły tylko ziemie gliniaste. Można nawet twierdzić, iż na południu akcja osadnicza zatrzymała się na granicy tych ziem i sandru.

Zasięg i rozmieszczenie owalnic regularnych są więc m. i. związane z jakością gleby. Powstanie jednak tych form było niezależne od środo-

wiska. Również przetrwanie tych form do dziś, zawdzięcza się nie tyle środowisku, ile stosunkom własnościowym. Własność kościelna (w tym klasztorna) i książęca (później zakonna i królewska) przeważały w pasie żyznych gleb co dopomogło w zachowaniu form starych wsi czynszowych. Wsie te nie uległy likwidacji w procesie powstawania folwarków, który nie wystąpił silniej w dobrach martwej ręki. Natomiast tam, gdzie własność rycerska obejmowała większą ilość osiedli, jak w zachodniej części powiatu tczewskiego i w południowej części powiatu świeckiego, tam dziś, w miejscach dużych wsi feudalnych, występują większe skupiska osadnictwa dworskiego i jego późniejsze formy pochodne, kolonie z parcelacji. Dwory, folwarki i duże wsie lokacyjne są typowymi osadami dla pasa gleb gliniastych, występujących na peryferiach Pomorza Gdańskiego. Są to wszystkie formy związane z wielkimi akcjami regulującymi gospodarkę i osadnictwo. W ten sposób osadnictwo o układzie typowym, znormalizowanym, pokrywa się z zasięgiem regionów, które sprzyjały rozwojowi gospodarki rolnej.

Pojezierze zostało w mniejszym stopniu objęte akcją lokacji na prawie niemieckim. Znajduje się tu tylko nieduża ilość osad o kształcie znormalizowanych owalnic dolinnych, czy wrzecionowych. Należą do nich w powiecie morskim: Luzino, Kiełpino, Staniszewo, Węsiory w powiecie kartuskim, Skorzewo i Polaszki w powiecie kościerskim.

Gorsza, mniej atrakcyjna gleba, działała hamująco na rozwój procesów nadawania prawa niemieckiego i związanych z tym reform gospodarczych i osadniczych. Świadczy o tym wśród wsi pojezierza późna data otrzymania prawa niemieckiego. Przy przejściu na prawo niemieckie nie następowywały tu większe przeobrażenia osadnicze.

Również proces tworzenia się folwarków nie przybrał takich rozmiarów na pojezierzu, jak w regionie nadmorskim, czy nadwiślańskim. Dwory lub mniejsze folwarki powstawały obok wsi chłopskiej. Obszary osadnictwa wyłącznie dworskiego, jakie obserwuje się w powiecie tczewskim, lęborskim, czy dalej na odleglejszych Kujawach tutaj nie występują.

3. Występowanie osad o samorzutnym rozplanowaniu jest cechą charakterystyczną dla osadnictwa regionu pojezierzy i sandru. Przejawia się w tym zjawisku wpływ środowiska geograficznego. Pierwotnie leśny charakter kraju i mniejsza przydatność dla rolnictwa spowodowały, że tylko w małym zakresie tereny te objęte zostały wielkimi akcjami regulacyjnymi, które wprowadziły znormalizowane układy i rozplanowanie wsi. Dlatego stare formy osadnictwa rozwijały się tu bez interwencji czynnika regulacyjnego, lub z jego bardzo słabym współudziałem.

Od starych, na ogół większych i bardziej rozwiniętych form samorzutnych wsi placowych, ulicowych, wielodrogowych, położonych z reguły nad jeziorami, dolinami rzecznyymi, trzeba odróżnić osiedla nowsze, które powstały na terenach nowo karczowanych (Ryc. 48). Trzebież lasów po

XVI w. zmieniła charakter środowiska i z pojezierza stworzyła krainę w pełni rolniczą. Wypalanie potażu, hutnictwo, przyczyniły się do zniszczenia lasów nawet na terenach piaszczystych, nieodpowiednich dla wydajnej gospodarki rolnej. Na tych pustkowiach i wyrębach powstawały

Ryc. 48. Rozwój osadnictwa na sandrze w XVII i XVIII w. 1 — osady starsze powstałe do końca XVI w. 2 — osady powstałe w XVII i XVIII w. 3 — granica piasków sandrowych

wysiółki, tworząc charakterystyczne, mniejsze formy osad również o samorzutnym rozplanowaniu, wśród których najczęstsze są małe, kilku, lub kilkunastuzagrodowe, nieregularne skupiska. Granica pojezierza i piasków sandrowych biegnie od południowego końca Jeziora Raduńskiego, na południo-wschód przez Kościerzynę, Kiszewę, Lubichowo, Skórcz, po Kamionkę w pow. świeckim. Osady te leżą jeszcze na terenie żyzniejszych

gleb morenowych, ale w najbliższym sąsiedztwie piasków sandrowych. Po linii tej biegnie ważna granica osadnicza. Sandr był w czasach wczesno-feudalnych wielką puszcza leśną i jest nią jeszcze w większej części do dziś dnia. Nie było tam większych polan i bezleśnych terenów osadniczych.

Ryc. 49. Osiek, pow. starogardzki, mapa katastr. z 1832 r. Wieś o złożonym rozplanowaniu. Ruiny gródka z XV w. nad jeziorem

W XIV w. przy drogach prowadzących przez puszcę powstały osady, karczmy np. Rytel. Strażnice, gródki, osieki rozrzucone były po puszczy bliżej granicy, np. Osiek w pow. starogardzkim (Ryc. 49), gdzie w XIV w. był nawet gród krzyżacki. Sandr jest pod względem wartości gospodarczych przeciwstawieniem pasa żyznych gleb nadwiślańskich. Odbija się to w rozwoju osadnictwa. Jak większość osad wzmiankowanych w XII i XIII w.

leży w pasie żyznych gleb, tak sandr w tym samym czasie wykazuje ich minimalną ilość. Puszcza mogła być użytkowana przez bartników, myśliwych, rybaków, ale nie była stale zamieszkała. Do najwcześniej wzmiankowanych w źródłach osad wśród puszczy należą Swornigacie, które były osadą rybacką nad wielkim kompleksem jezior. Jak sama nazwa nawet wskazuje początkowo nie była to osada rolnicza. Istnieją poza tym w obrębie sandru obszary o nieco żyzniejszym składzie gleby. Największy taki obszar ciągnie się na południe od jeziora Wdzydze. Leżą nad nim wsie: Wiele, Karsin, Osowo. Druga taka większa wyspa ciągnie się od Tuszków, Trzebnia do Brus. Są to obszary zdenudowanej moreny dennej, pokryte cienkimi warstwami piasku. Obszary te były zajęte przez osadnictwo wcześniej i do dziś tworzą jedyne tereny zwarte osadnictwa na sandrach, tzw. Zabory. Na Zaborach spotyka się formy osadnictwa podobne do form południowej części powiatu chojnickiego: duże, regularne, polokacyjne owalnice jak Brusy, Czyczkowy, Kosobudy, które mogły powstać z powiększenia istniejących już w najbliższym sąsiedztwie mniejszych wsi tego typu. Częste są jednak formy ulicowe, jak Karsin, Wiele.

Obok tych wsi są na Zaborach formy stare, placowe, które nie przeszły procesu lokacyjnego, jak Lubnia. Cechą więc osadnictwa Zaborów jest, podobnie jak to było na pojezierzu, zachowanie się różnego wieku przedlokacyjnych i lokacyjnych typów wsi.

Na sandrze nad rzekami i jeziorami, wśród lasów, rozwinęły się różne mniejsze i większe osady, które w czasach nowszych zajęły puste dawniej obszary lasów. Są to osady nowszego pochodzenia, związane z dawną gospodarką leśną. Dawne smolarnie urosły do dużych osiedli np. Szlachta (Ryc. 50), Kłanin, Ocypel (Ryc. 51), Kasparus. W wieku XVII były tam budy smolarskie, dziś są to duże osady, których ludność żyje przeważnie z pracy w lesie, choć są tam również pewne nieduże tereny użytków rolnych. Osady te mają kształt samorzutnie rozwijających się osiedli wielodrożnych, często z jądrem placowym, jak np. w pohutniczych osadach pojezierza. Osiągają one jednak większe rozmiary.

Z wyjątkiem więc Zaborów, które pod względem typu osadnictwa jak i gleby, podobne są do sąsiednich obszarów pojezierza, cały sandr został późno (i do dziś tylko częściowo) zajęty przez osadnictwo. Kształty osad występujących na sandrze formowały się w sposób samorzutny w dostosowaniu się do środowiska geograficznego. Granica piasków sandrowych jest granicą gospodarczą, granicą różnych form osadniczych, które zarysowały się już w okresie gospodarki wczesnofeudalnej, gdy proces wylesień i zakładania osad opartych na gospodarce rolnej idący od południa, wschodu i północy zatrzymał się na tej linii.

Na podstawie porównania przebiegu procesów w różnych regionach geograficznych, można stwierdzić, iż najurodzajniejsze ziemie były tere-

nem największych przeobrażeń osadniczych. Każdorazowa fala nowego procesu gospodarczo-społecznego na Pomorzu, wyrażająca się również w wyglądzie osiedli, zaczynała się od ziem najkorzystniejszych dla rolnictwa.

Na terenach najstarszego osadnictwa, tj. w regionach nadmorskim i nadwiślańskim nie występują najstarsze formy osadnictwa. Najstarsze formy osadnictwa zachowały się w regionach o mniejszym nasileniu zmian.

Ryc. 50. Szlachta, pow. starogardzki, mapa katastr. z 1843 r. Wieś nieregularna o samorzutnym rozplanowaniu, powstała w XVII w.

Problem wpływu środowiska na rozwój i rozmieszczenie najstarszych typów osiedli trzeba zatem oddzielić od problemu zasięgu najstarszego osadnictwa.

4. Do starszych genetycznie typów osiedli zaliczam na Pomorzu, jak to wynika z rozdziałów poprzednich, formy powstałe w drodze samorzutnego rozwoju. Jednak formy powstałe tą drogą nie są właściwe tylko dla jednego okresu historycznego; występują one również w innych okresach. Sposób dostosowania się do topografii, a zatem i charakter osiedli z różnych okresów, jest bardzo do siebie zbliżony. Ogólną cechą tych osad jest, jak to kilkakrotnie podkreślałam, ich mniejsza regularność i ściślejsze związanie rozplanowania osady z formą terenu. Wpływ środowiska, a specjalnie rzeźby jest tu, wydaje się większy, niż w układach znormalizowanych. Warto się zastanowić nad genezą tych różnic. Zarówno samorzutnie rozwijające się formy osad, jak i formy znormalizowane, są dostosowane przez człowieka do warunków topograficznych, jednak sposób dostosowania się ich jest inny. W samorzutnie rozwijających się osadach wzrost odbywa

Ryc. 51. Ocypel, pow. starogardzki, mapa katastralna z 1873 r. Nieregularna zabudowa z jądrem placowym. W XVII w. były tam piece smolarskie

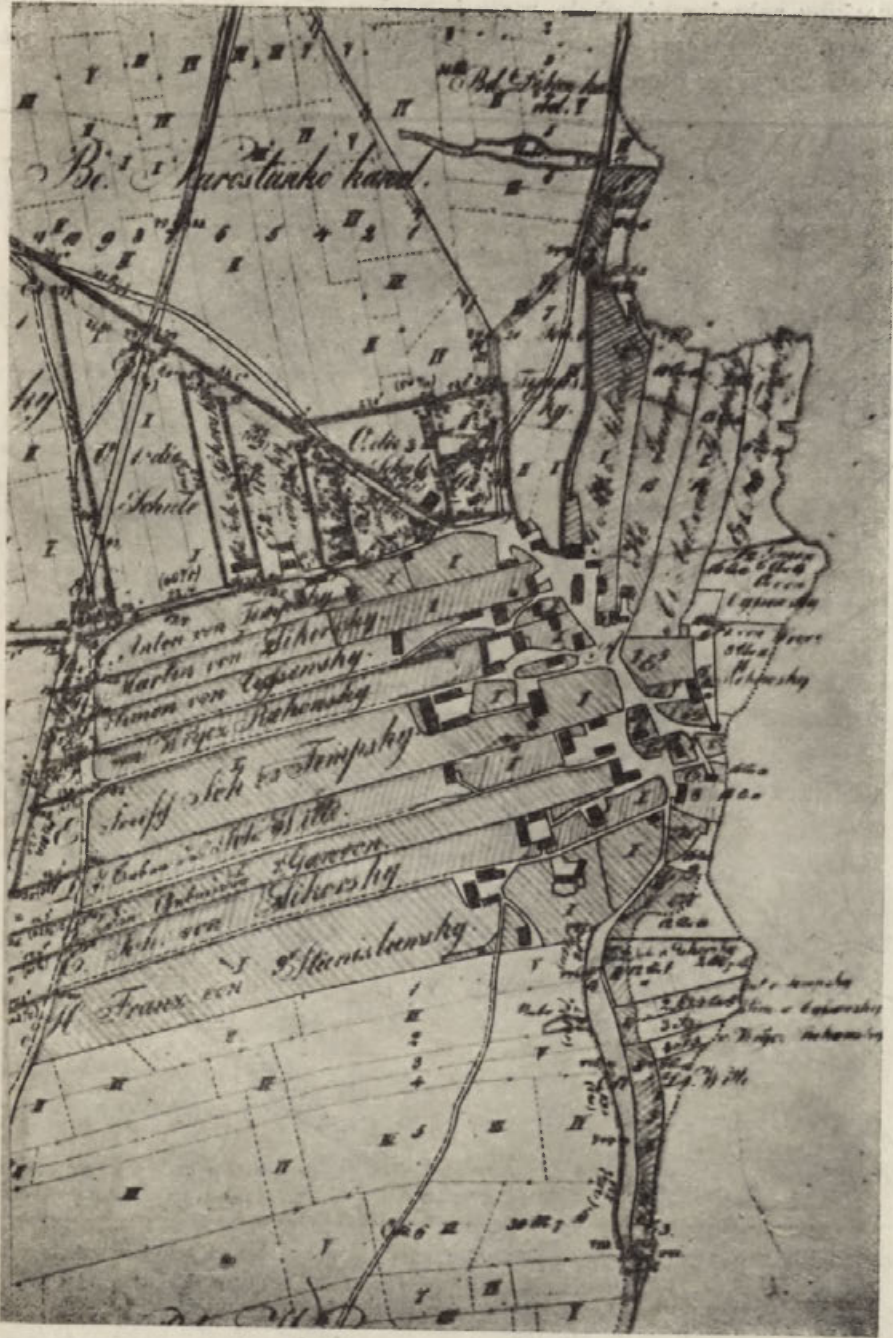
się powoli i każdy, zamierzający budować, wybiera dla siebie najlepsze miejsce w układzie dróg, domów i topografii. Decyzje wielu jednostek, działających przez pokolenia, tworzą plan osady, który jest niejako sumą działań różnych okresów i wielu jednostek. Rola rzeźby, wpływ jej na plan osady, jest tu większy, gdyż jednostka działająca ma małe możliwości przełamania oporu środowiska, regulacji zbczcy, dolin itp. Dlatego rzeźba terenu w większym stopniu wpływa na rozwój osad samorzutnych.

Osady planowo zakładane są wynikiem zbiorowego wysiłku, w którym drogi i place są wytyczane od jednego rzutu. Plan uwzględnia także element topograficzny, ale ustosunkowuje się do niego zgodnie z koncepcją całości osady. Budowa dróg nad doliną, budowa mostów, czy regulacja dostępu do wody, ułatwia pokonanie pewnych przeszkód.

Formy o samorzutnym rozplanowaniu występują szczególnie silnie w regionach pojezierza i sandru, to jest na tych obszarach, gdzie procesy osadnicze wprowadzające formy i układy znormalizowane, miały mniejsze natężenie. W regionie pojezierza istnieje wiele starych osad, które mają samorzutny układ rozplanowania, a równocześnie osiągnęły znaczny rozmiar. Należą do nich wsie placowe, o placu rozdrożnym, trójkątnym, jak np. Chmielno, Goręczyno. Na powstanie tego rozplanowania, powiązanego z przejściem przez dolinę, czy rzekę, o układzie rozdrożnym dróg, zwróciłam już uwagę (str. 50).

Przy powstawaniu osad o placu rozdrożnym oddziaływanie drogi jest większe od wpływu rzeźby. Natomiast ściślejsze powiązanie z rzeźbą widać wśród wsi wielodrożnych. Jako przykład silniejszego wpływu rzeźby na plan osady u osad powiększających się spontanicznie niechaj posłuży Kłęczno (Ryc. 52—53).

Wieś ta leży na zboczcu niecki jeziornej. Zbocze opada dość stromo. Droga główna wcina się parowem w zbocze i biegnie potem równolegle do brzegu jeziora. Wieś rozwijała się spontanicznie. W XVI w. było 7, a na mapie katastralnej z 1848 r. przeszło 30 domów. Zagrody stoją nieregularnie w stosunku do drogi, raz bliżej a raz dalej. Wywarła tu wpływ rzeźba, gdyż zagrody szukały sobie wygodnej pozycji w stosunku do zbocza i jeziora. Od strony jeziora po lewej stronie drogi, zbocze ma około 10 m wysokości względnej i domy leżą wyżej od drogi. Po prawej stronie drogi można obserwować raczej tendencję do oddalania się domów od brzegów jeziora, w głąb pól, zwłaszcza tam, gdzie boczny potok łagodną kotlinką schodzi do jeziora. Tu w jej obrębie powstał szereg zagród. Małe dróżki łączą zagrody z główną drogą. Na mapie katastralnej wieś robi wrażenie bezplanowej z tendencją do skupienia się wzdłuż jednej drogi. Nieregularność wsi podkreśla jeszcze fakt, że domy i zagrody są nierównej wielkości, co jest zjawiskiem częstym u osad, które powstawały na prawie polskim. Jest to wynik rozwarstwienia wsi, powstawania wielkich, zbliżonych do

Ryc. 52. Kłęczno, pow. bytowski, mapa katastr. z 1848 r. Wieś o rozplanowaniu samorzutnym, dostosowanym do zbocza. Prawo polskie. Własność Zakonu

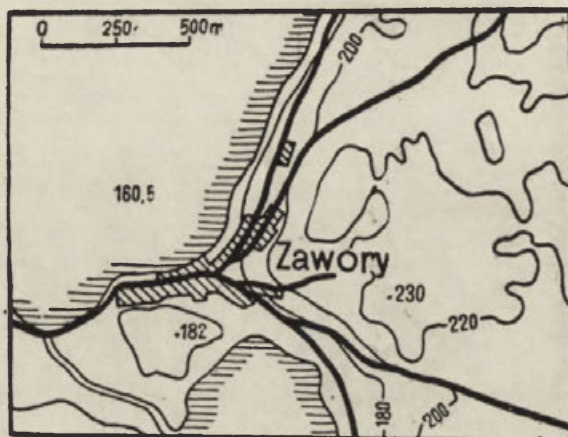
folwarków zabudowań obok małych chałup. Kłęczno jest typową wsią, w której dostosowanie się do rzeźby w spontanicznym rozwoju osady nadało wsi charakter nieregularny.

Ryc. 53. Kłęczno, pow. bytowski, położenie wsi. Wpływ stoku na rozplanowanie osady powstałej w drodze samorzutnego rozwoju

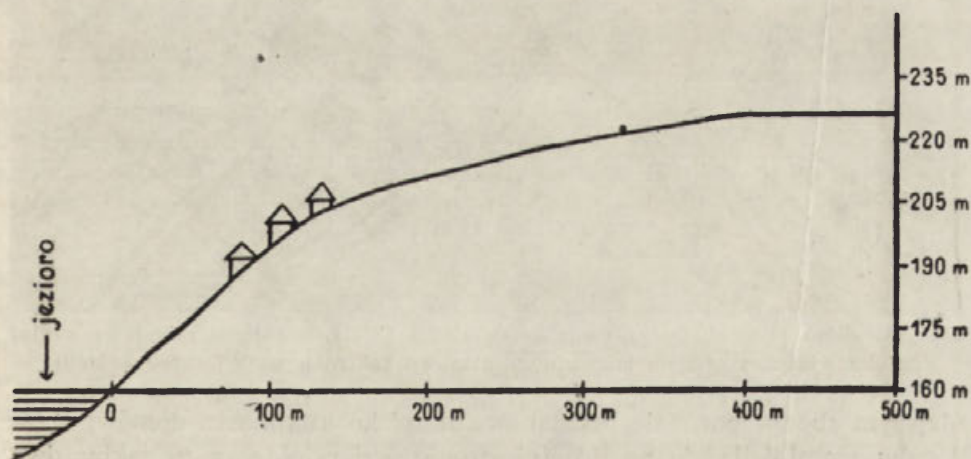
Tam, gdzie zbocze jest bardziej strome, dostosowanie osady do topografii jest jeszcze większe. Ostrzyce są położone na zboczu niecki Jeziora Ostrzyckiego. Stok jest stromy i opada do jeziora bez platformy przy-

brzeżnej. Domy stoją na różnych wysokościach od 30 do 5 m nad poziomem jeziora. Stwarza to amfiteatralny układ zagród, podobny do tego, jaki występuje na zboczach górskich.

Ryc. 54. Zawory, pow. kartuski, wieś położona jest na stromym stoku, który wywarł wpływ na rozbudowę planu wsi

Podobne zjawisko występuje w Ręboszewie, Zaworach (Ryc. 54—55) i innych wsiach położonych nad systemem jezior Raduni. Wpływ rzeźby,

Ryc. 55. Profil stoku na którym leży wieś Zawory, pow. kartuski

zbozca, jego stromości i ukształtowania przejawia się, w ścisłym powiązaniu rozplanowania osad z nie zmienioną przez człowieka rzeźbą i siecią wodną.

Wojsk (pow. chojnicki) jest osadą rozwijającą się spontanicznie, położoną nad jeziorem o średnicy ponad 1 km. Jezioro otacza droga, jednak osada nie rozłożyła się regularnie wzdłuż niej. Z jednej strony, na łagod-

Ryc. 56. Silno, pow. chojnicki, mapa katastralna z 1834 r. Regularna zabudowa wzdłuż potoku właściwa osadom lokacyjnym, planowo zakładanym. Własność Zakonu

niejszym zboczu powstało bezplanowe skupisko kilkunastu domów; część domów rozmieściła się po drugiej stronie jeziora. Mamy tu jakby dwa przysiółki zboczowe nad jednym jeziorem.

W osadach zakładanych planowo od jednego rzutu następuje wytyczenie dróg i placów, do których przylegają równe co do wielkości działki przyzagrodowe. Stwarza to pewną regularną postać rozplanowania. Jako kontrast dla Kłęczna i Wojska niech posłuży wieś Lichnowy. Jest to duża

wieś lokacyjna. Cały środek wsi długości jednego km, a szerokości 300 m zajmuje jezioro, zarosłe dziś przeważnie gęstymi szuwarami i trzcina. Wieś jest rozbudowana tylko po zewnętrznych stronach dróg nadjeziornych. W równych odległościach stoją domy w luźnych szeregach wokół całego jeziora. Mimo, że widać tu osadę dostosowaną w planie do niecki jeziornej, to jednak plan ten wyraża jednorazową z góry założoną koncepcję. Gdyby nad tym samym jeziorem rozwój postępował spontanicznie, to z pewnością system zabudowań nie objąłby całego, tak dużego jeziora, lecz powstałyby mniej regularne skupiska z tej jego strony, która jest lepiej powiązana z siecią dróg. Schemat rozwoju spontanicznego planu osady jest więc zupełnie inny i musi dać również inny wynik, podobny do tego, co w mniej sprecyzowanej formie spotyka się we wsi Wojsk. Tylko małe jeziorko, o charakterze stawów mogą stać się ośrodkiem wsi rozwijającej się samorzutnie.

Regularne rozplanowania nad jeziorami są mniej częste, natomiast znacznie częściej spotyka się osady zakładane w dolinach. Jako przykład może posłużyć Silno w pow. chojnickim (Ryc. 56). Silno ma plac dostosowany do doliny, o płaskim, szerokim dnie. Wieś jest około 1 km długa, a plac — szeroki od 150—200 m zajmuje całe dno doliny, zamienione częściowo w ogrody i łąki. Układ regularny zagród po zewnętrznej stronie dróg jest przejawem dawnego rozmieszczenia równych co do wielkości gospodarstw. Po stronie wewnętrznej placu powstały domy, tworzące nawet dziś dość zwarte szeregi dawnych zagród chałupniczych i małorolnych.

Plan osady nie założonej od jednego rzutu ale rozwijającej się spontanicznie nad doliną ma inny układ. Istnieje tendencja do rozbudowy raczej tylko po jednej stronie doliny, do tworzenia się ulicówek jednodrożnych. Dopiero dalszy rozwój osady, powodujący powstanie wsi wielodrogowej, przenosi rozbudowę na drugą stronę doliny.

Już na podstawie tylko pobieżnej obserwacji planów katastralnych i współczesnych kształtów wsi można mówić o pewnych schematach rozwojowych osad w zależności od rzeźby — przy czym schemat rozwoju osad spontanicznych, jak z tych kilku przykładów wynika, ma inny układ w stosunku do doliny niecki jeziornej niż w osadach zakładanych. W tym zjawisku przejawia się właśnie inny, ściślejszy sposób dostosowania się do środowiska jednostek działających pojedynczo i grupy społecznej, działającej w zespole.

VI. UWAGI KOŃCOWE

Opracowanie moje miało na celu wyjaśnienie powstania i rozwoju typów wsi na Pomorzu, zachowanych do dziś w terenie i rozważenie wpływu środowiska geograficznego na te procesy. Punktem wyjścia były więc ob-

serwacje współczesnego osadnictwa, poszczególnych planów wsi i map topograficznych oraz dawniejszych katastralnych.

Praca nie miała na celu ani odtworzenia sieci osadniczej ani zewnętrznego wyglądu osad dla poszczególnych okresów historycznych. Daje ona jednak pewne materiały dla rozwiązania tego problemu, a mianowicie na podstawie materiałów kartograficznych analizę kształtów wsi w nawiązaniu do czasu powstania osiedli. Daje więc materiał geograficzno-kartograficzny, usystematyzowany według okresów historycznych. Na tle tak zebranego materiału podaje szereg obserwacji i hipotez. Punktem wyjścia dla wyjaśnienia genezy planu wsi było powiązanie typów wsi z stosunkami społeczno-gospodarczymi oraz z polskim i niemieckim prawem osadniczym. W pracy wyraźnie uwypuklono, że kształt osady zależy od procesów społeczno-gospodarczych i wielkich akcji kolonizacyjnych. Dlatego odrzucenie narodowego pochodzenia kształtów wsi dla Pomorza jest zasadniczym osiągnięciem pracy. O kształcie wsi nie decydowało to, jaka grupa etniczna ją zakładała, ale jakie sposoby gospodarowania i stosunki społeczne charakteryzowały dany okres rozwoju osadnictwa, na określonym terytorium. Od sposobu gospodarowania, obyczajów i prawa dziedziczenia i w ogóle stosunków społecznych zależały przemiany i wzrost osad.

Wyróżniłam dwa różne sposoby powstawania osad: 1) spontaniczny, w którym osada powiększa się przez powolny rozrost i 2) planowy, w którym wieś powstaje w wyniku jednorazowego założenia. Jest to zasadniczy problem, który w badaniach osadnictwa musi być uwzględniany, a który daje materiał do zasadniczej klasyfikacji typów rozplanowania.

Na Pomorzu procesy powstawania samorzutnego rozplanowania wsi występowały w różnych okresach historycznych i one nadały piętno osadnictwu na znacznych obszarach Pomorza, zwłaszcza na pojezierzu i sandrze. Osady na prawie polskim to pierwszy rodzaj osad, wśród których występują samorzutne rozplanowania. Liczne są wśród nich małe wsie placowe, z których do najciekawszych należą wsie o trójkątnym, rozdrożnym placu, lub małe owalnice. Plac trójkątny wiąże się z rozwidleniem dróg i jest najprostszym, samorzutnie powstającym typem placu. W osadach tych, moim zdaniem, zachowały się najstarsze formy osadnictwa na Pomorzu. Budzą one ciekawość i tym, że analogiczne formy znajdują się w pozostałych regionach Polski np. na Śląsku i Pomorzu Zachodnim. Na tę archaiczną formę osadnictwa zwracano dotąd w naszej literaturze za mało uwagi, gdyż uczeni niemieccy, ulegając tendencjom nacjonalistycznym nie byli zainteresowani w odtwarzaniu form starszego, słowiańskiego osadnictwa.

W nowszych czasach osady o samorzutnym rozplanowaniu powstawały na porębach, z dawnych hut i wysiółków. Pokryły one pojezierze gęstą siecią małych osad, o nieregularnym kształcie, dostosowanym do topografii.

Od osad o samorzutnym rozplanowaniu odróżniają się osady zakładane planowo od jednego rzutu. Większe akcje kolonizacyjne wprowadziły regularny pomiar pól, podział pól, dróg, a odpowiednio do tego dostosował się też regularny układ domów w planowo zakładanej osadzie. Zazwyczaj istnieją normy społeczne i techniczne według których prowadzi się tego rodzaju akcję osadniczą.

Na Pomorzu istnieje poważna liczba wsi tego typu, powstałych jako wsie gospodarki czynszowej na prawie niemieckim. Forma znormalizowana tego typu osad na Pomorzu przybrała postać dużej wsi placowej.

Wsie placowe, powstałe jako typy znormalizowane w okresie kolonizacji na prawie niemieckim, miały za wzór miejscowe osady placowe. Najpóźniejszą, ostateczną postacią tego typu jest na Pomorzu wieś o prostokątnym placu, którą Zakon wprowadził w Ziemi Gniewskiej, albo owalno-placowa głównie na południo-zachodzie w Chojnickiem. Wsie te mają układ regularny. Zagrody są równej wielkości i o podobnym rozplanowaniu. Od osad prawa polskiego wyróżniają się zarysem placu, wielkością i regularnością i do dziś są w sieci osadniczej pozostałością po lokacji na prawie niemieckim, której pozostałe przejawy, jak układ pól, gospodarka trójpolowa i formy samorządu zanikły. Proces tworzenia dużych wsi nie objął dużej części terenów Pomorza. Zasięg ich nie pokrywa się również z zasięgiem osad na prawie niemieckim i jest mniejszy .

Większość osad, które uzyskały prawo niemieckie wykazuje bowiem mniej regularny kształt, który mógł powstać z powiększenia starszych, już istniejących osad. Główną tezę pracy jest więc twierdzenie, że o dzisiejszych formach osadnictwa, zdecydowały stosunki gospodarcze i społeczne okresu feudalizmu. Choć wsie nie zachowały w pełni postaci z tego okresu, to jednak formy wówczas wprowadzone w znacznej części wpłynęły na układ istniejących osiedli. Osadnictwo planowe, związane z okresami nasilenia zorganizowanej akcji osadniczej, które odróżnia się znormalizowanym schematem w planie osady, ogranicza się na Pomorzu, jak to stwierdzono, do mniejszych obszarów. Poza typem wsi na prawie niemieckim należy tu typ wsi kolonizacyjnej nowszej, tzw. rzędówki, oraz typ folwarku kapitalistycznego.

W innych regionach, lub częściach kraju, typy znormalizowane mogą się również zmieniać w zależności od przebiegu procesów osadniczych; zasadniczo jednak przeciwstawność form znormalizowanych formom samorzutnie powstałym powinna i tam być podstawą klasyfikacji typów osadnictwa.

Wpływ środowiska geograficznego ma charakter bierny, nie decydujący dla procesu powstawania kształtów wsi. Kształt osady jest stworzony przez człowieka. Obserwować jednak można różny stosunek człowieka do rzeźby, gdy działa jako jednostka w osadach powiększających się samorzutnie

i wówczas, gdy działa zbiorowo w planowo zakładanych dla zespołu kolonistów osadach. Silniejsze uzależnienie od przyrody występuje w tym wypadku, gdy rzeźba, dostęp do wody, stanowi bezpośrednią przyczynę lokalizacji domów powiązaną z najłatwiejszym pokonaniem przeszkód stawianych przez przyrodę; stąd powstaje bezładne nagromadzenie domów na zboczach i pewna chaotyczność w rozwoju osady przy prostym układzie dróg w osiedlach rozwijających się samorzutnie.

W osadach tego typu powstałych na Pomorzu przejawia się ta ściślejsza zależność w formie wykorzystania przejść w dolinach między jeziorami i zboczy dla skupień chaotycznych, zaś przesmyków dla placowych wsi rozdrożnych. Można więc wnioskować, że rzeźba wpłynęła tu w poważny sposób na formy osadnictwa. Schemat rozwoju rozplanowania spontanicznego w stosunku do pewnych form terenu, jak dolina, niecka, strome zbocze jest inny od schematu stosowanego przy osiedlach jednorazowo zakładanych.

Wpływ środowiska przejawia się również w zasięgu typów osadnictwa. Nie tylko zasada „dobra gleba, stare osadnictwo“, ale i druga zasada „na dobrych glebach nowe procesy gospodarczo-społeczne mające na celu intensyfikację rolnictwa rozwijają się wcześniej i pełniej“ da się ustalić dla Pomorza. Dlatego zarówno zasięg dużych wsi na prawie niemieckim, jak i folwarków, wiąże się dość ściśle z dobrymi glebami. Na rozwój tych procesów na pozostałych terenach hamująco działało środowisko jałowych gleb pojezierza i sandrów, gdzie ani osadnictwo na prawie niemieckim, ani proces powstawania folwarku kapitalistycznego, nie przybrały takich rozmiarów, jak na urodzajniejszych równinach moreny dennej. Inne formy osadnicze na tych obszarach są odzwierciedleniem nieco innego przebiegu procesów gospodarczych wywołanego innymi warunkami środowiska.

Aczkolwiek więc środowisko geograficzne nie działa w sposób decydujący na osadnictwo, to jednak człowiek w różny sposób przystosował się do środowiska. W rezultacie w dziełach człowieka, wpływ środowiska występuje w różnorodnych postaciach, wymagając odpowiedniej interpretacji geograficznej.

SPIS LITERATURY, ŹRÓDEŁ I MAP

- Albert I., Ze studiów nad wpływem sieci wodnej na położenie geograficzne osiedli wiejskich. Przyczynek metodyczny. „Czasopismo Geograficzne”, t. X, Lwów 1932, s. 198—208.
- Albert I., Z geografii osiedli wiejskich w dorzeczu Sanu. Prace geograficzne wyd. przez E. Romera, z. 16, Lwów 1934, s. 1—34.
- Arnold St., Geografia historyczna, jej zadania i metody. „Przegląd Historyczny”, t. 8, z. 1, Warszawa 1929, s. 1—32.
- Arnold St., Geografia historyczna Polski. Warszawa 1951.
- Balzer O., Chronologia najstarszych kształtów wsi słowiańskiej i polskiej. „Kwartalnik Historyczny”, t. 24, z. 3—4, Lwów 1910, s. 360—406.
- Balzer O., Rewizja teorii o pierwotnym osadnictwie w Polsce. „Kwartalnik Historyczny”, t. 12, z. 1, Lwów 1898.
- Barten H., Die Siedlungen in Südwestposen. Veröffentlichungen der Schlesischer Gesellschaft für Erdkunde und des Geographischen Instituts der Universität Breslau, t. 18, Wrocław 1932.
- Bernard J., Une formule pour la cartographie de l'habitat rural avec application au département de l'Yonne. Troisième Rapport de la Commission de l'Habitat Rural. Congrès International de Géographie, Paryż 1931, s. 26—27.
- Biskup M., Tomczak A., Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w. I. Rozmieszczenie własności ziemskiej. II. Sieć parafialna. Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, r. 58, z. 1, Toruń 1955.
- Bogusławski W., Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej, t. 1—4, Poznań 1887—1900.
- Braun F., Der Einfluss des Waldes auf die Verbreitung der westpreussischen Siedlungen. „Petermanns Geographische Mitteilungen”, t. 63, Gotha 1917.
- Bronisch G., Ohle W., Die Kunst und Kulturdenkmäler der Provinz Pommern. Kreis Kammin. Szczecin 1939.
- Bronisch G., Ohle W., Teichmüller H., Die Kunst und Kulturdenkmäler der Provinz Pommern. Kreis Bütow. Szczecin 1938.
- Buchwald G., Der Ursprung des Rundlings. „Globus”, t. 79, Brunszwik 1901, z. 19, s. 293—298, z. 20, s. 318—323.
- Bujak Fr., Studia nad osadnictwem Małopolski, cz. I. Rozprawy Wydz. Hist.-Filoz. Polsk. A. Um., t. 47, Kraków 1905, s. 172—438.
- Bujak Fr., Z dziejów wsi polskiej (Wsi zamku oświęcimskiego na początku XVI w.). Odbitka ze Studiów historycznych wydanych ku czci prof. Wincentego Zakrzewskiego, Kraków 1908.
- Ciołek G., Wpływ środowiska geograficznego na osadnictwo wiejskie. Lud, t. XXXIX, Poznań 1952, s. 228—252.

- Ciołek G., Podstawy regionalnego planowania wiejskiego. Artykuł dyskusyjny, „Architektura”, nr 2, Warszawa 1947.
- Cramer R., Geschichte der Lande Lauenburg und Bütow, Królewiec 1858.
- Czajka W., Stand und Aufgaben der Siedlungsgeographie Schlesiens. Vom deutschen Osten, Veröffentlichungen der Schlesischer Gesellschaft für Erdkunde und Geographischen Instituts der Universität Breslau, t. 21, Wrocław 1934, s. 221—248.
- Czaplewski P., Stosunki narodowościowe w Kartuzji. Księga Pamiątkowa 75-lecia Towarzystwa Naukowego w Toruniu, Toruń 1952, s. 13—34.
- Demangeon A., La géographie de l'habitat rural. Rapport de la Commission de l'Habitat Rural, Paryż 1928.
- Dion R., Perspectives de recherches sur l'évolution des types de l'habitat rural en France. Comptes Rendus du Congrès International de Géographie, Amsterdam 1938, t. 2, sekcja AF, Leyda 1938, s. 62—72.
- Dobrowolska M., Dynamika krajobrazu kulturalnego. „Przegląd Geograficzny”, t. 21, Warszawa 1947, s. 153—203.
- Dobrowolska M., Studia nad osadnictwem w dorzeczu Wisłoki i Białej. „Wiadomości Geograficzne”, nr 6—7, Kraków 1931, s. 103—108.
- Dobrowolski K., Najstarsze kształty wsi w Polsce. Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU, XXXIII, z. 3, Kraków 1928, s. 6—8.
- Dobrowolski K., Najstarsze osadnictwo Podhala. Badania z dziejów społecznych i gospodarczych, t. 20, Lwów 1935.
- Dylik J., Rozwój osadnictwa w okolicach Łodzi. Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Wydział III, z. 4, Acta Geographica Universitatis Lodziensis 2, Łódź 1948.
- Dziedzic Fr., Uwagi o współczesnym osadnictwie na Pomorzu. IV Zjazd Pomorzoznawczy, Toruń 1936.
- Dziewoński K., Geografia miast i osiedli w Polsce. Warszawa 1953.
- Dziewoński K., Geografia Trzebnicy i ujazdu trzebnickiego w okresie wczesnośredniowiecznym. Studia Wczesnośredniowieczne, t. 1, Wrocław 1952, s. 15—25.
- Engel Fr., Erläuterungen zur historischen Siedlungsformenkarte Mecklenburgs und Pommerns. „Zeitschrift für Ostforschungen”, t. 2, Marburg a. Lahn 1953.
- Evers W., Das „Hof und Dorf”. Problem auf Grund neuer Untersuchungen im mittleren Ostfalen (um Hildesheim). „Petermanns Geographische Mitteilungen”, z. 4, Gotha 1952, s. 254—260.
- Frelek M., Instrukcja w sprawie planowania osiedli wiejskich ZSRR, „Przegląd Geodezyjny”, t. 7, Warszawa 1951, s. 297—301.
- Friedberg M., Kultura polska a niemiecka. Poznań 1946.
- Galon R., Dolina dolnej Wisły, jej kształt i rozwój na tle budowy dolnego Powiśla. Badania geograficzne nad Polską Północno-Zachodnią, t. 12, Poznań 1934.
- Galon R., Klimat Pomorza i Prus Wschodnich. „Słownik Geograficzny Państwa Polskiego”, z. 1, Warszawa 1937, s. 41—84.
- Geisler W., Das deutsche Weichselland. Die Siedlungsgeographische Verhältnisse, „Geographischer Anzeiger”, Gotha 1922, s. 250—252.
- Geisler W., Die ländlichen Siedlungsformen des deutschen Weichsellandes. „Alt-preussische Forschungen”, t. 3, 1926, s. 45—58.
- Geisler W., Probleme der ländlichen Siedlungsformen in unteren Weichsellande. Vom deutschen Osten. Veröffentlichungen der Schlesischer Gesellschaft für Erdkunde und des Geographischen Instituts der Universität Breslau, t. 21, Wrocław 1934, s. 161—178.
- Geisler W., Die Weichsellandschaft von Thorn bis Danzig. Brunzwick 1922.

- Gerlach J., „Nawsie” wspólna własność gromadzka wsi staropolskiej. „Czasopismo prawno-historyczne”, t. 4, Poznań 1952, s. 260—273.
- Gieysztor A., Geneza państwa polskiego w świetle nowszych badań. „Kwartalnik Historyczny”, t. LXI, z. 1, Warszawa 1954, s. 103—136.
- Goldbeck J. F., Vollständige Topographie des Königreichs Preussen, t. 2, Westpreussen, Kwidzynie 1789.
- Górski K., Państwo Krzyżackie w Prusach. Bydgoszcz—Gdańsk 1946.
- Górski K., Zarys dziejów osadnictwa na Pomorzu. Toruń 1933.
- Gradmann R., Das mitteleuropäische Landschaftsbild nach seiner geschichtlichen Entwicklung. „Geographische Zeitschrift”, t. 7, Lipsk 1901.
- Hirsch T., Geschichte des Karthauser Kreises. „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, t. VI, Gdańsk 1882.
- Hładyłowicz J. K., Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku. Badania z dziejów społecznych i gospodarczych, t. 12, Lwów 1932.
- Jacurński W., Geografia historyczna jako dyscyplina naukowa. „Przegląd Radzieckiej Literatury Geograficznej”, Biuletyn P. T. G. nr 16/6, Warszawa 1952, s. 1—30.
- Jacurński W., Przedmiot i zadania geografii historycznej. „Przegląd Radzieckiej Literatury Geograficznej”, Biuletyn P. T. G. nr 12/9, Warszawa 1952, s. 1—43.
- Jeżowa K., Der Grundbesitz im Weichselpommern zur Zeit der Teilungen Polens und vor dem Weltkrieg. Gdańsk 1934.
- Kaczmarczyk K., Ciężary ludności miejskiej i wiejskiej na prawie niemieckim w Polsce XIII i XIV w. Warszawa 1911.
- Kaczmarczyk Z., Czynniki geograficzne w rozwoju dziejowym Polski. „Roczniki Historyczne”, t. XVI, Poznań 1947, s. 1—35.
- Kaczmarczyk Z., Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry. Poznań 1945.
- Kasiske K., Das deutsche Siedelwerk des Mittelalters in Pommerellen. „Einzelschriften der Historischen Kommission für Ost und Westpreussische Landesforschung”, t. 7, Królewiec 1938.
- Kasiske K., Die Siedlungstätigkeit des deutschen Ordens in Ostlichen Preussen bis zum Jahr 1410. „Einzelschriften der Historischen Kommission für Ost und Westpreussische Landesforschung”, t. 5, Królewiec 1934.
- Kiełczewska M., L'évolution cyclique d'habitat rural étudié dans la Poméranie. Congrès International de Géographie, Varsovie 1934, Comptes Rendus, t. 3, sekcja III, Warszawa 1937, s. 482—487.
- Kiełczewska M., Osadnictwo wiejskie Pomorza. Badania geograficzne nad Polską północno-zachodnią, t. 14, Poznań 1934, s. 1—41.
- Kiełczewska M., Osadnictwo wiejskie Wielkopolski. Badania geograficzne nad Polską północno-zachodnią, t. 6—7, Poznań 1931, s. 71—124.
- Kiełczewska M., Typy i rodzaje osiedli wiejskich na Pomorzu. IV Zjazd Pomorzoznawczy, Toruń 1936.
- Kopittke H., Der Kreis Lauenburg in Pommern. Wirtschaftsgeographische Arbeiten der Handels-Hochschule Königsberg, Królewiec 1930.
- Kötschke R., Ebert W., Geschichte der ostdeutschen Kolonisation. Lipsk 1937.
- Krollmann Ch., Die Herkunft der deutschen Ansiedler in Preussen. „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, z. 54, Gdańsk 1912.
- Kuhn W., Die deutsche Siedlungsformen in Polen. „Deutsche Blätter in Polen”, t. 6, Poznań 1929.
- Kujot St., O majątkach biskupich na Pomorzu. Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 2, Toruń 1880, s. 1—97.

- Lalik T., Przegląd badań nad historią rozplanowania osad wiejskich w Polsce. Instytut Urbanistyki i Architektury, Prace Własne, z. 11, Warszawa 1953.
- Lavedan P., Géographie des villes. Paryż 1936.
- Lavedan P., L'histoire de l'urbanisme, t. 1—3, Paryż 1926, 1941, 1952.
- Lefebvre Th., Principes d'une classification des types d'habitations rurales. Comptes Rendus du Congrès International de Géographie, Amsterdam 1938, t. 2, sekcja AF, Leyda 1938, s. 106—110.
- Leipoldt J., Die Flurformen Sachsens. „Petermanns Geographische Mitteilungen“, t. 82, Gotha 1936, s. 341—343.
- Lencewicz St., Polska, Wielka Geografia Powszechna. Warszawa 1937.
- Lencewicz St., Geografia fizyczna Polski, wyd. III popr., Warszawa 1955.
- Leszczycki St., Badania geograficzne nad osadnictwem w Beskidzie Wyspowym. „Wiadomości Służby Geograficznej“, t. VI, z. 4, Warszawa 1932, s. 305—387.
- Leszczycki St., Influence du milieu géographique, du Podhale, Congrès International de Géographie, Varsovie 1934, Comptes Rendus, t. 3, sekcja III, Warszawa 1937, s. 530—536.
- Lorch W., Neue Methoden der Siedlungsgeschichte. „Geographische Zeitschrift“, t. 45, Lipsk 1939, s. 294—305.
- Lorentz Fr., Geschichte der Kaschuben, Berlin 1926.
- Łęga Wł., Obraz gospodarczy Pomorza Gdańskiego w XII i XIII wieku. Poznań 1945.
- Łęga Wł., Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk Toruń 1930.
- Łowmiański H., Przyczynki do kwestii najstarszych kształtów wsi litewskiej. Wilno 1930.
- Maas W., Über deutsche Dorfforme und die deutsch-polnische Sprachgrenze daselbst. „Zeitschrift des Verein für Volkskunde“, NS, t. 39, z. 3, 1936, s. 274—277.
- Mager Fr., Die Entwicklung der Kulturlandschaft Pommerellens. Vom deutschen Osten, Veröffentlichungen der Schlesischen Gesellschaft für Erdkunde und des Geographischen Instituts der Universität Breslau, t. 21, Wrocław 1934, s. 148—160.
- Mager Fr., Geschichte der Landeskultur Westpreussens und des Netzebezirks bis zum Ausgang der polnischen Zeit. „Schriften des Instituts für Osteuropäische Wirtschaft“, z. 17, Berlin 1936.
- Martiny R., Die Formen der ländlichen Siedlungen in der Provinz Posen. „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen“, t. 28, Poznań 1913, s. 23—42.
- Martiny R., Die Grundrissgestaltung der deutschen Siedlungen. „Petermanns Geographische Mitteilungen“, Ergänzungsheft 197, Gotha 1928.
- Masłowski J., Kolonizacja wiejska na prawie niemieckim w woj. sieradzkim, łęczyckim, na Kujawach, w Ziemi Dobrzyńskiej do r. 1370. „Roczniki Historyczne“, t. 13, z. 2, Poznań 1937, s. 375—378.
- Matuszewski J., Immunitet ekonomiczny w dobrach Kościoła w Polsce. Poznań 1936.
- Meitzen A., Siedlung und Agrarwesen der West- und Ostgermanen, der Kelten, Finnen, Römer und Slaven, t. 1—3, Berlin 1895.
- Meitzen A., Über Bildung von Dörfern und deren nationale Bedeutung. „Zeitschrift für Ethnologie“, Berlin 1872.
- Muhl J., Geschichte der Dörfer auf der Danziger Höhe. „Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreussens“, t. 21, Gdańsk 1938.
- Muhl J., Studien zur westpreussischen Gütergeschichte. „Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreussens“, t. 1, 2, 3, Gdańsk 1925—1928.
- Münch H., Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku. PAU, Prace Komisji Atlasu Historycznego, t. IV, Kraków 1946.

- Nowakowski St., Geografia gospodarcza Polski Zachodniej. T. 1, Poznań 1929.
- Ostrowitianow K. W., Renta gruntowa a rozwój kapitalizmu w rolnictwie. Warszawa 1948.
- Paczkowski J., Opis królewzczyzny w woj. pomorskim i malborskim 1664 r. Toruń 1938.
- Panske P., Handfesten der Komturei Schlochau. Gdańsk 1921.
- Panske P., Handfesten der Komturei Schlochau. Gdańsk 1911.
- Paradowski J., Osadnictwo w Ziemi Chełmińskiej w wiekach średnich. Badania z dziejów społecznych i gospodarczych, t. 28, Lwów 1936.
- Pawłowski St., Charakterystyka morfologiczna wybrzeża polskiego. Poznań 1922.
- Pawłowski St., Encore une méthode de représentation cartographique générale de l'habitat rural. Comptes Rendus du Congrès International de Géographie, Amsterdam 1938, t. 2, sekcja AF, Leyda 1938, s. 129—130.
- Pawłowski St., Osiedla wiejskie na Pomorzu pod względem geograficzno-osadniczym i narodowościowym. Toruń 1935.
- Pawłowski St., Budowa geologiczna i krajobrazy morfologiczne Pomorza. Słownik Geograficzny Państwa Polskiego, t. 1, Warszawa 1937, s. 10—29.
- Pawłowski St., Czekalski J., L'habitat rural en Pologne, Essai de la synthèse. Congrès International de Géographie, Varsovie 1934, Comptes Rendus, t. 3 sekcja III, Warszawa 1937, s. 497—507.
- Perlbach M., Pommerellisches Urkundenbuch. Gdańsk 1881—1882.
- Piaścik Fr., Osadnictwo w puszczy kurpiowskiej. „Rustica”, nr 1, Zakład Architektury Polskiej, Warszawa 1939.
- Pietkiewicz St., Podział morfologiczny Polski północnej i środkowej. „Czasopismo Geograficzne”, t. XVIII, z. 1—4, Warszawa 1947, s. 123—169.
- Plehn H., Zur Geschichte der Agrarverfassung von Ost- und Westpreussen. „Forschungen zur Brandenburg und Preussische Geschichte”, z. 17—18, Lipsk 1904—1905.
- Pollakówna M., Osadnictwo Warmii w okresie krzyżackim. Poznań 1953.
- Potkański K., Pisma pośmiertne, t. I—II, Kraków 1922—1924.
- Praesent H., Besiedlung und Bevölkerung. Handbuch von Polen, Berlin 1918, s. 325—364.
- Rewieńska W., Miasta i miasteczka w północno-wschodniej Polsce. Wilno 1936.
- Rink J., Orts und Flurnamen der Koschneiderei. Gdańsk 1926.
- Roepffel R., Über die Verbreitung des Magdeburger Stadtrechts im Gebiete des alten polnischen Reiches ostwärts der Weichsel. Abhandlungen der Historischer Philologischer Gesellschaft in Breslau, t. 1, Wrocław 1857.
- Rutkowski J., Przebudowa wsi w Polsce po wojnach w połowie XVIII wieku. „Kwartalnik Historyczny”, t. 30, Lwów 1916.
- Schienger H., Bemerkungen zur ostdeutschen Dorfformenforschung. „Geographische Zeitschrift”, t. 38, Lipsk 1932, s. 347—355.
- Schlenger H., Formen ländlicher Siedlungen in Schlesien. Veröffentlichungen der Schlesischer Gesellschaft für Erdkunde und des Geographischen Instituts der Universität Breslau, t. 10, Wrocław 1930.
- Schlüter O., Die Siedlungen in nordöstlichen Thüringen. Berlin 1903.
- Schmidt E., Geschichte des Deutschtums im Lande Posen unter polnischer Herrschaft. Bydgoszcz 1904.
- Schuch H., Historische Nachrichten über die Landschaft um Berent, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, t. 10, Gdańsk 1883.
- Schultz F., Geschichte des Kreises Lauenburg in Pommern, Lębork 1912.

- Sczaniecki M., Nadania ziemi na rzecz rycerzy w Polsce do końca XIII w. Prace Komisji Historycznej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, t. XI, z. 3, Poznań 1937—1938.
- Strada L., L'évolution de la physiognomie de l'habitat rural en Pologne. Congrès International de Géographie, Varsovie 1934, Comptes Rendus, t. 3, sekcja III, Warszawa 1937, s. 508—513.
- Sułowski J., O planowaniu osiedli rolniczych (Refleksje praktyka). „Przegląd Geodezyjny”, t. 7, nr 9, Warszawa 1951.
- Ślaski K., Zasięg lasów Pomorza w ostatnim tysiącleciu. „Przegląd Zachodni”, nr 5—6. Poznań 1951, s. 207—263.
- Świderski W., Wpływ terenu na położenie osiedli wiejskich. „Przegląd Geograficzny”, t. 21, Warszawa 1947, s. 275—286.
- Tłoczek I. F., Wieś spółdzielcza (Planowa organizacja terenu). „Miasto”, z. 1, Warszawa 1951, s. 1—10.
- Tłoczek I. F., Zasady planowania. „Miasto”, z. 2, Warszawa 1951, s. 20—36.
- Toeppen M., Die Zinseverfassung Preussens unter der Herrschaft des deutschen Ordens. „Zeitschrift für Preussische Geschichte und Landeskunde”, t. 4, Berlin 1867.
- Treblin M., Beiträge zur Siedlungskunde in ehemaligen Fürstentum Schweidnitz. „Darstellungen und Quellen zur Schlesischen Geschichte”, t. 6, Wrocław 1908.
- Tschoppe G. A., Stenzel G. A., Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte und der Einführung und Verbreitung deutscher Kolonistenrechte in Schlesien und Oberlausitz. Hamburg 1832.
- Tyc T., Początki kolonizacji wiejskiej na prawie niemieckim w Wielkopolsce (1200—1333). Poznań 1924.
- Tymieniecki K., Ustrój społeczno-gospodarczy wczesnej doby piastowskiej. Sprawozdania PAU, t. L, z. 3, Kraków 1949, s. 95—102.
- Tymieniecki K., Ziemia polskie w starożytności. Ludy, kultury najdawniejsze, Poznań 1951.
- Uhorzak F., Z metodyki badań nad osadnictwem. „Czasopismo Geograficzne”, t. 10, z. 1—3, Lwów 1932, s. 11—28.
- Warężak J., Osadnictwo Kasztelanii Łowickiej 1136—1847. Cz. 1, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Wydział II, nr 6, Łódź 1952.
- Warschauer A., Geschichte der Provinz Posen in polnischer Zeit. Poznań 1914.
- Wąsowicz J., Z geografii osadnictwa wiejskiego na Wołyniu. „Czasopismo Geograficzne”, t. 12, Lwów 1934, s. 284—293.
- Wegner R., Ein Pommersches Herzogtum und eine deutsche Ordens-Komturei. Poznań 1872.
- Wojciechowski Z., Państwo polskie w wiekach średnich, Dzieje ustroju. Poznań 1948.
- Zaborski B., O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu. Prace Komisji Etnograficznej PAU, t. 1, Kraków 1926.
- Zaborski B., Osiedla wiejskie Pomorza. Toruń 1935.
- Zajchowska St., L'influence des conditions physiques et historiques sur le caractère et changements de l'habitat rural de la Silésie de Teschen. Congrès International de Géographie, Varsovie 1934, Comptes Rendus, t. 3, sekcja III, Warszawa 1937, s. 514—525.
- Zajchowska St., Owalnica — typ starej wsi między Łabą i wschodnią granicą Pomorza Mazowieckiego. „Przegląd Zachodni”, nr 9/10, Poznań 1950, s. 298—307.
- Zajchowska St., Rozwój osadnictwa na Ziemi Lubuskiej. „Przegląd Zachodni”, nr 11/12, Poznań 1953, s. 460—467.

- Zajchowska St., Rozwój sieci osadniczej okolic Poznania XI—XX w. „Przegląd Zachodni”, nr 6/8, Poznań 1953, s. 101—141.
- Ziese mer W., Siedlungsgeschichte Ost und Westpreussens. „Hanseatische Geschichtsblätter”, Lubeka 1929.
- Zimmermann G., Kreis Lauenburg in Pommern. Lipsk 1935.
- Zimmermann K., Fryderyk Wielki i jego kolonizacja rolna na ziemiach polskich, t. I—II, Poznań 1915.
- Zierhoffer A., Pewien wzór na określenie rozproszenia i skupienia osiedli wiejskich. Zbiór prac poświęconych E. Romerowi, Lwów 1934, s. 488—494.
- Zierhoffer A., Sur une formule servante à exprimer la dispersion et la concentration absolue de l'habitat rural. Congrès International de Géographie, Varsovie 1934, Comptes Rendus, t. 3, sekcja III, Warszawa 1937, s. 410—415.
- Zytkowicz L., Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z r. 1598. Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Fontes, t. 36, Toruń 1950.
- Zytkowicz L., Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z r. 1582. Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Fontes, t. 37, Toruń 1953.

MAPY

- Mapy katastralne 300 wsi z końca XVIII i pierwszej połowy XIX wieku. (Spis szczegółowy map katastralnych na s. 21 i nast.)
- Schroetter E., Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Lithauen und West-Preussen nebst dem Netzdistrict. Królewiec 1796—1802, 1 : 150 000.
- Mapy topograficzne szczegółowe, polskie i niemieckie w podziałce 1 : 25 000 i 1 : 100 000. Mapy „Deutsche Heereskarte”, wyd. 1940. 1 : 300 000.
- Zaborski B., Antropogeograficzny Atlas Polski, arkusz 1, Bydgoszcz—Gdynia, Warszawa 1934.
- Przeglądowa mapa geologiczna Polski, Arkusze Gdańsk, Toruń, Słupsk, Bydgoszcz, Warszawa 1947—1948.
- Przeglądowa mapa geomorfologiczna woj. bydgoskiego, Galon R., Roszkówna L., „Przegląd Geograficzny”, t. XXV, z. 3, Warszawa 1954.

SPIS RYCIN

	Str.
1. Lubnia, pow. chojnicki, mapa katastralna	47
2. Szatarpy, pow. kościerski, mapa katastralna	48
3. Linia, pow. morski, mapa katastralna	49
4. Glisno W., pow. chojnicki, mapa katastralna	50
5. Kiedrowice, pow. chojnicki, mapa katastralna	51
6. Chmielno, pow. kartuski, zarys planu wsi z mapy topograficznej	52
7. Sucha, pow. świecki, mapa katastralna	53
8. Kwieciszewo, pow. mogileński, plan wsi z 1835 r.	54
9. Zapceń, pow. chojnicki, mapa katastralna	55
10. Nakło, pow. kartuski, zarys planu wsi z mapy topograficznej	56
11. Czapiewice, pow. chojnicki, mapa katastralna	57
12. Tańowie, pow. bytowski, mapa katastralna	58
13. Pomysk W., pow. bytowski, mapa katastralna	59
14. Pomysk M., pow. bytowski, mapa katastralna	60
15. Grzmiąca, pow. bytowski, mapa katastralna	61
16. Nowe Polaszki, pow. kościerski, mapa katastralna	62
17. Karlikowo, pow. morski, mapa katastralna	64
18. Kętrzyno, pow. morski, mapa katastralna	65
19. Połchowo, pow. morski, mapa katastralna	66
20. Osława Dąbrowa, pow. bytowski, mapa katastralna	69
21. Układ pól wsi Połchowo, pow. morski	71
22. Układ pól wsi Kętrzyno, pow. morski	73
23. Grabowo St., pow. kościerski, mapa katastralna	76
24. Grabówko, pow. kościerski, mapa katastralna	77
25. Grabowska Huta, pow. kościerski, mapa katastralna	78
26. Darzłubie, pow. morski, mapa katastralna	95
27. Wielbrandowo, pow. starogardzki, mapa katastralna	96
28. Subkowy, pow. tczewski, mapa katastralna	97
29. Serock, pow. świecki, mapa katastralna	98
30. Rajkowy, pow. tczewski, mapa katastralna	100
31. W. Garcz, pow. tczewski, mapa katastralna	101
32. Kursztyn, pow. tczewski, mapa katastralna	102
33. Szprudowo, pow. tczewski, mapa katastralna	103
34. Układ pól wsi Szprudowo, pow. tczewski	104
35. Gętomie, pow. tczewski, mapa katastralna	106
36. Rożental, pow. tczewski, mapa katastralna	107
37. Piaseczno, pow. tczewski, mapa katastralna	108
38. Chojniczki, pow. chojnicki, mapa katastralna	110
39. Dębica, pow. człuchowski, mapa katastralna	111

	Str.
40. Bukowo, pow. człuchowski, mapa katastralna	112
41. Ogorzeliny, pow. chojnicki, mapa katastralna	113
42. Swornigacie, pow. chojnicki, mapa katastralna	114
43. Godziszewo, pow. tczewski, mapa katastralna	116
44. Kiszewa Stara, pow. kościerski, mapa katastralna	117
45. Karczunki leśne w XVI—XIX w. i nowe osady powstałe w tym okresie	128
46. Rabacino, pow. bytowski, mapa katastralna	132
47. Typy wsi Pomorza według sposobu powstania	135
48. Rozwój osadnictwa na sandrze w XVII i XVIII w.	141
49. Osiek, pow. starogardzki, mapa katastralna	142
50. Szlachta, pow. starogardzki, mapa katastralna	144
51. Ocypel, pow. starogardzki, mapa katastralna	145
52. Kłęczno, pow. bytowski, mapa katastralna	147
53. Kłęczno, pow. bytowski, położenie wsi	148
54. Zawory, pow. kartuski, położenie wsi	149
55. Profil stoku wsi Zawory, pow. kartuski	149
56. Silno, pow. chojnicki, mapa katastralna	150

О ВОЗНИКНОВЕНИИ И ПРЕОБРАЗОВАНИИ ФОРМ ДЕРЕВЕНЬ ГДАНЬСКОГО ПОМОРЬЯ

РЕЗЮМЕ

Труд посвящен проблеме возникновения форм деревень на Гданьском Поморье. Автор подчеркивает в особенности процесс возникновения распланирования и противопоставляет формы плановые, нормализованные, являющиеся результатом планового поселения — формам, стихийно развивающимся путем медленной эволюции.

На Гданьском Поморье есть старые территории поселения, расположенные на окраинах обсуждаемой области вдоль морского побережья и левого берега нижней Вислы. Это территории донной морены с более плодородными суглинчатыми почвами, составляющие в ранне-феодальный период сельскохозяйственные края. Этим территориям противоположны избыточные озерами и лесами центральные области приозерья и зандровые равнины на которых играло и все еще играет значительную роль лесное хозяйство.

На раньше обезлесенных территориях в XII и XIII веках имелась обильная сеть селений. В XIV и XV веках на этих землях происходит преобразование поселения, проведение в жизнь трехпольного земледелия и создание больших, сверх 20-ланнных а часто и сверх 60-ланнных деревень, организованных на основах арендного хозяйства, с самоуправлением, свойственным деревням с немецким правом. Эти деревни возникли преимущественно на старых сельскохозяйственных территориях, только деревни в окрестности Хойниц и несколько деревень в окрестностях Пелплина возникли на выкорчеванных землях. Формы селений этого типа, прослеженные на катастральных картах начала XIX века и на топографических картах, являются нормализованными. Равной величины ряды дворов и домов с одинаковыми интервалами окружают продолговатую, часто прямоугольную или овально-веретенообразную площадь или же построены по обеим сторонам долины или озерной котловины. Локальные разновидности форм площади зависят от топографических форм. Общей чертой этих деревень являются регулярные ряды дворов одинаковой величины, отчего эти деревни можно назвать „рядовыми“. В укладе полей обнаруживается деление на регулярные пашни, перпендикулярно и параллельно расположенные по отношению к деревне. Такие деревни организовались и строились главным образом в церковных (монастырских и епископских) владениях и в княжеских владениях, перешедших во владение Тевтонского Ордена. Крупная земельная собственность была особенно заинтересована в увеличении сельскохозяйственной производительности своих земель. Реже такие деревни встречаются в пределах бывшей рыцарской собственности.

Не во всех деревнях, принявших в средневековье немецкое право, обнаруживается выше описанная нормализованная форма. Немецкое право и базирующая на нем система хозяйства распространились значительно шире, чем нормализованные формы поселения. Это свидетельствует о сохранении прежних форм поселения несмотря на введение немецкого права.

На особенное внимание в исследованиях формирования селений на территории Поморья заслуживают деревни, которые сохранили до конца XV века польское право и вовсе не перешли на арендное хозяйство по немецкому праву и в которых процесс формирования деревни вовсе не зависел от норм, созданных общественным и хозяйственным строем колонизационной деревни с немецким правом. Таких деревень сохранилось на Поморье 302, как об этом свидетельствует труд Бискупа.

Деревни эти в значительной степени подверглись позднейшим изменениям под влиянием развития, начиная с XVI века, фольварчного хозяйства. Прежняя деревня превратилась в фольварк, что привело к частичной потере прежнего распланирования. Наибольшие изменения произошли в рыцарских владениях на территории лемборкского, пуцкого и тчевского уездов. Однако в княжеских и церковных владениях сохранился ряд деревень со старым, неизменным планом. Среди них встречаются „площадные” деревни с трехугольной площадью перекрестного характера (Любня, Кедровицы), с малой овальной площадью (Накло) или с площадью приспособленной к топографическим формам (в бытовском уезде). Много также деревень с нерегулярным планом, приспособленным к склону (Кдончно), или нерегулярных „уличных” деревень. Общей чертой этих селений является неодинаковая величина отдельных дворов. В деревне имеются малые, одно или двухпостроечные дворы и большие, приближенные к фольварчным застройки, что связано с расслоением деревни вследствие права наследства и земельного раздела, свойственного деревням с польским правом. Общей чертой этих деревень является также стихийность их возникновения. Они медленно разрастались из малых селений, причем их план был приспособлен к топографии и существующей сети дорог.

В плане полей проявляется деление на пашни, которые не расположены так регулярно, как в типичных колонизационных деревнях. Малые „площадные” деревни, связанные с сохранением польского права, свидетельствуют о том, что этот тип выступал на Поморье до введения больших плановых деревень с немецким правом и бросают свет на возникновение площадных форм вообще. Особое значение имеет в этом отношении планировка старых деревень, играющих в ранне-феодалный период роль важных политических и хозяйственных центров, как напр. Хмельно. Оно было местопребыванием кастелянии, имело замок уже в X веке. Отсутствие данных не позволяет установить характер права в период феодализма. Деревня имеет в плане трехугольную площадь и скрещение дорог, хорошо приспособленное к местности. Посреди площади находится костёл. Эта форма естественного ненормализованного распланирования селения, часто наблюдается в Польше (напр. по Мюнху Квечишово). Итак, формы старого поморского поселения до колонизации имеют скорее ненормализованную схему. Нет здесь регулярных оклиц, так характерных для западных славянских земель. Напротив, регулярные формы, созданные колонизацией 1) берут за основу существующие отечественные модели, 2) вносят только их увеличение и упорядочивание, то есть преобразование, свойственные сельскому хозяйству и поселению с немецким правом и 3) вносят некоторую нормализацию традиционных форм.

Наиболее новой формой колонизационной деревни, не связанной с местными моделями, является прямоугольная схема, не связанная с перекрестным расположением дорог, напр. Шпрудово, Курштын.

Основные контуры сети поселения и типы деревень возникли на Поморье в феодальный период, до XVI века. После наступает период сравнительно малого роста территории поселения, скорее большего преобразования поселения под влиянием изменяющихся хозяйственных и общественных отношений в деревне. В период развития барщинного фольварка много деревень превращено в фольварки. Особенно на лучших почвах в низовьях Вислы, на прибрежных холмах возникают пространства, на которых прежние деревни полностью исчезли, замененные новым типом фольварков. Распланирование фольварка в виде нормализованного четырехугольника хозяйственных построек приспособлено к новому хозяйственному типу деревни. Иногда прежний план фольварчной деревни сохранился в системе дорог, положении костёла (Обозин). Значительные сдвиги в распространении фольварка произошли под влиянием парцелляций в XIX и XX веках, создавших тип рассеянного поселения с примыкающими к дворам полями.

Поселение на выкорчеванных землях возникло после XVI века, прежде всего на пространствах, обезлесенных вследствие развития металлургии, смолового и поташного производства, выступающих в значительном количестве на приозерье югозападнее Гданьска и в окрестностях Каргуз. Земледельческие селения, возникшие из прежних заводов, носят до настоящего времени не только в названии но и в распланировке след своего прототипа. Характерной для них является сходящаяся с разных направлений система дорог и самопроизвольное распланирование с площадным ядром посередине. Это иногда малые, поселочного характера селения.

Новое поселение XVII и XVIII веков также вступило на обезлесенные территории на приозерьях и зандровые равнины. Значительное снижение роли лесного и рыбного хозяйства принудило возвращающееся население к переходу на земледелие. Это привело к занятию под пашни многих бесплодных, песчаных, мало пригодных для обработки земель. Возникающие селения малы: в момент возникновения насчитывают 2—3 дыма, однако постепенно растут, что проявляется в их самопроизвольном, нерегулярном распланировании. Сравнительно мало „рядовых” форм фридриховского колонизационного поселения, так как только небольшое количество новых селений возникло в этот период, скорее произошло увеличение уже существующих деревень.

Вследствие увеличения деревень на протяжении последних столетий произошли изменения их первоначального плана. Часто из площадных форм развились уличные, из уличных — развернутые уличные, двухдорожные или, наконец, многодорожные деревни.

Влияние географической среды проявляется в том, что на более привлекательных с точки зрения сельского хозяйства территориях выступают формы нормализованные, большие колонизационные деревни, и их производные формы, на территории приозерья и зандровых равнин преобладают скорее формы с самопроизвольным распланированием. Пригодные к земледелию территории были в первую очередь охвачены процессами хозяйственных преобразований, связанных с интенсификацией земледелия и эти процессы создают разные формы поселения в отдельных хозяйственных районах.

Географическая среда только посредственно, через новые формы хозяйственного использования, влияет на размещение и образование форм поселения.

Влияние географической среды на процесс возникновения форм деревень пассивно. Форму деревни создает человек. Наблюдается, однако, разное отношение человека к рельефу в зависимости от того действует ли человек в одиночку в стихийно увеличивающихся селениях, или же он действует сообща в селениях планомерно закладываемых группой поселенцев. Более четкая зависимость выступает в первом случае: рельеф, доступ к воде вызывают размещение домов, связанное с легчайшим преодолением созданных природой препятствий. Отсюда беспорядочное нагромождение домов на склоне и некоторая хаотичность в развитии селения, при простой системе дорог и кратчайшем соединении с сетью поселения в стихийно развивающихся селениях.

В остальных стихийно возникших селениях более тесная зависимость форм поселения от рельефа проявляется в использовании проходов в долинах между озерами и склонов для бесплановых сосредоточий, а перешейков для возникновения площадных деревень со скрещением дорог.

Итак, можно сделать вывод, что рельеф повлиял в некоторой степени на формы поселения.

Схема стихийного распланирования под влиянием таких форм местности, как долина, котловина, крутой склон, иная от схемы применяемой в заложенных сразу селениях.

Итак, хотя географическая среда и не имеет решающего влияния на поселение, то все же человек разными способами приспосабливается к ней а в его созданиях влияние среды выступает в различных видах и при исследовании поселений требует соответствующего географического объяснения.

THE ORIGIN AND THE DEVELOPMENT OF THE PLANS OF VILLAGES IN POMORZE GDAŃSKIE

SUMMARY

This work deals with the different lay-outs found among villages in Pomorze Gdańskie. The author puts the main stress on the development of the planning of villages, and contrasts the villages which grew up naturally, as a result of a spontaneous, slow process of evolution, with those which were rationally planned.

Pomorze Gdańskie has old settlement areas situated on the peripheries of this region, along the sea coast and along the left bank of the lower Vistula. These areas consist of ground moraine plains with more fertile, clay soil which in early feudal times formed an agricultural region. They form a contrast to the central, lake land and outwash plain areas covered with woods and lakes, in which forestry has always played an important part.

These areas which were cleared of woods earlier, already had many settlements in the 13th and 14th centuries. In the 14th and 15th centuries, the settlements in these areas changed in type, the three-field rotation of crops was introduced, and large villages came into being, with more than 20 and frequently even more than 60 „hufen” (hufen), which were organized on a feu-duty, money basis, and which adopted the form of local government characteristic of the villages under German law. Most of these villages grew up on old agricultural, forestless areas, but in the neighbourhood of Chojnice and of a few villages in the neighbourhood of Pelplin, they arose on clearings. According to the cadastral plans of the beginning of the 19th century and to topographical maps, these settlements have a standardized lay-out. Rows of homesteads and houses of the same size at equal intervals surround a longitudinal, frequently rectangular, oval or spindle-shaped marketplace or else are built on the both sides of a valley or lake basin. Local differences in the shape of the marketplace depend on topographical forms. These villages have one characteristic in common, that is, their homesteads, which are of equal dimensions, are arranged in regular form, hence the villages can be called „rzędownica”. The land belonging to these villages is divided into regular fields at right angles or parallel to the village. These villages were built mostly on Church land by the cloisters and bishops, and also on land belonging at one time to the Duke and afterwards taken over by the Teutonic Order. These great landowners were particularly anxious to raise the agricultural productivity of their fields. Such villages are found less frequently on lands which at one time belonged to the nobles.

Not all the villages which adopted German law in the Middle Ages have the standardized shape described above. German law and the system of farming based on it were much more widespread than standardized types of settlement. Thus, many of the settlements maintained their old form despite the fact that they adopted German laws.

With reference to the lay-out of villages in Pomorze, it is interesting to note these villages which maintained Polish law right up to the end of the 15th century, which were not transferred to the money economy, as was usual under German law, and which did not adopt the standardized lay-out usually imposed by the social and economic system of the village set up by colonisers with German laws. As M. Biskup shows, such villages still existed in Pomorze right up to the 15th century. Later, beginning from the 16th century, these villages underwent considerable changes owing to the development of large land estates. What was formerly a village now became a residence with farm buildings, so that the old lay-out of the village partly disappeared. The most far-reaching changes took place in the manors which belonged to the gentry, in the districts of Lębork, Puck, Tczew. Nevertheless on the lands belonging to the Church and to the duke, a large number of villages remained in existence, with their form unchanged. These villages include some, where the marketplace is triangular in shape, built round a road-fork (such as Lubnia, Kiedrowice), while others have a small oval-shaped marketplace (as in the case of Nakło), or a marketplace corresponding to the topography of land (in the Bytów district). There are also many villages where the lay-out is irregular, and adapted to a hillside (as in Kłęczno) as well as to a street. A characteristic common to all these settlements is that the homesteads vary in size. In one and the same village there are small homesteads with one or two buildings and also larger buildings more typical of an estate. This was caused by the division of property and land in accordance with the inheritance laws prevalent in villages based on Polish law. As regards lay-out, these villages have one characteristic in common, namely, that they grew up in a spontaneous and evolutionary fashion. They were not planned. In the beginning these villages formed small settlements, gradually expanding with the passage of time. This expansion was unplanned, but adapted itself naturally to the topography and to the existing road network.

The land was divided into numerous small fields, irregular in shape, unlike the regular fields typical of the villages of German colonisers. The existence of small villages built round village green and connected with the maintenance of Polish law shows that this type of village was known in Pomorze before the appearance of great villages built round a place and based on German law. It also throws some light on the emergence of marketplace forms in general. The lay-out of old villages which in early feudal times played an important role as political and economic centres is of special significance here. Chmielno, for instance, was the seat of the Castellans and possessed a mediaeval burgh „gród“ as far back as the 10th century. We have insufficient data to say which kind of law prevailed here in feudal times. The lay-out of the village, which has a triangular marketplace built round a road-fork, is admirably suited to the topography. In the middle of the marketplace is a church. This is a natural, unstandardized lay-out such as can sometimes be observed in other parts of Poland (e. g. according to Munch in Kwieciszewo). Thus before the period of colonisation the old villages in Pomorze are rather irregular and unstandardized in shape. There are no round villages — „okolnice“ here as in the regions inhabited by the western Slav peoples. On the other hand the marketplaces in the villages set up by the Teutonic colonisers are 1) similar in shape to the forms already existing in the lands colonised, 2) only enlarged and made more regular, that is, they are changed so as to suit the agriculture and the form of settlement based on German law, and 3) a certain standardisation is introduced to the traditional forms.

The most recent form of colonisation village not connected with the local patterns is one with the rectangular plan, quite unconnected with the forking roads, e. g. Szprudowo, Kursztyn (fig. 32, 33).

The main outline of the network of settlements, as well as the main types of villages in Pomorze, were laid down in feudal times up to the 16th century. Later, the area covered by the settlements expanded relatively little — although the existing settlements changed considerably in character under the influence of the changing economic and social conditions. During the period when large estates with serf labour were coming into being, many villages were turned into such estates especially on the better soils on the lower Vistula. On the banks of the lower Vistula in the coastal region some areas have developed where the old villages completely disappeared and were replaced by the new kind of estate. The buildings of these new estates were arranged according to the new economic needs, that is, they were usually erected along the four sides of a rectangle. Sometimes the old plan of the village which existed prior to the farm could still be seen in the road network or in the position of the Church (as in Obozin). These estates were subject to far-reaching changes owing to subdivision in the 19th and 20th centuries. The new type of settlement consisted of scattered homesteads, each with its own fields adjacent to it.

After the 16th century new settlements came into being on deforested areas, especially those cleared to make way for industry, metallurgy, pitchmaking, potash making, of which there was now a great expansion in the lake district to the south-west of Gdańsk and in the region of Kartuzy. The present-day agricultural villages which arose on sites where ironsmelting was formerly practised, to this very day bear marks of their origin not only in their names, but also in their lay-out. Typically, these villages have roads radiating in many different directions and the location of the houses is arbitrary, with a marketplace in the middle. Often they form small hamlets.

The new type of settlement which came into existence in the 17th and 18th centuries also began to encroach into the deforested areas in the lake districts and on the outwash plains. The considerable diminution in the role of forestry and fishing compelled the growing population to go over to agriculture. This meant that much barren, sandy land was taken over for cultivation despite the fact that it was little suited to that purpose. The settlements formed at this time were small in size. When first formed, they consisted only of two or three houses, but they slowly grew in size and this is reflected in their irregular lay-out. „Rzędówki”, typical of the colonisation in the times of Frederick the Great, are relatively few in number since only a small number of new settlements came into existence at this time; rather the existing settlements were expanded.

The growth in the size of the village in the last two centuries has led to changes in the original plans of the village. Frequently place-villages gave way to street-villages, then villages of the latter type evolved into developed types where there were two main streets or even many streets.

The influence of the local geography can be seen in the fact that on the more attractive areas from the agricultural point of view standardized forms occur, that is, large colonisation villages estates, as well as other derivative forms, whereas on the lakelands and outwash plains there is rather a preponderance of villages which grew naturally. The areas suitable for cultivation were by preference subject to the economic changes caused by the intensification of agriculture on these lands, and these processes led to the emergence of settlements of a different type in the diverse economic regions.

The geographical environment has had an indirect influence on the location and the shape of the settlements, owing to the new economic uses to which local resources were put.

On the other hand, man's attitude to the geographical relief differs according to whether he acts only as an individual in spontaneously arising settlements or as a member of a group in settlements planned and laid down by the group as a whole. There is a closer connection between man and nature in the first case, since the geographical relief, the nature of the ground, the accessibility to water lead to the localisation of houses in places where the difficulties set by nature are most easily overcome. Hence, in the case of unplanned villages, the disorderly grouping of houses on hillslopes and a certain chaos in the development of the villages, even although they have straight roads and the shortest connections between one village and another.

In the Pomeranian settlements which arose without any plan, this close dependence on nature is expressed in the best possible use being made of the hillsides and necks of land between the lakes for the location of groups of homesteads and of villages built round roadforks. It may therefore be concluded that the relief had a certain influence on the shape of the village.

The villages which came into being without any plan and which grew in relation to certain elements in the relief such as valleys, basins, steep hillsides, etc., are different in shape from these settlements which were built all at one time as a result of concerted action.

SKOROWIDZ MIEJSCOWOŚCI

Angowice 22	Brzezie 22, 127
Antoniewo 23	Brzeźno 22, 23, 41, 68, 112
Babidół 128	Brzeźno Człuchowskie 22, 90
Bagniewo 23, 68	Brzeźno k/Klonówki 23
Barkocin 22, 91	Brzeźno k/Śliwic 23
Barkocinek 22	Brzuszcze 41
Barkowo 22, 112	Buczek 23
Barniewice 120	Bukowiec Nowy 22
Bartoszylas 22	Bukowiec Stary 91
Biała 23, 112	Bukowiec Wielki 23
Białogarda 92, 121, 137	Bukowo Człuchowskie 22, 90, 110, 112
Białogóra 122	Byszewo 139
Bielawy 22	Bytonia 23
Binduga 22	Bytów 28, 29, 92, 138
Biskupnica 22	Charzykowy 22
Bliżawy 91	Chełmy Małe 22
Błądzikowo 22, 89	Chłapowo 22
Błądzim 23	Chmielno 24, 42, 49, 50, 51, 52, 55, 78, 102, 117, 130, 133, 138, 146
Bobowo 90	Chojnice 28, 31, 90
Bobrowniki 80	Chojniczki 22, 90, 109
Bolszewo 22	Chojno 126
Borek 126, 130	Chotkowo 21
Borowy Młyn 22	Chośnica 126
Borucino 126	Chrzastowo 22, 90
Borzechowo 90, 109	Chwarzenko 22, 126
Borzestowo 126	Cieciorka 23
Borzestowska Huta 130	Ciekocino 92, 121, 122
Borzyszkowy 22	Cielieszynek 23, 131
Borzytucho 58, 92	Ciemno 21
Bożepole 26, 42	Cierznie 22, 90, 110
Bożepole Królewskie 22	Cieszynie 126
Brodnica Dolna 62, 63	Czapiewice 22, 29, 56, 57, 126
Brodnica Górna 29, 60, 62	Czaple Małe 23
Brody Niemieckie 101, 131	Czaple Wielkie 23
Brody Polskie 131	Czaple Nowe 60, 61, 62, 77
Brudzewo 22, 99	Czaple Stare 60, 62, 77, 78, 138
Brusy 29, 113, 114, 143	Czaplinek 128
Brutnowo 87, 97	

- Czarniż 22
 Czarnoćcin 42
 Czarnowo 22, 126
 Czarnylas 90
 Czatkowy 131
 Czemelewo 126
 Czersk 23
 Częstkowo 126
 Człuchów 28
 Czyckowy 22, 143
 Dalwin 122
 Darzłubie 22, 92, 95, 109
 Dąbrówka 22, 23, 126
 Dąbrówka Bytowska 21
 Dąbrówka Człuchowska 22
 Debrzno 28
 Dębica 22, 110, 111
 Dęblin 22
 Dębogórze 22, 92
 Dobkowe 41
 Domatowo 22
 Dolna Huta 128
 Doręgowiec 22
 Drozdowo 23
 Drzonowo 22, 110
 Drzycim 23, 24, 115
 Dulsk 23
 Dunajki 22
 Dyminek 22
 Dzierżąno 23
 Dziemiany 22
 Dźwierzno 22
 Frąca 23
 Garcz Mały 41, 131
 Garcz Wielki 23, 89, 99, 101, 102, 103, 104, 117, 131, 133, 138
 Garczegórze 92, 131
 Garczyn 22, 91, 138
 Gętomie 23, 105, 106, 107
 Giędon 22
 Głędowo 22, 90, 110
 Glinicz Nowy 126
 Glisno 69
 Glisno Małe 22
 Glisno Wielkie 22, 48, 50, 69
 Glazica 22
 Główczewice 22, 69, 126
 Gniew 27, 28, 30, 43, 87, 90, 93, 99, 101, 104, 131
 Godziszewo 23, 41, 115, 116, 131
 Gogolewo 87
 Golczewo 91
 Gołędzino 22
 Gołubie 41, 89
 Goręczyno 29, 47, 49, 50, 51, 68, 78, 89, 117, 133, 138, 146
 Gorzędziej 87, 88, 99
 Gostkowo 21
 Gostomie 126
 Goszczyno 23
 Gowidlino 130
 Gowinko 126
 Gowino 126
 Górna Huta 128
 Grabowo Stare 22, 76, 77, 91, 126, 129
 Grabówko 22, 77, 127
 Grabowska Huta 22, 77, 78, 129
 Gransowo 40
 Gręblin 23, 89, 101, 102, 104
 Grochowo 126
 Gródek 23
 Gruczno 23
 Grzmiąca 21, 61
 Gutowiec 22
 Gwieździn 22, 90, 110
 Hel 31
 Hopowo 61, 127
 Huta 22
 Iwiczno 23
 Jabłkowo 89
 Jakubowo 23
 Jamno 49, 91
 Janiszewo 89, 101
 Jaroszewy 22
 Jastrzębie 22
 Jedlnia 74
 Jeleńcz 21
 Jeziorki 23
 Jęczniki 22, 90, 110
 Junkrowy 22
 Jutrzenka 21
 Kack Wielki 23, 137
 Kaczkowo 67
 Kaliska 22, 23, 127

- Kalisz 47, 68
 Kamień 80, 81
 Kamienica 130
 Kamionka 22, 141
 Kamirowo 22, 91
 Karlikowo 23, 42, 44, 64, 68
 Karpno 22
 Karsin 113, 143
 Kartoszyo 23, 42, 44, 65, 68, 72
 Kartowo 22, 68
 Kartuzy 28, 30, 44, 57, 61, 89, 131, 138
 Karwieńskie Błota 27, 130
 Kasparus 143
 Kępina 22
 Kętrzyno 23, 64, 65, 72, 73, 126
 Kiedrowice 22, 48, 51
 Kieleńska Huta 23
 Kielno 23
 Kielpin Człuchowski 90
 Kielpino 68, 140
 Kiszewa Nowa 77
 Kiszewa Stara 22, 24, 30, 77, 91, 115, 116,
 117, 141
 Klaskawa 22
 Kleszczewo 22, 131
 Kłępiny 131
 Klińc Mały 22
 Klińc Wielki 126
 Kluki 78
 Klukowa Huta 126
 Kłanin 143
 Kłanino 122, 123, 126
 Kłęczno 21, 63, 69, 71, 146, 147, 148, 150
 Kłębowo 40
 Kłobuczyno 61, 127
 Kłodawa 41, 87, 99, 137
 Kłonicznica 22
 Kobierzyn 122
 Koczała 22
 Kobyłe 41
 Kolsko 80
 Kołobrzeg 41
 Komorsk Wielki 87
 Konarzynki 22
 Konarzyny 22, 48, 49
 Kończyce 68, 131
 Korne 47, 60, 62, 68
 Korytowo 23
 Kosakowo 23, 92, 109
 Kosobudy 113, 143
 Kościelna Jania 23
 Kościerzyna 29, 30, 31, 32, 33, 35, 91, 128,
 131, 138, 141
 Kotęże 23
 Kozienice 70, 71, 74, 75
 Koźmin 41
 Kożyczkowo 126
 Krępa Kaszubska 121
 Krępsk 90
 Krokowo 27, 122, 123, 124
 Królówlas 23, 41, 105, 106, 108
 Kruszewo 126
 Krzewiny 90
 Krzyż 22
 Kulice 23, 105, 106
 Kurowo 121
 Kursztyn 23, 72, 89, 90, 101, 102, 103, 104,
 107
 Kwieciszewo 54, 55
 Lalkowcy 23
 Łąd 41, 115
 Leszczynki 130
 Leśna Jania 23
 Leśniewo 23
 Leśno 22
 Lewino 126
 Lębork 31, 32, 92, 137
 Lędy 22
 Lichnowy 150
 Lignowy Szlacheckie 89, 99, 101, 109
 Linia 23, 37, 47, 48, 49, 67, 72
 Liniewko 126
 Linówek 131
 Lipnica 22, 49
 Lipinki 23
 Lipusz 91, 131
 Lisaki 129
 Lisewo 78
 Lubań 22, 126
 Lubichowo 23, 141
 Lubieszyn (Lipczyn) 22, 68, 87, 97, 98
 Lubiszewo 42, 49, 51, 78, 117, 138
 Lubkowo 23, 42, 44, 68
 Lubnia 22, 46, 48, 69, 143
 Lubodzież 23
 Luzino 140
 Łączyno 126
 Łąkie 60, 62
 Łązek 23

- Łebcz 92
Łebień 121
Łębno 126
Łekno 98, 99
Łękinia 22
Łężyce 23, 67, 126
Łowin 23
Łowinek 68
Łukocin 122
Łukowo 22
- Majdany 128
Malachin 126
Malenin 23, 41, 87
Małkowo 89
Małociechowo 23
Mażewko 122
Mażewo 122
Marszewy 128
Maszewo 67
Mąkosyn 74
Mechlinki 92
Mechowo 23, 92
Michale 23
Miechucino 47, 68
Miedzno 23, 68, 69
Mielno 22
Mieroszyno 23
Mieścín 23, 87, 138
Milwino 126
Miłobądź 87
Mirachowo 47, 68
Mirowo 91
Modła 78
Modrzejewo 58
Modziel 22
Mogilno 41
Mokre 69
Morzeszczyn 23, 105, 109
Mosiny 22, 90, 110
Mosna 22
Mszadła 77
Mściszewice 126
Myślizosz 22, 90
- Nadole 67
Nadziejewo 90
Nakło 24, 56, 62, 68, 78, 138
Niepoczułowice 126
Niesiołowice 126
Niezabyszewo 21
- Nieżywieć 22
Niwy 22, 90
Nowa Cerkiew 22, 23, 41, 90, 105, 107, 110
Nowa Wieś
Nowa Wieś 22, 92, 121
Nowe 28, 29, 30, 35, 88, 91, 93, 124, 131
Nowy Wiec 126
Nygut 131
- Obliwice 120
Obozin 42, 124
Ocypel 23, 143, 145
Odargowo 42, 44, 67
Ogorzeliń 22, 90, 112, 113
Oksywie 42
Oliwa 27, 40, 41, 42, 50, 87, 88, 91, 92, 99, 109, 114, 120, 137, 139
Olpuch 22
Olszanowo 22
Olszyny 22
Opalenie 131
Opalino 126
Orle 23
Orlik 126
Orłowo 27
Osie 23
Osiek 23, 87, 142
Osieki Bytowskie 21
Oskipiec 23
Ostawa Dąbrowa 21, 69
Ostłonino 89
Osowo 22, 126, 143
Osówek 23
Ostrowite k/Silna 22, 110
Ostrzyce 63, 89, 148
Owidz 138
- Pałubice 126
Pałubin 22, 68
Parchowo 91
Parszkowo 122
Patuły 56, 57, 89
Pawłowo 126, 128
Pawłówko 90
Pączewo 90
Pelplin 41, 42, 88, 105, 106, 109, 115, 131, 139
Piaseczno 23, 108, 109
Piechowice 22, 68

- Pierwoszyno 92
 Pinczyn 23, 91
 Pirsna 88, 91
 Płachty 68
 Płochocin 23
 Płochocinek 23
 Poblocie 126
 Podjazdy 126
 Podlesie Małe 126
 Pogódki 41
 Pogórze 23
 Polaszki Nowe 22, 24, 60, 62, 77, 91, 140
 Polaszki Stare 77, 91
 Polnica 22, 110
 Polskie Łąki 23
 Połchowo 23, 65, 66, 67, 71
 Połczyno 23, 92
 Połączyno 87, 89, 97, 98
 Półczno 21
 Pomieczyn 37
 Pomyje 23
 Pomysk Mały 21, 60
 Pomysk Wielki 21, 59
 Prądzona 22, 69
 Prędzieszyn 68
 Prokowo 47, 68
 Prośnicko 78
 Prusinowo 22, 90, 112
 Pruskie 23
 Pruszcz 92
 Przechlewo 22
 Przerębska Huta 22, 129
 Przetoczyno 63
 Przewóz 21
 Przybronowo 80
 Przyjaźń 22, 92
 Przysiersk 23
 Przytarnia 22
 Przywidz 90
 Puc 91
 Puck 88, 92, 137
 Pudrowo 126
 Pużyce 121
 Rabacino 21, 131, 132
 Raciąż 24, 28
 Raciniewo 22
 Radostowo 120
 Radoszewo 122, 123, 126
 Raduń 22
 Rajkowy 23, 87, 89, 99, 100, 109, 113
 Reda 23
 Rekowo 23
 Rękowo Lęborskie 121
 Rekowica 22
 Rębichowo 124
 Rębienica 130
 Ręboszewo 149
 Robakowo 126
 Rokitki 23
 Rolbik 22
 Rombark 105
 Rozłazino 92, 121
 Rozwory 22, 90, 110
 Rożental 23, 41, 105, 107
 Rów 129
 Równie 22, 68
 Rudki 23
 Rudniki 22
 Rudowo 89, 101
 Rudziny 22
 Rumia 120
 Rybaki 129
 Rychnowy Człuchowskie 90
 Rytel 22, 37, 142
 Rywałd 90
 Rzeczenica 22
 Rzeżęcín 105, 106, 107
 Salino 92, 122
 Sakowice 40
 Sartawice 138
 Sąpólno 22
 Semlin 91
 Serock 23, 98, 131, 138
 Sępólno 55
 Sianowo 48, 49
 Sielczno 56, 68
 Sierakowice 91
 Sierosław 23
 Sierpowo 22, 110
 Sikorzyno 126
 Silno 22, 90, 110, 111, 150, 151
 Sincimice 40
 Siwiałka 131
 Skarszewy 42, 88, 124, 128, 131, 138, 139
 Skorzewo 91, 140
 Skowarcz 87, 99, 137
 Skórcz 90, 141
 Skrzydłowo 22
 Skrzyńki 23

- Sławęcín 22, 110
Sławoszyno 23
Słone 129
Słońca 87
Stupia 22, 110
Smardzów 80
Smolno 23
Smóldzino 60, 62
Sobącz 22, 68, 126
Sobieńczyce 23
Sobowidz 131
Sokole 22, 90
Somonino 89
Sopieszyno 63
Staniszewo 91, 140,
Stanowe 40
Stara Huta 23, 127
Stara Juncza 22
Starkowo 40
Starogard 28, 30, 35, 41, 42, 51, 138
Stary Jasiniec 23
Stary Wiec 68
Starzno 22
Starzyno 23, 27, 30, 92, 109, 120, 123, 124
Starzyński Dwór 123
Stężyca 29, 138
Struszewo 22
Strzebielino 23
Strieczona 22, 113
Strzecz 23
Studzienice 69
Subkowy 23, 87, 89, 97, 109, 131
Sucha 23, 53, 54
Sucha Huta 127
Sulęczyno 49, 130
Sulnowo 23
Sulnówko 23
Swornigacie 22, 24, 37, 41, 88, 114, 143
Swarzynice 80
Swarzewo 92
Sybin 80
Sycowa Huta 22
Szarląty 29
Szatarpy 22, 46, 48
Szczodrowo 22
Szemud 23
Szlachta 23, 143, 144
Szpęgawsk 41
Szprudowo 23, 89, 101, 103, 104, 109
Sztofrowa Huta 22
Szumles 68
Szymbark 61, 127
Szymocin 80
Śledziowa Huta 22
Świecino 44
Świecie 131, 138
Świekatowo 23, 131
Śweniebudy 56
Świętochów Stary 75, 77
Świętochów Nowy 75
Świętochów Połazie 75
Świętochów Trawy 75
Tągowie 22, 58
Tczew 27, 28, 30, 42, 93, 124, 131, 138
Tęcz 126
Trąbki 137
Trąbki Małe 131
Trzebiatków 58
Trzebuń 143
Trzmielewo 22
Trzyniec 22
Tuchlino 130, 126
Tuchola 28, 29, 88
Tuchomie 22
Tuchomko 22
Tupadły 23, 67
Tuszki 22, 47, 68, 143
Tuszynki 23
Tymawa 23, 139
Udorpie 92
Udzież 68, 69
Ulinia 122
Uniechów 22, 90, 113
Ustarbowo 63
Waćmierek 122
Waćmierz 122
Warlubie 87
Wąglikowice 22
Wda 23
Wejherowo 63
Werblinia 23, 92, 109
Węsiory 140
Wętfe 23
Wiąg 23
Wiczlino 126
Wielbrandowo 23, 90, 96
Wiele 143

- Wielka Wieś 23
Wierzchucino 121
Włosienica 23
Wojsk 24, 60, 61, 62, 150, 151
Wolin 81
Wolsze 23
Wrześcienko 121
Wyczechy 22
Wysin 22
Wysoka 124, 138
Wyszecino 126
- Zabory 29, 113, 143
Zakrzewo 126
Zalesie Królewskie 23
Zalesie Szlacheckie 23
Załakowo 91
Zapceń 22, 55, 56
- Zawada 91
Ząwory 63, 149
Ząbinowice 92
Zblewo 23
Zbychowo 23
Zelgoszcz 23
Zgniłka 78
Zielonka 22
Złe Mięso 23
Zychce 126
- Żabno 126
Żarnowiec 42, 44, 88, 121, 139
Zelewó 126
Zukczyn 41, 87, 99, 131
Żukowo 30, 42, 50, 124 139
Zukówki 126
Żukówko 22

MARIAN BISKUP

OSADY NA PRAWIE POLSKIM NA POMORZU GDAŃSKIM
W PIERWSZEJ POŁOWIE XV W.

WYDZIAŁ FIZYKI
KATEDRA MECHANIKI
WYDZIAŁ FIZYKI
KATEDRA MECHANIKI

I. WSTĘP ¹

Zagadnienie prawa polskiego na Pomorzu Gdańskim stanowi już od dawna przedmiot zainteresowania historiografii polskiej i niemieckiej. Zjawisko to jest zrozumiałe, jeśli uwzględni się fakt przetrwania tego prawa w stosunkach osadniczych pomorskich nawet w czasach krzyżackich, do-
wodnie do połowy XV stulecia, co stwarza korzystniejsze warunki do uchwycenia jego istoty i zasięgu w porównaniu z innymi ziemiami polskimi.

Kwestią prawa polskiego na Pomorzu Gdańskim zajął się w nauce niemieckiej *Brünnec*, który nie wnikając w jego zasięg i rolę usiłował przedstawić, nie zawsze z pomyślnym wynikiem, jego genezę i zanalizować je ². Poważniejsze znaczenie posiadają prace *Hirscha* i *Lorentza*, w mniejszym stopniu *Cramera*. Pierwszy z nich zajął się zagadnieniem charakteru i zasięgu prawa polskiego na obszarze dzisiejszego powiatu kartuskiego ³, natomiast *Lorentz*, wykorzystując obszerny materiał źródłowy zużytkował uzyskane dane dla wyciągnięcia wniosków narodowościowych, dotyczących obszaru Kaszub w czasach krzyżackich ⁴. Dał on również krótką charakterystykę prawa polskiego występującego na tym obszarze, podobnie jak *Cramer* dla okręgu lęborskiego i bytowskiego ⁵. Jednakże najpoważniejszą pozycję tego problemu w literaturze niemieckiej zajmuje praca *Kasiskego* ⁶, który w oparciu o niezwykle bogaty ma-

---

¹ Praca niniejsza jest fragmentem badań nad kształtami wsi pomorskiej, które były prowadzone do r. 1952 w Oddziale Toruńskim Instytutu Zachodniego. O metodzie tych prac prowadzonych kolektywnie przez geografów i historyków p. „Przegląd Zachodni”, 1—3, Poznań 1953, s. 365—369.

² *W. Brünnec*, Zur Geschichte des Grundeigentums in Ost und Westpreussen. t. II, Berlin 1895, s. 16 i nast.

³ *T. Hirsch*, Geschichte des Karthäuser Kreises. „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, t. VI, Gdańsk 1882, s. 38—40, 49—58.

⁴ *Fr. Lorentz*, Die Bevölkerung der Kaschubei zur Ordenszeit. „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, 66, Gdańsk 1926, s. 7—67.

⁵ *Fr. Lorentz*, Geschichte der Kaschuben. Berlin 1926, s. 53—60; *R. Cramer*, Geschichte der Lande Lauenburg und Bütow. Królewiec 1858, s. 123—6. — Ważniejsze są materiały źródłowe zawarte w jego pracy — por. niżej.

⁶ *K. Kasiske*, Das deutsche Siedelwerk des Mittelalters in Pommerellen. Królewiec 1938. — Wyniki tej pracy *Kasiske* zużytkował i nieco rozwinął w Beiträge zur Bevölkerungsgeschichte Pommerellens im Mittelalter. Królewiec 1942.

teriał źródłowy, głównie z archiwum królewieckiego, gdańskiego i berlińskiego, przedstawił szereg wniosków dotyczących głównych cech, ewolucji i zasięgu prawa polskiego na Pomorzu w czasach krzyżackich. Usiłował również dać jego kartograficzne przedstawienie, o którym niżej.

W nauce polskiej kwestia prawa polskiego na Pomorzu Gdańskim interesowała głównie dwóch badaczy: K u j o t a i G ó r s k i e g o. Pierwszy z nich pokrótce zanalizował je i ustalił częściowy jego zasięg. Wykorzystując jednak tylko materiały drukowane nie mógł przedstawić prawa polskiego na szerszym tle⁷. G ó r s k i natomiast zajął się analizą prawa polskiego głównie na podstawie „Księgi komturstwa gdańskiego“, rezygnując z kartograficznego przedstawienia jego rozmiarów, z powodu niemożności dotarcia do niezbędnych archiwaliów królewieckich⁸.

Z powyższego przeglądu dotychczasowych opracowań wynika, że główne zainteresowanie badaczy koncentrowało się często z konieczności, raczej na analizie istoty samego prawa polskiego, natomiast kwestia jego faktycznego zasięgu i rozmiarów nie została dotąd właściwie określona. Prace H i r s c h a i L o r e n t z a objęły tylko część północną i środkową Pomorza Gdańskiego. Natomiast praca K a s i s k e g o, najpoważniejsza w tej dziedzinie, budzi przede wszystkim w tym punkcie cały szereg zastrzeżeń⁹. Najślabszą stroną pracy tego autora jest brak przedstawienia kartograficznego zasięgu prawa polskiego na Pomorzu w jego całej rozciągłości. K a s i s k e dał wprawdzie bardzo uproszczony szkic mający ilustrować „Rozszerzenie się prawa niemieckiego i polskiego w wiejskim osadnictwie Pomorza“¹⁰. Pomijając już nawet samo niesłychane uproszczenie mapki (mała skala, brak nazw osad itp.) stwierdzić trzeba, że najważniejszym jej brakiem jest pominięcie przez autora osad rycerskich na prawie polskim, które nie posiadały wsi chłopskich na prawie niemieckim czy polskim, a więc samych dworów rycerskich¹¹, co prowadzi do szeregu rażących uproszczeń. Najbardziej charakterystyczny przykład stanowić może tutaj wójtostwo lęborskie, gdzie na mapce K a s i s k e g o wykazane jest jedynie 25 wsi rycerskich prawa polskiego. Natomiast zupełnie pominiętych

⁷ St. K u j o t, *Dzieje Prus Królewskich*, cz. II. Roczniki Tow. Naukowego, t. XXIX—XXXI, Toruń 1922—4, s. 235 i nast.

⁸ K. G ó r s k i, *Pomorze w dobie wojny trzynastoletniej*, Poznań 1932, s. 2, 28—33

⁹ Por. recenzje pracy K a s i s k e g o pióra K. G ó r s k i e g o „Roczniki Historyczne“, t. XV, Poznań 1939—46, s. 301—310.

¹⁰ K. K a s i s k e, op. cit., zakończenie — *Die Verbreitung des deutschen und „polnischen“ Rechts in der dörflichen Siedlung Pommerellens*.

¹¹ Por. podobne zastrzeżenia K. G ó r s k i e g o w cytowanej recenzji, „Roczniki Historyczne“, t. XV, s. 304, jednak skorygować tu należy pogląd, że K a s i s k e uwzględnił na swojej mapce dwory rycerskie na prawie polskim jako wsie na prawie polskim choćby ta wieś nie istniała. Bliższe zbadanie sprawy wyjaśnia, że K a s i s k e w ogóle nie uwzględnił na mapce takich osad.

zostało 30 osad (dworów) rycerskich na prawie polskim znajdujących się również na tym obszarze¹². Z tych względów mapka Kasiskego nie daje prawdziwego obrazu, lecz upraszcza go nadmiernie i wykrzywia, wskutek czego stwarza fałszywy obraz rzekomego prymatu prawa niemieckiego nad polskim. Z drugiej strony podkreślić trzeba, że dane zawarte w samej pracy autora, a nie wykorzystane przez niego samego, służyć mogą jako cenne uzupełnienie i pomoc dla szerszego i właściwie ustawionego problemu. Zastrzec się przy tym jednak należy, że Kasiske zasugerowany koncepcją o wszechstronnej i rozległej akcji kolonizacyjnej Zakonu i jej wpływach na całość procesu osadniczego Pomorza, usiłował w całym szeregu wypadków wątpliwych wykazywać wpływy prawa niemieckiego, pozostając nieraz w sprzeczności z innymi źródłami¹³. Stąd też konieczność czujności i kontroli, w miarę możliwości, materiałów zawartych w jego pracy.

Cel pracy. Mapa niniejsza, w oparciu o dotychczasowy dorobek poprzedników, stara się więc wypełnić lukę, jaką stanowi kwestia faktycznego zasięgu prawa polskiego na Pomorzu Gdańskim. Cel jej, jako mapy przekrojowej, naświetlającej wybrane zagadnienie ze stosunków osadniczo-społecznych Pomorza, jest dwojaki: 1) wykazanie zasięgu i liczby osad na prawie polskim dla wszystkich rodzajów własności feudalnej, w szybkim okresie rządów krzyżackich, a pośrednio zarazem wykazanie trwałości i zasięgu żywiołu polskiego w osadnictwie pomorskim, 2) stworzenie podstawy dla wyciągnięcia wniosków dotyczących problemów osadniczych, a konkretnie — kształtów wsi pomorskiej. Ten dwojaki historyczno-geograficzny aspekt niniejszej mapy występuje tutaj w całej pełni. Ukazuje nam ona częściowy rezultat akcji kolonizacyjnej na Pomorzu Gdańskim, przecenianej przez nacjonalistycznych autorów niemieckich, przesadnie akcentujących rolę zakonu krzyżackiego na tym odcinku. Jednocześnie naświetla ona problem narodowościowy wsi pomorskiej w XV wieku, wskazując na jej polskie oblicze. Jest bowiem rzeczą powszechnie przyjętą, że osady na prawie polskim, zarówno wsie chłopskie, jak i dwory rycerskie, zamieszkiwane były przez ludność pochodzenia autochtonicznego (ka-

¹² Zestawienie oparte na wykazach osad na prawie polskim — p. niżej.

¹³ Typowy przykład stanowi grupa wsi Zakonu w okręgu kościerskim. K. Kasiske, s. 129 usiłuje nagiąć tamtejsze 4 wsie chłopskie: Stężycę, Kalisz, Dziemiany i Melnitz do osad na prawie niemieckim, z uwagi na niską opłatę 13 szkójcy od radła występującą w tych wsiach w 1438 r. Tymczasem ok. 1400 r. Stężycza, zaliczona wówczas do komornictwa mirachowskiego, miała takie same ciężary i starostę, a więc niewątpliwie znamię prawa polskiego (p. niżej): Stensitz hat XIV hoken, der starost hat 1 hoken fry, die andern iclicher dat XIII scot et duos pullos ad castrum Martini — Księga komturstwa gdańskiego, Archiwum Państwowe w Gdańsku, 300, Dz. 81, nr 1, — Podobny przykład stanowią osady rycerskie w komturstwie człuchowskim oraz wsie Zakonu w komornictwie mirachowskim — p. niżej.

szubskiego) względnie polskiego. Nieliczne wyjątki w tej mierze są tylko potwierdzeniem reguły, stąd też osada na prawie polskim narzucać będzie niejako swoje polskie oblicze¹⁴. Nie oznacza to w żadnym razie, że osady które otrzymały prawo niemieckie, reprezentują z zasady niepolski element etniczny. Kolonizacja na ziemiach Pomorza Gdańskiego przebiegała tak, jak i na pozostałych ziemiach Polski, tj. w znacznej mierze była ona kolonizacją wewnętrzną, w której decydującą rolę odgrywały elementy miejscowe, a więc polskie. Stąd też uwzględniając powyższe zastrzeżenie traktujemy wyniki mapy na tym punkcie jedynie jako ilustrację tezy o polskości wsi Pomorza Gdańskiego w jego określonych regionach osadniczych. Jednocześnie jednak ukazują nam one rzecz najistotniejszą, a mianowicie osady, reprezentujące niższy typ renty feudalnej w porównaniu z osadami prawa niemieckiego. Fakt ten odgrywa poważną rolę dla badań osadniczych. Mianowicie osady będące w XV wieku na prawie polskim są niewątpliwie relikdami z epoki wczesnofeudalnej i na ogół zaliczyć je należy (przynajmniej w przeważającym stopniu) do najstarszych osad pomorskich. Z drugiej strony fakt, że nie przeszły one, przynajmniej w pewnym stopniu, procesu przemian związanych z recepcją prawa niemieckiego, stwarza ich dodatkową przydatność dla badań osadniczych, związanych z ustaleniem genezy kształtów wsi polskiej. Dotychczasowi badacze-historycy w tej dziedzinie Bujak¹⁵, Potkański¹⁶ czy Dobrowolski¹⁷, zgodnie podkreślają konieczność rozpatrzenia przede wszystkim okręgów osadniczych stosunkowo zacofanych, podlegających najmniejszym zmianom, a zwłaszcza wpływom kolonizacji na prawie niemieckim. Stąd też badania nad kształtami wsi pomorskiej, zrywając z dawniejszym schematyzmem Zaborskiego¹⁸ i wnিকając głębiej w genezę dzisiejszego kształtu osady, uwzględnić muszą w pierwszym rzędzie osady posiadające prawo polskie udowodnione do połowy XV wieku, a przede wszystkim wsie chłopskie, stanowiące własność zakonu krzyżackiego i instytucji kościelnych.

¹⁴ K. Górski, op. cit., s. 11; Fr. Lorentz, *Geschichte der Kaschuben*, s. 60; K. Kasiske, *Beiträge zur Bevölkerungsgeschichte Pommerellens im Mittelalter*. Królewiec 1942, s. 20, 30. — Majątki rycerskie będące na prawie polskim dostawały się w późniejszym okresie w ręce rycerzy pochodzenia niemieckiego przez kupno. W okresie pogrunwaldzkim Zakon nadawał także niektóre dobra na prawie polskim rycerzom niemieckim z pobudek fiskalnych — p. niżej.

¹⁵ Fr. Bujak, *Studia nad osadnictwem Małopolski*. Rozprawy Wydziału Hist.-Filoz. Akademii Umiejętności, t. 47, Kraków 1905, s. 318 i nast.

¹⁶ K. Potkański, *Puszcza radomska*. Pisma pośmiertne, t. I, Kraków 1922, s. 106—166.

¹⁷ K. Dobrowolski, *Najstarsze kształty wsi polskiej*. Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności, t. XXXIII, z. 3, Kraków 1928, s. 6—8.

¹⁸ B. Zaborski, *O kształtach wsi w Polsce*. Kraków 1926.

Mapa niniejsza ma przedstawiać stan z połowy XV stulecia. Ten moment chronologiczny podyktowany został dwoma zasadniczymi względami: 1) Połowa XV wieku — to schyłek krzyżackiego panowania na Pomorzu, uzyskane wyniki będą więc ilustrować bilans polityki Zakonu w stosunkach społeczno-osadniczych na tym obszarze. Wiek poprzedni był okresem ciągłych zmian społeczno-prawnych i kurczenia się zasięgu prawa polskiego, a pewną stabilizację w tym względzie przynosi dopiero okres następny. — 2) Same materiały źródłowe, jakimi dysponujemy dla naszego tematu, determinują niejako wybrany moment czasowy. Nie można by na ich podstawie odtworzyć stanu wcześniejszego, natomiast z dużym prawdopodobieństwem da się zrekonstruować stan schyłkowy.

M e t o d a. Zasadniczą trudność przy opracowywaniu mapy stanowiła kwestia dostępności źródeł. Stwierdzić należy na wstępie, że dla niniejszego zagadnienia mamy trzy główne źródła: 1) „Księga czynszowa biskupstwa włocławskiego“ z pocz. XV wieku, 2) „Księga komturstwa gdańskiego“ również z pocz. XV stulecia i 3) „Wielka księga czynszowa Zakonu“ z lat 1437/8. Z powyższych pozycji bezpośredni dostęp mamy jedynie do „Księgi komturstwa gdańskiego“, znajdującej się w Archiwum Państwowym w Gdańsku¹⁹. Natomiast z dwóch pozostałych korzystać możemy jedynie pośrednio. Niezwykle cenne źródło, jakim jest „Księga czynszowa biskupstwa włocławskiego“ z pocz. XV w., nie wykorzystana dotąd zupełnie w naszej historiografii, a uwzględniona szeroko przez K a s i s k e g o, znajdowała się przed wojną w Geheim-Staatsarchiv, Berlin Dahlem²⁰. Zawierała ona wykaz dóbr biskupich oraz dziesięcin z całego obszaru Pomorza Gdańskiego, należącego do diecezji włocławskiej, z podaniem danych dotyczących stosunków osadniczych dla większości wsi (ilość łąnów chłopskich, prawo właściciela itp.). Niestety skutkiem zaginięcia tego niezwyklego źródła²¹ korzystać możemy jedynie z jego danych zawartych w pracy K a s i s k e g o. Podobna sytuacja przedstawia się również w wypadku „Wielkiej księgi czynszowej Zakonu“ znajdującej się przed wojną w archiwum królewieckim. Sytuacja jest o tyle łatwiejsza, że dane jej były już częściej wykorzystywane, a nawet w pewnym stopniu przedrukowywane przez nie-

¹⁹ 300, Dz. 81, nr 1.

²⁰ Znana pod nazwą „Zinsbuch des Bischofs von Leslau“ — d. sygnatura: Grenzmark-Archiv., Abt. 8, Nr 11. — Do około 1920 r. znajdowała się w Archiwum Państwowym w Gdańsku, skąd została wywieziona do Berlina. Dokładny opis podaje K a s i s k e, s. 4—5, 21. — W literaturze niemieckiej z danych jej korzystał także Fr. Schultze, Geschichte des Kreises Lauenburg. Lębork 1912, s. 322 i nast.

²¹ Według informacji Dyrekcji „Deutsches Zentralarchiv in der Deutschen Demokratischen Republik, Zweigstelle Merseburg“ udzielonej Towarzystwu Naukowemu w Toruniu pismem z dn. 8. 7. 1952 r. „Księga czynszowa biskupstwa włocławskiego“ nie została ewakuowana w r. 1945 do Merseburga i przypuszczalnie spłonęła w Berlin Dahlem.

których autorów niemieckich. Dla obszaru lęborskiego i bytowskiego mamy więc przedruki względnie jej dane w pracy Cramera²², dla świeckiego — Wegnera²³, mirachowskiego i częściowo kościerskiego oraz sulmińskiego — Hirscha²⁴, człuchowskiego — Toepfena²⁵. Na koniec całość, głównie dotycząca osad rycerskich, została wykorzystana krytycznie i porównawczo, szczególnie ze spisami z 1414 r. i nadaniami, w cytowanej już pracy Kasiskiego.

W tym wszystkim główną rolę odegrać musiało bezpośrednie źródło, jakie stanowiła „Księga komturstwa gdańskiego“. Została ona gruntownie wykorzystana, a dane Lorentza, który pierwszy wykorzystał ją w znacznym stopniu dla swego tematu²⁶, dokładnie zostały sprawdzone, w szeregu wypadków skorygowane i uzupełnione.

Z pozostałych materiałów dla obszaru tucholskiego i człuchowskiego cenne dane przyniosły wydawnictwa źródłowe Panskiego²⁷.

Powyższe źródła odnosiły się, z wyjątkiem „Księgi czynszowej biskupstwa włocławskiego“, przede wszystkim do własności zakonu krzyżackiego i rycerskiej. Dla dóbr kościelnych dysponujemy oprócz tego jedynym bezpośrednim źródłem, jakie stanowi „Kopiarzyk klasztoru żarnowieckiego“ z początków XV stulecia²⁸. Przy klasyfikacji poszczególnych osad starano się ustalić ich prawne położenie, jakie posiadały w okresie około 1400—1440 r., przyjmując tę ostatnią datę jako terminus ad quem. Osady rycerskie, które na krótko przed tym rokiem postradały prawo polskie, zostały również uwzględnione, przy czym w przypisach dano wyjaśnienia dotyczące zmiany stosunku prawnego względnie właściciela. Tylko przy nielicznych osadach musiano się ograniczyć do danych czternastowiecznych, w jednym wypadku do trzynastowiecznych. Natomiast nie uwzględniono osad, które w XV wieku otrzymały z pobudek fiskalnych prawo polskie od Zakonu, chociaż uprzednio posiadały prawo niemieckie, gdyż sprzeciwiałoby się to głównemu założeniu mapy. Pewną trudność sprawiło ustalenie osad rycerskich, które przypuszczalnie posiadały prawo polskie, chociaż bezpośrednich dowodów na to, poza polskimi nazwiskami właścicieli, nie

²² R. Cramer, op. cit., t. II, s. 291—306.

²³ R. Wegner, Ein pommersches Herzogthum und eine deutsche Ordens Komthurei, t. 2, Poznań 1872, s. 52—4.

²⁴ T. Hirsch, op. cit., s. 56.

²⁵ M. Toepfen, Die Zinsverfassung Preussens unter der Herrschaft des deutschen Ordens, „Zeitschrift für preussische Geschichte und Landeskunde“, t. 4, Berlin 1867, s. 747.

²⁶ Fr. Lorentz, op. cit.

²⁷ P. Panske, Urkunden der Komturei Tuchel. Gdańsk 1911; Handfesten der Komturei Schlochau. Gdańsk 1921.

²⁸ Archiwum Państw. w Gdańsku, Dz. 403, nr 202 — cyt. AGd, 403, 202 — opis u Kasiskiego, s. 18, 21, 208.

posiadamy. W wypadkach takich oparto się na danych *L o r e n t z a*, eliminując niektóre osady z uwagi na nikłość podstaw źródłowych, a zaliczając pozostałe do grupy „przypuszczalnych“ i zachowując przy tym daleko posuniętą ostrożność.

Wszystkie osady posiadające w powyższym okresie prawo polskie zostały oznaczone na mapie w skali 1 : 300 000. Dla wsi chłopskich stanowiących własność zakonu krzyżackiego przyjęto sygnaturę w postaci czarnych prostokątów. Wsie, posiadające przypuszczalnie prawo polskie, zostały oznaczone prostokątami niewypełnionymi.

Wsie będące w ręku instytucji kościelnych oznaczono czarnymi wypełnionymi kółkami z krzyżykiem, a przypuszczalne — takim kółkiem niewypełnionym.

Natomiast osady stanowiące własność rycerską oznaczono kilkoma sygnaturami. Czarne, wypełnione kółko oznacza osadę rycerską na prawie polskim stanowiącą przypuszczalnie dwór, bez danych o łanach chłopskich. Podobne kółko z doczepionym czarnym trójkącikiem oznacza osadę rycerską z wsią chłopską, której właściciel oraz chłopci czynszowi siedzieli na prawie polskim. Natomiast kółko do połowy wypełnione czarnym kolorem z przyczepionym nie wypełnionym trójkącikiem oznacza, że właściciel-rycerz posiadał prawo polskie, natomiast jego wieś czynszowa znajdowała się na prawie niemieckim, najczęściej chełmińskim (tzw. *Eigendorf*). Kółko niewypełnione świadczy, że właściciel osady przypuszczalnie posiadał prawo polskie. Podkreślić należy, że dostępny materiał źródłowy nie zawsze umożliwiał przy osadach rycerskich stwierdzenie danych o istnieniu przy nich wsi chłopskich, stąd też liczby uzyskane dla nich traktować należy jako minimalne.

Z innych elementów topograficznych oznaczono jedynie najważniejsze rzeki, jeziora, miasta, klasztory i siedziby administracji krzyżackiej (o ile nie były ośrodkami miejskimi). Związana z tym kwestia granic administracyjnych Pomorza Gdańskiego w XV w. mogła zostać rozwiązana tylko połowicznie. Granicę państwową oznaczono na podstawie danych *B a h r a*²⁹. Natomiast próba wykreślenia granic komturstw i pozostałych jednostek administracyjnych w oparciu o dane *D i e r f e l d a*³⁰ musiała zostać zaniechana z powodu zasadniczych braków i uproszczeń, które jego pracę cechują³¹. Jedyne przez odpowiednie podkreślenie nazw miejscowości sta-

²⁹ *E. B a h r*, Die Verwaltungsgebiete Ostpommerns zur herzoglichen Zeit (bis 1308). *Altpreussische Forschungen*, 15, Królewiec 1938, s. 213 i nast.; *Die Verwaltungsgebiete Königlich-Preussen 1454—1772*. „*Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins*“, 74, Gdańsk 1938, s. 58 i nast.

³⁰ *G. D i e r f e l d*, Die Verwaltungsgrenzen Pommerellens zur Ordenszeit. *Altpreussische Forschungen*, 10, Heft 1, Królewiec 1933, s. 9 i nast.

³¹ Por. uwagi *K a s i s k e g o*, s. 85, przyp. 273, s. 110, przyp. 45.

rano się zaznaczyć główne ośrodki administracyjne, przy czym dla łatwiejszej orientacji zaznaczono dzisiejsze granice powiatów według stanu z r. 1954.

Wszystkie osady posiadające prawo polskie zostały ujęte w dwóch zestawieniach. Pierwsze z nich ułożone jest według piętnastowiecznego podziału administracyjnego Pomorza. Podaje ono w obrębie każdej jednostki administracyjnej (zaczynając od położonych na południu) następujące dane o osadach krzyżackich i rycerskich ułożonych w porządku alfabetycznym: nazwa, dzisiejszy powiat, znana lub przypuszczalna data przekazu źródłowego, ilość radeł względnie łąnów chłopskich, a przy wsiach w dobrach rycerskich — ich sytuacja prawna, na koniec źródło wzgl. źródła. Miejscowości dziś już nie istniejące oznaczono literą (z) w nawiasie. Osady posiadające przypuszczalnie prawo polskie zostały osobno wyodrębnione.

Podobne dane uwzględniono przy własności kościelnej, podanej pod koniec zestawienia, gdyż przynależność jej do poszczególnych krzyżackich jednostek administracyjnych nie jest pewną.

W drugim zestawieniu podano wszystkie osady w porządku alfabetycznym z uwzględnieniem nazwy osady, właściciela, dzisiejszego powiatu i krzyżackiej jednostki administracyjnej. Nazwy miejscowości na obszarze lęborskiego i bytowskiego oraz b. Wolnego Miasta Gdańska podano według „Słownika nazw geograficznych Polski Zachodniej i Północnej“ R o s p o n d a z 1951 r.

Zastrzec się należy, że przedstawione niżej wnioski wypływające z mapy nie usiłują wyczerpać zagadnienia samej istoty prawa polskiego na Pomorzu Gdańskim. Problemowi temu poświęcono tylko kilka niezbędnych uwag z konieczności opierających się na dotychczasowych ustaleniach, nie dając obszerniejszej analizy, na jakie on, na szerokim tle porównawczym z innymi ziemiami polskimi oraz w powiązaniu z całością przemian produkcyjnych Pomorza, bez wątpienia zasługuje.

Podkreślając wszystkie niedostatki pracy, wypływające z trudności przy korzystaniu z niezbędnej bazy źródłowej, autor żywi nadzieję, że praca jego stanowić będzie punkt wyjścia dla dalszych, pogłębionych badań tego zagadnienia.

II. WŁASNOŚĆ ZAKONU KRZYŻACKIEGO

Wsie chłopskie, należące w XV wieku do zakonu krzyżackiego, stanowią część spadku z okresu ksiąząt pomorskich. Akcja kolonizacyjna Zakonu zmieniła jednak w całym szeregu wypadków ustrój prawny dawnych wsi książęcych, nadając im prawo niemieckie względnie wprowadzając daleko idące modyfikacje, będące wynikiem przemian dokonujących się w całości systemu osadniczego Pomorza. Z badań H i r s c h a, G ó r s k i e g o i K a s i s k e g o wynika, że zasadniczą zmianą dokonaną przez Zakon było

oczynszowanie wsi, pozostawionych na prawie polskim, a więc wprowadzenie renty pieniężnej, w miejsce dawnych opłat w naturze, tj. renty naturalnej i robocizny³². Opłaty obejmowały więc dawne świadczenia narzazu w postaci krowy, świni i kozy, czasami lnu, owsa oraz stanu. Podstawę opłat za powyższe świadczenia, z wyjątkiem krowy i świni uiszczalnych wspólnie przez całą wieś, stanowiło staropolskie radło (niem. Hacken) o wielkości wahającej się między 1—2 łanami chełmińskimi, niekiedy zaś płoza o wielkości bliżej nieznaney³³. Zasadnicza wysokość czynszu wahała się między 10—20 szkojcami od radła. Nowością wprowadzoną przez Zakon do systemu świadczeń była opłata za 2 kury od radła, na wzór wsi lokowanych na prawie niemieckim³⁴. Mieszkańców wsi obowiązywały także pewne robocizny po kilka dni w roku, jak szarwarki, sianokosy itp. Podkreślić należy, że przedstawiony wyżej schemat relucji dawnych świadczeń nie był jednolity i miał cały szereg odchyień z mniejszymi czy większymi pozostałościami z okresu wczesnofeudalnego.

Na czele wsi na prawie polskim stał starosta, posiadający 1—2 radeł, wolnych od ciężarów, niekiedy i inne drobne udogodnienia. Do obowiązków jego należało ściąganie czynszów i troska o obsadzenie opuszczonych zagród. Prawo sądownictwa natomiast nie przysługiwało ani staroście, ani przedstawicielom mieszkańców wsi, gdyż było ono wyłącznie zarezerwowane do Zakonu. Podobnie do Zakonu należało prawo tzw. puściny tj. zabierania ruchomości po zmarłym chłopie, z którego w początkach XV w., na obszarze komturstwa gdańskiego, władza krzyżacka rezygnowała tylko w nielicznych wypadkach³⁵. Te dwa czynniki oraz przypuszczalny konserwatyzm w układzie gruntów i kształcie wsi zdają się zdecydowanie wyróżniać wsie chłopskie prawa polskiego i niemieckiego.

Zasięg wsi czynszowych Zakonu w początkach XV stulecia posiadających prawo polskie przedstawia tabela na str. 190.

Z zestawienia tego wynika, że wsie krzyżackie posiadające prawo polskie występują głównie na północno-zachodnich obszarach Pomorza Gdańskiego. Brak ich niemal zupełnie w okolicach południowo-wschodnich.

Najliczniej występują one w komornictwie mirachowskim, og. 18 wsi na 27 wsi zakonnych, a więc dokładnie 2/3, ciągnąc się długim pasem wzdłuż zachodniej granicy komornictwa i nad jeziorami k. Chmielna. Na drugim miejscu postawić należy wsie położone na północo-zachód od Kościerzyny w okręgu kościerskim (wójtostwo tczewskie). Przeważają one

³² T. Hirsch, op. cit., s. 39—40; K. Górski, op. cit., s. 31—33; K. Kasiske, op. cit., s. 151—154.

³³ Fr. Lorentz, Geschichte der Kaschuben, s. 53—54 — por. zestawienie dla komturstwa tucholskiego.

³⁴ K. Kasiske, op. cit., s. 152.

³⁵ KKGd. s. 142, 278 — por. K. Kasiske, op. cit., s. 154.

i tutaj nad czynszowymi wsiami krzyżackimi, posiadającymi prawo niemieckie (8 na 6). Przyczynę tej przewagi osad prawa polskiego szukać należy według ogólnie przyjętego poglądu w lichych gruntach na tych obszarach oraz w pewnym oddaleniu od głównych centrów osadniczych.

Okręg administracyjny	Ilość wsi	W tym przypuszczalnych
komturstwo świeckie	3	—
komturstwo tucholskie	1	—
komturstwo człuchowskie	—	—
prokuratoria bytowska	2	—
wójtostwo tczewskie:	9	—
okręg sobowidzki	—	—
okręg kiszewski	—	—
okręg skarszewski	—	—
okręg kościerski	8	—
okręg nowski	1	—
komturstwo gdańskie:	43	
komornictwo mirachowskie	18	2
okręg sulmiński	9	—
urząd rybicki pucki	9	—
wójtostwo lęborskie	7	—
Ogółem	58	2

Prowadzi to do niezwykle słabego udziału żywiołu niemieckiego w kolonizacji tych okręgów, a nawet do pozostawienia w wielu osadach lokowanych na prawie niemieckim, dawnego podziału na radła³⁶.

Odmienne przedstawiają się stosunki na pozostałych obszarach Pomorza. W okręgu sulmińskim 9 wsi prawa polskiego tworzyło dwa kompleksy: jeden na północo-zachód od Oliwy (3), drugi składający się z 6 małych wiosek rybacko-zagrodniczych na wschód od Gdańska między Leniwką a Bałtykiem. Liczbowo ustępowały one wsiom krzyżackim na prawie niemieckim (ok. 38).

W urzędzie rybickim puckim 9 wsi prawa polskiego leżało głównie po obu stronach Redy, a tylko dwie znajdowały się koło Bałtyku (Ostrowo, Tupadły), ustępując ilościowo ok. 22 wsiom prawa niemieckiego.

W wójtostwie lęborskim wsie prawa polskiego (w liczbie 7) były rozsypane głównie na północ od doliny Łeby, sięgając aż w okolice jeziora

³⁶ K. K a s i s k e, op. cit., s. 130, 150. — Liczby porównawcze dla osad prawa niemieckiego brano w poszczególnych wypadkach z danych Lorentza, s. 11 i nast., traktując je jako orientacyjne i przybliżone oraz modyfikując je niekiedy na podstawie danych K a s i s k e g o.

Sarbsko, z wyjątkiem dwóch osad położonych w części południowej (Lubowidz, Maszewo). Liczbowo ustępowały one 16 wsiom prawa niemieckiego.

W komturstwie tucholskim, świeckim, prokuratorii bytowskiej i okręgu nowskim wsie krzyżackie prawa polskiego (1—3) nie odgrywały poważnej roli. Były one tam jedynie znikomymi pozostałościami z okresu wcześniejszego. Dodać należy, że terytorialnie wsie polskie na ogół nie były zbyt rozległe, a przeciętna wielkość ich wynosiła ok. 10 radeł.

Ogółem stosunek wsi prawa polskiego do wsi prawa niemieckiego będących w ręku Zakonu wyraża się liczbą 58 : 314, co równa się mniej więcej stosunkowi 1 : 5, dokładnie 18⁰/₁₀₀ ogółu osad zakonnych ³⁷.

III. WŁASNOŚĆ RYCERSKA

Odrębne stanowisko zajmuje własność rycerska na prawie polskim, przy omawianiu której należy uwzględnić dwa zasadnicze czynniki: zasięg prawa polskiego, posiadanego przez właściciela-rycerza oraz prawa, posiadanego przez mieszkańców jego wsi.

Zakon krzyżacki nie usuwał rycerskiego prawa polskiego, które zastał po opanowaniu Pomorza Gdańskiego w latach 1308/9. Powód tego postępowania tkwił w korzyściach materialnych, jakie dawało ono władzy zwierzchniej. Nie przeszkodziło to jednak wprowadzeniu przez Zakon szeregu zmian w jego zastosowaniu, analogicznie, jak przy własnych wsiach. Przede wszystkim uległy zamianie, a niekiedy całkowitej likwidacji dawne ciężary w naturze, jak opłaty narzazu (krowy, świni i kozy), a w niektórych okręgach przewodu ³⁸. Natomiast pozostały drobniejsze świadczenia, jak pomoc przy sianokosach czy łowach (ze strony poddanych rycerza). Pozostał również w całej pełni obowiązek służby wojskowej w lekkiej zbroi na każde wezwanie, również i poza granicami kraju, pomoc przy naprawie grodów itp. Obowiązek ten już w czasach książęcych był związany z osobą feudała posiadającego ziemię. Biorąc przy tym pod uwagę wyniki badań Wojciechowskiego i Szczanieckiego dla pozostałych ziem polskich ³⁹ nie ma powodu do przyjmowania poglądów Lorentza i Kasiskego ⁴⁰ o konieczności dokonania przez Zakon zmiany charakteru

³⁷ Liczby te odbiegają nieco od obliczeń Kasiskego, Beiträge zur Bevölkerungsgeschichte Pommerellens im Mittelalter, s. 128, który przyjął dla osad krzyżackich prawa polskiego liczbę 54 — niewątpliwie liczba zbyt mała spowodowana przesadną „ostrożnością” autora, a dla osad prawa niemieckiego — 320.

³⁸ KKGd, s. 122, 125 — obszerniej problem ten omawia Górski, op. cit., s. 28—30.

³⁹ Z. Wojciechowski, Prawo rycerskie w Polsce przed statutami Kazimierza Wielkiego. Poznań 1928, s. 60 i nast.; M. Szczaniecki, Nadania ziemi na rzecz rycerzy w Polsce do końca XIII wieku. Poznań 1938, s. 63 i nast.

⁴⁰ Fr. Lorentz, Geschichte der Kaschuben. s. 59; K. Kasiske, op. cit., s. 217—218 — por. K. Górski, op. cit., s. 35, przyp. 2.

alodialnego dóbr rycerskich na dobra służebne. Pozostało również dawne prawo dziedziczenia z podziałem na równe części i z szerokim kręgiem uprawnionych dziedziców w linii męskiej, co powodowało ciągle podziały rodzinne i kurczenie się poszczególnych udziałów. Zakonowi przysługiwało prawo puściny do dóbr pozostawionych bez męskich spadkobierców⁴¹.

Do uprawnień rycerzy na prawie polskim należało zwierzchnictwo nad poddanymi oraz prawo osadzania ich na swoich gruntach. Z prawa tego rycerstwo pomorskie korzystało w znacznym stopniu szczególnie tam, gdzie proces rozdrabniania nie był jeszcze zbyt zaawansowany. Chłopi osadzeni na ziemi rycerskiej dawali obok opłat znanych już we wsiach zakonnych także kożę, przy czym świadczenie to ulegało z czasem również redukcji w wysokości 4 szkojcy od radła (tzw. kossengeld). Jednakże proces kolonizacji na prawie niemieckim dotknął w pewnym stopniu również rycerstwo, siedzące na prawie polskim, które przy poparciu Zakonu rozpoczęło zakładanie wsi czynszowych prawa niemieckiego, przeważnie chełmińskiego (tzw. Eigendorf), zachowując przy tym dla siebie posiadane uprzednio prawo. Ta dwoistość osadnictwa chłopskiego w dobrach rycerskich nie zawsze jest uchwytna, szczególnie dla terenów nie objętych danymi „Księgi komturstwa gdańskiego“, jednak uzyskane minimalne dane rzucają pewne światło na zasięg tego zjawiska.

Tak więc w połowie XV wieku spotykamy trzy kategorie osad rycerskich na prawie polskim: 1) osadę, której właściciel posiada prawo polskie, bez poddanych, 2) osadę, której właściciel posiada prawo polskie, podobnie jak chłopi siedzący na jego gruntach, 3) osadę, której właściciel posiada prawo polskie, a chłopi prawo niemieckie (chałmińskie).

Zasięg występowania prawa polskiego w dobrach rycerskich z uwzględnieniem powyższych czynników przedstawia tabela na str. 193.

Z zestawienia tego wynika, że najgęściej rycerstwo na prawie polskim siedzi w północnej, zachodniej i środkowej części Pomorza, a więc głównie na terytorium komturstwa gdańskiego. Skupia się ono przede wszystkim w północnej części wójtostwa lęborskiego (63 osady na ok. 20 osad rycerskich na prawie niemieckim), nadając mu swoiste polskie oblicze⁴². Znaczna część osad rycerskich (27) posiada chłopów czynszowych, przeciętnie na 1—5 radłach. Wsie czynszowe prawa niemieckiego występują jedynie w 6 wypadkach i to tylko w północnej części wójtostwa. — Na drugim miejscu postawić należy okręg sulmiński z 40 osadami rycerskimi na prawie polskim (na ok. 28 osad prawa niemieckiego), rozsypanymi po obu brzegach średniego biegu Raduni. W 5 osadach spotykamy chłopów czynszowych siedzących na prawie polskim, natomiast aż w 9 — na prawie nie-

⁴¹ T. Hirsch, op. cit., s. 54—57.

⁴² Liczby te odbiegają nieco od danych Kasiskiego, op. cit., s. 225 i nast. oraz Górskiego, op. cit., s. 28.

mieckim. Widoczny jest pewien wpływ kolonizacji Zakonu w jego sąsiednich dobrach oraz niewątpliwie lepszych gruntów⁴³.

Trzecie miejsce zajmuje komornictwo mirachowskie, gdzie 7 osad prawa niemieckiego ustępuje na całej linii 36 osadom rycerskim na prawie polskim, położonym wokół jezior Raduńskiego i Ostrzyckiego oraz wzdłuż zachodniej granicy okręgu. Są to przeważnie osady drobnego rycerstwa kaszubskiego, zagrodowego bez chłopów czynszowych, a jedyny wyjątek stanowi Lewino z wsią czynszową na prawie niemieckim.

Okręg administracyjny	Osady na prawie polskim			
	ogółem	w tym		
		przyp. pr. pol.	z wsią na pr. pol.	z wsią na pr. niem.
komturstwo świeckie	17	—	4	—
komturstwo tucholskie	18	—	—	—
komturstwo człuchowskie	6	6	—	—
prokuratoria bytowska	1	—	—	—
wójtostwo tczewskie:	32	—	—	13
okręg sobowidzki	10	—	—	4
okręg kiszewski	5	—	—	3
okręg skarszewski	4	—	—	3
okręg kościerski	7	—	il. nieznaną	2
okręg nowski	6	—	—	1
komturstwo gdańskie:	170	10	36	19
komornictwo mirachowskie	36	6	—	1
okręg sulmiński	40	1	5	9
urząd rybicki pucki	31	2	4	3
wójtostwo lęborskie	63	1	27	6
Razem	244	16	40	32

W ostatniej na koniec jednostce administracyjnej komturstwa gdańskiego — urządzie rybickim puckim spotykamy 31 osad rycerskich prawa polskiego (na ok. 7 prawa niemieckiego). Tworzą one dwa zwarte kompleksy: jeden na południe od doliny Redy w zachodniej części, a drugi na wschód od Jeziora Żarnowieckiego w części północnej okręgu. Osady z chłopami czynszowymi na prawie polskim znajdują się w liczbie 4-ch w części północnej. Trzy wsie czynszowe prawa niemieckiego występują w obu kompleksach. Ogólna liczba osad rycerskich prawa polskiego w komturstwie gdańskim wynosi 170, w tym 36 z chłopami czynszowymi prawa

⁴³ Por. Kasiske, op. cit., s. 154—156.

polskiego, a 19 — prawa niemieckiego, wobec przeszło 60 osad rycerskich na prawie niemieckim.

W pozostałych okręgach administracyjnych Pomorza Gdańskiego własność rycerska prawa polskiego nie występuje już w takiej przewadze. W rozległym wójtostwie tczewskim osady rycerskie na prawie polskim występują w liczbie 32, rozrzuconych przeważnie wokół Sobowidza (10) i Kościerzyny (7), a więc na północnych obszarach wójtostwa, graniczących z komturstwem gdańskim; w części środkowej wokół Kiszewy (5) i na wschód od Skarszew (4), w części południowej — w okręgu nowskim (6), zasadniczo więc spotykamy je na osadniczo najstarszych obszarach Pomorza. Rzeczą uderzającą jest brak danych o chłopach czynszowych prawa polskiego w dobrach rycerskich, a natomiast w stosunkowo znacznej liczbie reprezentowane są w nich wsie chłopskie prawa niemieckiego, licząc ok. 18—46 łanów, przede wszystkim w okręgu Kiszewy (3), Skarszew (3) i Sobowidza (4). Najślabiej występują one w okręgu kościerskim (2), a przy tym są poszlaki o istnieniu tam chłopów czynszowych na prawie polskim⁴⁴. Ten stan rzeczy mógł być wynikiem akcji Zakonu zmierzającej do rozwoju wsi czynszowych prawa niemieckiego w dobrach rycerskich w braku posiadania własnych większych kompleksów na tych obszarach. Została ona jednak zahamowana w okręgu kościerskim, podobnie jak przy wsiach stanowiących własność krzyżacką, przypuszczalnie skutkiem niepomyślnych warunków terenowych. W całości wójtostwa tczewskiego 32 osady rycerskie na prawie polskim ustępowały ok. 90 osadom rycerskim nadanym na prawie chełmińskim czy magdeburskim⁴⁵.

W komturstwie tucholskim osady rycerskie na prawie polskim w liczbie 18 występują w dwóch jego częściach: w części południowej po obu stronach Brdy (10) oraz w północnej na tzw. Zaborach w okolicach Jeziora Wdzydzkiego i Czarnej Wody (8). Liczbowo ustępowały one osadom na prawie niemieckim (34, w tym 12 na Zaborach)⁴⁶. O wsiach czynszowych prawa polskiego czy niemieckiego brak danych.

Największą trudność sprawia przedstawienie zasięgu osad rycerskich tak prawa polskiego jak niemieckiego w sąsiednim komturstwie świeckim. Zarówno „Księga czynszowa biskupstwa włocławskiego“, jak w szczególności źródła krzyżackie posiadają dla tego obszaru poważne luki. Dlatego też uzyskaną liczbę 17 osad rycerskich prawa polskiego (na domiar w tym 8 niezidentyfikowanych) należy uważać za minimalną. Niewątpliwie dobra rycerskie na prawie polskim obejmowały znaczną część ok. 64 osad rycer-

⁴⁴ Por. K a s i s k e, op. cit., s. 134.

⁴⁵ Por. K a s i s k e, op. cit., s. 229 i nast. — obliczenia dla poszczególnych okręgów na podstawie „Wielkiej księgi czynszowej Zakonu“ z r. 1438.

⁴⁶ Fr. L o r e n t z, op. cit., s. 61—64; K. K a s i s k e, op. cit., s. 238—239.

skich w całości komturstwa⁴⁷. Zidentyfikowane osady rycerskie prawa polskiego występują w dwóch skupiskach: w środkowej części komturstwa nad Czarną wodą w okolicach Drzycima oraz przy granicy południowej koło Serocka. Rycerskie wsie chłopskie prawa polskiego, znane konkretnie w 4 wypadkach, występują głównie w pierwszym kompleksie.

W pozostałych okolicach Pomorza Gdańskiego osady rycerskie prawa polskiego występują jedynie w szczątkowych rozmiarach. W prokuratorii bytowskiej pozostała tylko jedna (Studzienice). Natomiast w komturstwie człuchowskim przypuszczalnie utrzymało się do 1438 r. 6 osad rycerskich prawa polskiego, położonych w części północno-wschodniej, a więc osadniczo najstarszych⁴⁸.

Ogólna liczba osad na prawie rycerskim polskim w połowie XV wieku wynosi 244, w tym 40 z wsiami chłopskimi prawa polskiego i 32 prawa niemieckiego (liczby minimalne). W porównaniu z ogólną liczbą osad rycerskich Pomorza Gdańskiego wynoszącą ok. 570⁴⁹, okazuje się, że osady rycerskie prawa polskiego obejmowały co najmniej ok. 43% wszystkich osad rycerskich, a uwzględniając osady nieokreślone mogły dochodzić do 50%.

Zaznaczyć trzeba, że granica zasięgu osad rycerskich prawa polskiego jest, wyjąwszy tereny południowe, w znacznym stopniu granicą zasięgu ludności kaszubskiej w XV stuleciu. Z drugiej strony nie wolno zapominać, że również właściciele osad rycerskich na prawie niemieckim są w przeważającym stopniu pochodzenia autochtonicznego względnie polskiego, nadając razem z poprzednimi niezaprzeczalnie polskie oblicze pomorskiej klasie rycerskiej.

---

⁴⁷ Pogląd G ó r s k i e g o, s. 15, że na Kociewiu prawo polskie nie utrzymało się, nie jest słuszny. Znaczną liczebność osad rycerskich na prawie polskim stwierdza nawet K a s i s k e, s. 240.

⁴⁸ Są to: Glisno, Gwiazdy, Objezierze, Prądzona, Zychce i Zossno. W 1438 r. płaciły one wraz z Raclawkami czynsz w wysokości 0,5—1,5 grzywny tytułem opłat „krowy i świni” — M. T o e p p e n, loc. cit., s. 747. Faktycznie Raclawki były w 1374 r. nadane na prawie chełmińskim — P. P a n s k e, Handfesten der Komturei Schlochau s. 114 — przy czym Zakon zastrzegł sobie opłatę 0,5 grzywny za świadczenia prawa polskiego, jakie Raclawki uprzednio posiadały. Dla pozostałych 6 osad brak jakichkolwiek przywilejów nadawczych prawa niemieckiego, możliwie więc, że opłata z 1438 r. była jedynie relucją ciężarów prawa polskiego, jakie powyższe osady jeszcze posiadały. Nie mając pewności zaliczono je do kategorii „przypuszczalnych”. K a s i s k e, s. 237—238 przyjmuje, mimo braku przywilejów nadawczych, prawo niemieckie dla tych osad.

⁴⁹ Zasadniczo jest to liczba uzyskana dla połowy XVI wieku, jednak można ją przyjąć jako podstawę do obliczeń 15-wiecznych — por. M. B i s k u p, Mapa rozmieszczenia własności ziemskiej województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w., Toruń 1955, s. 34—40.

IV. WŁASNOŚĆ KOŚCIELNA

Odmianą rolę odgrywają wsie chłopskie prawa polskiego, stanowiące własność instytucji kościelnych. Stwierdzić trzeba na wstępie, że występują one w najmniejszej liczbie w porównaniu z osadami krzyżackimi i rycerskimi. Jest to wynikiem zarówno mniejszego stanu posiadania własności ziemskiej przez instytucje kościelne, jak i rozległej akcji kolonizacyjnej na prawie niemieckim. O stosunkach panujących w tych wsiach w połowie XV wieku brak bliższych danych. Wiadomo tylko, że część z nich uległa zmianom od czasów książęcych, analogicznie jak we wsiach krzyżackich, głównie przez wprowadzenie systemu czynszowania (np. w dobrach biskupstwa wrocławskiego), przy pozostawieniu części dawnych urządzeń.

Zasięg wsi chłopskich prawa polskiego należących do instytucji kościelnych w połowie XV wieku był następujący:

Właściciel	Ilość wsi	W tym przypuszczalnych
klasztor w Żarnowcu	6	—
klasztor w Kartuzach	3	—
klasztor w Oliwie	1	—
klasztor w Żukowie	8	8
biskupstwo wrocławskie	3	—
Ogółem	21	8

Z zestawienia wynika, że wsie kościelne prawa polskiego położone były na terytorium komturstwa gdańskiego, z jednym tylko wyjątkiem (Brody, własność biskupstwa wrocławskiego k. Gniewu). Na pierwsze miejsce wysuwają się posiadłości klasztoru cysterek w Żarnowcu, gdzie na 9 wsi aż 6 zachowało dawne prawo i najbardziej konserwatywne urządzenia. Wszystkie wsie klasztoru leżały, z wyjątkiem Nadola, na wschód od Żarnowca. Pozostałe instytucje kościelne posiadają nieliczne tylko osady na prawie polskim. Do biskupstwa wrocławskiego należą 3 wsie (na 25 wsi prawa niemieckiego) położone po jednej w okręgu lęborskim, puckim i gniewskim. Wsie klasztoru kartuskiego w tej samej liczbie znajdowały się w okolicach Pucka, jednak zaznaczyć trzeba, że stanowiły one własność rycerską aż do 1417 r. Klasztor oliwski posiadał według Hirscha tylko jedną wieś na prawie polskim (Banino, na zachód od Oliwy). Natomiast odrębne stanowisko zajmują posiadłości klasztoru w Żukowie, gdzie na ogólną liczbę 17 osad klasztornych przypuszczalnie 8 wsi, położonych w okolicy Chmielna i Żukowa pozostało na prawie polskim⁵⁰.

⁵⁰ Zarówno Hirsch, s. 73, jak i Kasiske, s. 195—200 niewyraźnie i niezdecydowanie poruszają problem sytuacji prawnej wsi klasztoru żukowskiego, dla których nie

Uwzględniając wszystkie wsie kościelne na prawie polskim w końcowym obliczeniu uzyskujemy liczbę 21 wobec ogólnej liczby ok. 170 wsi kościelnych na Pomorzu Gdańskim. Osady kościelne prawa polskiego stanowiły tym samym ok. 12% wszystkich wsi należących do instytucji kościelnych⁵¹.

zachowały się przywileje prawa niemieckiego z XIV wieku. Nie mając całkowitej pewności, z braku danych źródłowych z XIV i XV wieku, zaliczono je do kategorii „przypuszczalnych”. Niektóre z nich, jak Chmielno, Ręboszewo i Zawory jeszcze w XVI wieku posiadały podział na żrebia (sc. radła). — Źródła dziejowe, t. XXXIII, Warszawa 1911, s. 249—250 — co zdaje się przemawiać za utrzymaniem prawa polskiego do XV stulecia.

⁵¹ Liczby te odbiegają nieco od podanych przez K a s i s k e g o, Beiträge zur Bevölkerungsgeschichte Pommerellens im Mittelalter, s. 129, który podaje tylko 8 wsi kościelnych na prawie polskim, nie uwzględniając posiadłości klasztoru zukowskiego, oliwskiego i kartuskiego. Ogólna liczba 105 wsi kościelnych na Pomorzu Gdańskim w XV wieku podana przez niego, jest stanowczo zbyt niska. W XVI wieku wynosi ona około 170.

WYKAZ SKRÓTÓW

Agd	Archiwum Państwowe w Gdańsku
Cramer, II	R. Cramer, Geschichte der Lande Lauenburg und Bütow, t. II, Królewiec 1858.
Hirsch	T. Hirsch, Geschichte des Karthauser Kreises, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins“, t. VI, Gdańsk 1882.
Kasiske	K. Kasiske, Das deutsche Siedelwerk des Mittelalters im Pommerellen, Królewiec 1938.
Kasiske, Beiträge	K. Kasiske, Beiträge zur Bevölkerungsgeschichte Pommerellens im Mittelalter, Królewiec 1942.
KKGd	Księga komturstwa gdańskiego
Lorentz	Fr. Lorentz, Die Bevölkerung der Kaschubei zur Ordenszeit, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins“, 66, Gdańsk 1926.
Panske, Tuchel	P. Panske, Urkunden der Komturei Tuchel, Gdańsk 1911.
SchL.	Fr. Schultz, Geschichte des Kreises Lauenburg in Pommern, Lębork 1912.
SchNP	Fr. Schultz, Geschichte der Kreise Neustadt und Putzig, Gdańsk 1907.
Wegner, II	R. Wegner, Ein pommersches Herzogthum und eine deutsche Ordens-Komthurei, t. II, Poznań 1872.
kom.	komornictwo
komt.	komturstwo
okr.	okręg
pr. niem.	prawo niemieckie
pr. pol.	prawo polskie
przyyp. pr. pol.	przypuszczalnie na prawie polskim
urz. ryb.	urząd rybicki
wójt.	wójtostwo
(z)	zaginiona
t.	łan

ZESTAWIENIE MIEJSCOWOŚCI NA PRAWIE POLSKIM W POŁOWIE XV WIEKU
NA POMORZU GDAŃSKIM

a. W UKŁADZIE TERYTORIALNYM

Nazwa osady	Powiat	Rok	Wielkość	Zródło
Komturstwo świeckie				
Własność Zakonu				
Miedzno	świecki	ok. 1440 r.	24 ł.	Wegner, II, s. 67
Osówko	starogardzki	ok. 1440 r.	14 radeł	Wegner, II, s. 67
Sierosławek	świecki	ok. 1440 r.	14 ł.	Wegner, II, s. 67
Własność rycerska				
Bagniewo	świecki	ok. 1400 r.		Kasiske, s. 240
Branica Mała	(z)	ok. 1400 r.		Kasiske, s. 240
Brzemiona	świecki	ok. 1400 r.	chłopi pr. pol.	Kasiske, s. 196
Brzeźno	świecki	ok. 1400 r.	chłopi pr. pol.	Kasiske, s. 196
Łowinek	świecki	ok. 1400 r.		Kasiske, s. 240
Splawie	świecki	ok. 1400 r.	chłopi pr. pol.	Kasiske, s. 196
Wery	świecki	1337 r.		Kasiske, s. 240
Zalesie Szlach.	świecki	ok. 1400 r.	chłopi pr. pol.	Kasiske, s. 196
Zawada	świecki	ok. 1436 r.		Wegner, II, s. 36
oraz 8 osad niezidentyfikowanych		ok. 1400 r.		Kasiske, s. 196
Komturstwo tucholskie				
Własność Zakonu				
Lubnia	chojnicki	ok. 1400 r.	16 płóz	Panske, Tuchel, s. 133 ⁵²
Własność rycerska				
Adamkowo	tucholski	1335 r.		Panske, Tuchel, s. 9
Będźmirowice	chojnicki	ok. 1400 r.		Panske, Tuchel, s. 136
Cisewie	chojnicki	ok. 1400 r.		Lorentz, s. 62
Czapiewice	chojnicki	ok. 1400 r.		Panske, Tuchel, s. 136
Dąbrówka	(z)	ok. 1400 r.		Panske, Tuchel, s. 136
Drożdzenica	tucholski	1288 r.		Panske, Tuchel, s. 1

⁵² Płozą jest zapewne odpowiednikiem niwy — por. Fr. Bujak, Studia nad osadnictwem Małopolski. Rozprawy Wydziału Hist. Fil., PAU, t. 47, Kraków 1905, s. 334: „nywy alias plozy”. Wielkość plozy jest bliżej nieznaną.

Nazwa osady	Powiat	Rok	Wielkość	Źródło
Główczewice	chojnicki	ok. 1400 r.		Panske, Tuchel, s. 136
Karczewo	(z)	ok. 1400 r.		Panske, Tuchel, s. 136
Miedzno	chojnicki	1353 r.		Panske, Tuchel, s. 49
Mokre	chojnicki	ok. 1400 t.		Panske, Tuchel, s. 136
Odry	chojnicki	ok. 1400 r.		Panske, Tuchel, s. 136
Piechowice	kościerski	ok. 1400 r.		Panske, Tuchel, s. 136
Polskie Siciny	(z)	ok. 1400 r.		Panske, Tuchel, s. 123, 136 ⁵³
Siciny	tucholski	1352 r.		Panske, Tuchel, s. 44
Sylistry	(z)	ok. 1400 r.		Panske, Tuchel, s. 136
Wełpin	tucholski	1343 r.		Panske, Tuchel, s. 22
Zalesie	tucholski	ok. 1400 r.		Panske, Tuchel, s. 136
Zamarte	tucholski	ok. 1400 r.		Panske, Tuchel, s. 136
Komturstwo człuchowskie				
Własność rycerska — przypuszczalnie prawo polskie				
Glisno	chojnicki	1438 r.		Kasiske, s. 238
Gwiazdy	(z)	1438 r.		Kasiske, s. 238
Objezierze	chojnicki	1438 r.		Kasiske, s. 238
Prądzona	chojnicki	1438 r.		Kasiske, s. 238
Zossno	(z)	1438 r.		Kasiske, s. 238
Zychce	chojnicki	1438 r.		Kasiske, s. 238
Prokuratoria bytowska				
Własność Zakonu				
Kłęczno	bytowski	1438 r.	10 radeł	Cramer, II, s. 302
Oślawa				
Dąbrowa	bytowski	1438 r.	13 radeł	Cramer, II, s. 302
Własność rycerska				
Studzienice	bytowski	1412 r.		KKGd, s. 245

⁵³ Zdaniem P. Panskego położona na miejscu dzisiejszych Sicinek, pow. tucholski. co uwzględniono na mapie.

Nazwa osady	Powiat	Rok	Wielkość	Źródło
Wójtostwo tczewskie				
Okręg sobowidzki				
Własność rycerska				
Boroszewo	tczewski	ok. 1400 r. 1438 r.	18 ł. — wieś chł. pr. niem.	Kasiske, s. 132 tamże, s. 230
Ciecholewy	starogardzki	ok. 1400 r. 1438 r.	36 ł. — wieś chł. pr. niem.	Kasiske, s. 132 tamże, s. 230
Lucczin	(z)	1438 r.		Kasiske, s. 230
Mażewo	tczewski	ok. 1400 r. 1438 r.	34 ł. — wieś chł. pr. niem.	Kasiske, s. 133 tamże, s. 230
Rengen	(z)	1438 r.		Kasiske, s. 230
Szpegawsk	starogardzki	1402 r. 1438 r.	37,5 ł. — wieś chł. pr. niem.	Kasiske, s. 132 tamże, s. 230
Sumin	(z)	1438 r.		Kasiske, s. 230
Trzcińsk	starogardzki	1438 r.		Kasiske, s. 230
Wacimierz	tczewski	1438 r.		Kasiske, s. 230
Zwierzynek	tczewski	1438 r.		Kasiske, s. 238
Okręg kiszewski				
Własność rycerska				
Kartowo	kościerski	ok. 1400 r. 1438 r.	46 ł. — wieś chł. pr. niem.	Kasiske, s. 133 tamże, s. 231
Pałubin	kościerski	1438 r.		Kasiske, s. 231
Quarsin	(z)	1438 r.		Kasiske, s. 231
Równe	kościerski	ok. 1400 r. 1438 r.	22 ł. — wieś chł. pr. niem.	Kasiske, s. 133 tamże, s. 231
Sobącz	kościerski	ok. 1400 r. 1438 r.	40 ł. — wieś chł. pr. niem.	Kasiske, s. 133 tamże, s. 231
Okręg skarszewski				
Własność rycerska				
Lubieszyn	kościerski	1438 r.		Kasiske, s. 231
Płachty	kościerski	ok. 1400 r. 1438 r.	20 ł. — wieś chł. pr. niem.	Kasiske, s. 133 tamże, s. 231
Szumles	kościerski	ok. 1400 r. 1438 r.	40 ł. — wieś chł. pr. niem.	Kasiske, s. 255 tamże, s. 231
Wiec Stary	kościerski	ok. 1400 r. 1438 r.	36 ł. — wieś chł. pr. niem.	Kasiske, s. 133 tamże, s. 231
Okręg kościerski				
Własność Zakonu				
Dziemiany	kościerski	1437 r.	radła	Kasiske, s. 129
Gostomko	kościerski	1437 r.	radła	Hirsch, s. 38 ⁵⁴ Kasiske, s. 129

⁵⁴ Mylona z Gostomiem, własnością rycerską.

Nazwa osady	Powiat	Rok	Wielkość	Źródło
Kalisz	kościerski	1437 r.	radła	Kasiske, s. 129
Korne	kościerski	1437 r.	radła	Kasiske, s. 129
Lelkau	(z)	1437 r.	radła	Kasiske, s. 129
Łubiana	kościerski	1437 r.	radła	Kasiske, s. 129
Melnitz	(z)	1437 r.	radła	Kasiske, s. 129
Stężycza	kartuski	1437 r.	radła	Kasiske, s. 129 ⁵⁵
Własność rycerska				
Goręczyno	kartuski			Hirsch, s. 56
Gostomie	kartuski			Hirsch, s. 56
Rąty	kartuski			Hirsch, s. 56
Sławki	kartuski			Hirsch, s. 56
Somonino	kartuski	ok. 1400 r.	31 ł. — wieś chł. pr. niem.	Hirsch, s. 56 Kasiske, s. 134
Wyczechowo	kartuski	ok. 1400 r.	18 ł. — wieś chł. pr. niem.	Hirsch, s. 56 Kasiske, s. 134
Zgorzałe	kartuski			Hirsch, s. 56
Okręg nowski				
Własność Zakonu				
Kończyce	świecki	ok. 1440 r.	10 radeł	Wegner, II, s. 68
Własność rycerska				
Bochlin Szlach.	świecki	ok. 1415 r.		Wegner, II, s. 152
Buśnia	świecki	ok. 1415 r.		Wegner, II, s. 152
Kulmaga	świecki	ok. 1400 r.	9,5 ł. — wieś chł. pr. niem.	Kasiske, Bei- träge, s. 27
Luchowo	świecki	ok. 1415 r.		Wegner, II, s. 152 ⁵⁶
Marzy	świecki	ok. 1415 r.		Wegner, II, s. 152
Udzież	świecki	1438 r.		Kasiske, s. 232
Komturstwo gdańskie Komornictwo mirachowskie				
Własność Zakonu				
Garcz	kartuski			Hirsch, s. 56
Gowidlino	kartuski	1424 r.	13 radeł	KKGd, s. 278
Kamienica Szlach.	kartuski	1424 r.	4 radła	KKGd, s. 279 ⁵⁷

⁵⁵ Ok. 1400 r. zaliczana do komornictwa mirachowskiego — KKGd, s. 216.

⁵⁶ Występuje pod dawną nazwą Świerkocina.

⁵⁷ Występuje w źródłach jako Kamienica Mała.

Nazwa osady	Powiat	Rok	Wielkość	Źródło
Kamienica Król.	kartuski	ok. 1400 r.	15 radeł	KKGd, s. 211 ⁸⁸
Linia	morski	ok. 1400 r.	14 radeł	KKGd, s. 217
Łapalice	kartuski	1400 r.	8 radeł	KKGd, s. 142
Łyśniewo	kartuski			Hirsch, s. 38
Miechucino	kartuski	ok. 1400 r.	10 radeł	KKGd, s. 211
Miłozewo	morski	ok. 1400 r.	10 radeł	KKGd, s. 216
Mirachowo	kartuski			Hirsch, s. 38
Nakło	kartuski	ok. 1400 r.	14 radeł	KKGd, s. 217
Prokowo	kartuski	ok. 1400 r.	8 radeł	KKGd, s. 211 ⁸⁹
Sielczno	kartuski	ok. 1400 r.	22 radła	KKGd, s. 217
Smażyno	morski	ok. 1400 r.	8 radeł	KKGd, s. 217
Tuszki	kościerski	ok. 1400 r.	10 radeł	KKGd, s. 216
Żakowo	kartuski	ok. 1400 r.	10 radeł	KKGd, s. 216 ⁹⁰
przypuszczalnie				
Strzecz	morski			Lorentz, s. 45
Tłuczewo	morski	1437 r.	radła	Lorentz, s. 45 Kasiske, s. 208
Własność rycerska				
Bącz	kartuski			Hirsch, s. 56
Borucino	kartuski			Hirsch, s. 56
Borzestowo	kartuski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 210
Brodnica	kartuski			Hirsch, s. 56
Chośnica	kartuski			Hirsch, s. 56
Cieszenie	kartuski	1358 r.		KKGd, s. 304
Częstkowo	morski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 210
Grabowo	kartuski			Hirsch, s. 56
Grzebieńc	kartuski			Hirsch, s. 56
Kętrzyno	morski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 210
Kistowo	kartuski			Hirsch, s. 56
Kożyczkowo	kartuski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 210
Lantsche	(z)	ok. 1400 r.		KKGd, s. 210
Lewino	morski	ok. 1400 r.	wieś chłopska pr. niem.	KKGd, s. 210
Łączyno	kartuski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 210
Milwino	morski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 210

⁸⁸ Występuje w źródłach jako Kamienica Wielka.

⁸⁹ Od 1443 r. własność klasztoru w Kartuzach.

⁹⁰ Kasiske, op. cit., s. 151, przyp. 188 podaje w wątpliwość istnienie prawa polskiego w co najmniej 12 wsiach Zakonu w kom. mirachowskim. Pomija przy tym w zupełności wywody Hirscha, s. 40, wykazującego istnienie prawa polskiego w tych wsiach.

Nazwa osady	Powiat	Rok	Wielkość	Źródło
Niepoczolowice	morski	1368 r.		KKGd, s. 141
Niesiołowice	kartuski	1438 r.		Kasiske, s. 229
Oppursikow	(z)			Hirsch, s. 56
Orzech	(z)	1353 r.		KKGd, s. 36
Paczewo	kartuski			Hirsch, s. 56
Pałubice	kartuski			Hirsch, s. 56
Podjazy	kartuski			Hirsch, s. 56
Przewóz	kartuski			Hirsch, s. 56
Stężycza Szlach.	kartuski			Hirsch, s. 56 ⁶¹
Strzebielino	morski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 210
Styskowitz	(z)			KKGd, s. 210
Tuchlino	kartuski	1384 r.		KKGd, s. 140
Zdunowice	kartuski			Hirsch, s. 56
Żuromino	kartuski			Hirsch, s. 56
przypuszczalnie				
Będargowo	morski			Lorentz, s. 42
Łebno	morski			Lorentz, s. 41
Mściszewice	kartuski			Lorentz, s. 43
Pobłocie	morski			Lorentz, s. 41
Wyszecino	morski			Lorentz, s. 42
Zakrzewo	morski			Lorentz, s. 42
Okręg sulmiński				
Własność Zakonu				
Bojan	morski	ok. 1400 r.	12,5 radła	KKGd, s. 189
Breslaw	(z)	1424 r.		KKGd, s. 9 ⁶²
Górka	(z)	ok. 1400 r.		KKGd, s. 204 ⁶²
Kosowo	kartuski	ok. 1400 r.	10 radeł	KKGd, s. 189
Krokowo	gdański	1424 r.		KKGd, s. 9
Krimsdorf	(z)	ok. 1400 r.		KKGd, s. 204
Orle	gdański	ok. 1400 r.		KKGd, s. 189
Otomin k/Sulmina	gdański	ok. 1400 r. 1420 r.	6 radeł	KKGd, s. 189 Kasiske, s. 152 przyp. 200
Sobieszewo	gdański	ok. 1400 r.	22 radła	KKGd, s. 204
Własność rycerska				
Arciszewo	gdański	ok. 1400 r.		KKGd, s. 190
Bargasın	(z)	ok. 1400 r.		KKGd, s. 189
Borkowo	kartuski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 190

⁶¹ Niekiedy zaliczana jako wieś graniczna do okręgu kościerskiego.

⁶² Położona na Mierzei Wiślanej koło Krokowa i Sobieszowa.

Nazwa osady	Powiat	Rok	Wielkość	Źródło
Borkowo (Borgfeld)	gdański	ok. 1400 r.		KKGd, s. 190 ⁶³
Borowiec	kartuski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 190
Buszkowy	gdański	ok. 1400 r.		KKGd, s. 190
Czczewo	kartuski	po 1419 r.		Hirsch, s. 56 ⁶⁴
Czerniewo	gdański	ok. 1400 r.	wieś chłopska	KKGd, s. 189
		1401 r.	pr. niem.	Lorentz, s. 11
Dobrzewino	morski	ok. 1400 r.	1,5 radła chłopi pr. pol.	KKGd, s. 189
Domachowo	gdański	1374 r.		Hirsch, s. 55 przyt. 1
Fidlin	kartuski	do 1437 r.		Hirsch, s. 56 ⁶⁵
Glinz Nowy	kartuski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 190
Goszyn	gdański	po 1422 r.		Kasiske, s. 258
Irkatzin	(z)	ok. 1400 r.		KKGd, s. 190
Kczewo	kartuski	ok. 1400 r.	wieś chłopska pr. niem.	KKGd, s. 206
Kielpino Górne	gdański	ok. 1400 r.		KKGd, s. 190
Kłosowo	kartuski	do 1436 r.	wieś chłopska pr. niem.	Lorentz, s. 15 ⁶⁶ Kasiske, s. 156
Koprzisko	(z)	ok. 1400 r.		KKGd, s. 189
Krsisce	(z)			KKGd, s. 254 ⁶⁷
Lisewo	gdański	ok. 1400 r.		Hirsch, s. 56 ⁶⁸
Lniska	kartuski	ok. 1400 r.	7 radeł chłopi pr. pol.	KKGd, s. 190
Łapino	kartuski	do 1429 r.		Hirsch, s. 56 ⁶⁹
Małęcin	gdański	ok. 1400 r.		KKGd, s. 190
Miszewko	kartuski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 190
Ostróžki	gdański	ok. 1400 r.	32 ł. — wieś chł. pr. niem.	Kasiske, s. 155
Pępowo	kartuski	ok. 1400 r.	wieś chłopska pr. niem.	Hirsch, s. 56 Kasiske, s. 156

⁶³ Podane jako „Vitolene”.

⁶⁴ Do 1418 r. wieś chłopska Zakonu na prawie polskim o 7,5 radłach — KKGd, s. 189.

⁶⁵ Do 1437 r. własność rycerska na prawie polskim, potem zamiana na prawo chełmińskie. W 1441 r. nabycie przez szpital św. Elżbiety w Gdańsku — Lorentz op. cit., s. 13.

⁶⁶ Do 1436 r. własność rycerska na prawie polskim, po wymarciu nadane przez Zakon Hansowi von Salendorf na prawie magdeburskim.

⁶⁷ Hirsch, op. cit., s. 56 podaje jako „Krusisce”, jednak w KKGd, s. 254 podane jako „Krsisce”.

⁶⁸ W 1352 r. nadana na prawie polskim w połowie — KKGd, s. 27, a ok. 1400 r. tylko 1/3 podana z prawem polskim.

⁶⁹ Odebrana rycerzowi Mikołajowi z Łapina w 1429 r. i przekazana szpitalowi św. Ducha w Gdańsku — Lorentz, op. cit., s. 13.

Nazwa osady	Powiat	Rok	Wielkość	Źródło
Piecki	gdański	do 1439 r.		Kasiske, s. 255 ⁷⁰
Prędzieszyn	gdański	ok. 1400 r.		KKGd, s. 190
Prsegarno	(z)	ok. 1400 r.		KKGd, s. 206
Rębowo	gdański	ok. 1400 r.		KKGd, s. 190
Rotmanki	gdański	1367 r.	wieś chłopska pr. niem.	KKGd, s. 114
Rutki	kartuski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 207
Smęgorzyn	kartuski	ok. 1400 r.	2,5 radła chłopi pr. pol.	KKGd, s. 189
Straszyn	gdański	ok. 1400 r.	wieś chłopska pr. niem.	KKGd, s. 25 Kasiske, s. 155
Strellin	(z)	ok. 1400 r.	wieś chłopska pr. niem.	KKGd, s. 207
Swincz	gdański	ok. 1400 r.	wieś chłopska pr. niem.	KKGd, s. 25 Kasiske, s. 155
Warcz	gdański	ok. 1400 r.	3 radła chłopi pr. pol.	KKGd, s. 190 ⁷¹
Warzenko	kartuski	ok. 1400 r.	4 radła chłopi pr. pol.	KKGd, s. 190
Wiczlino	morski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 190
przypuszczalnie				
Bielkówko	gdański	ok. 1400 r.		Lorentz, s. 13
Urząd rybicki pucki				
Własność Zakonu				
Góra	morski	ok. 1400 r.	18 radeł	KKGd, s. 136
Łężyce	morski	ok. 1400 r.	7 radeł	KKGd, s. 135
Mrzezino	morski	1395 r.	43. radła	KKGd, s. 225
Ostrowo	morski	1412 r.	6 radeł	KKGd, s. 245
Poichowo	morski	ok. 1400 r.	14 radeł	KKGd, s. 135
Przetoczyno	morski	ok. 1400 r.	8 radeł	KKGd, s. 136
Tupadły	morski	1412 r.	9 radeł	KKGd, s. 135
Wyspowo	morski	ok. 1400 r.	11,5 radła	KKGd, s. 136
Zagórze	morski	ok. 1400 r.	8 radeł	KKGd, s. 136 ⁷²
		1420 r.		Kasiske, s. 152, przyp. 200
Własność rycerska				
Dąbrówka	morski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 122
Glinki	morski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 122

⁷⁰ Do 1439 r. własność rycerska na prawie polskim, następnie nadana szpitalowi św. Elżbiety w Gdańsku.

⁷¹ Tylko w połowie prawo polskie, druga połowa własność krzyżacka — KKGd, s. 204.

⁷² W 1420 r. — 7 radeł.

Nazwa osady	Powiat	Rok	Wielkość	Źródło
Goszczyño	morski	ok. 1400 r.	5 radeł chłopi pr. pol.	KKGd, s. 112
Gołędzino	morski	1407 r.	21 ł. — wieś chł. pr. niem.	SchNP, s. 561
Gowino	morski	ok. 1400 r.	wieś chłopska pr. niem.	Kasiske, s. 156 ⁷³ KKGd, s. 246
Kłanino	morski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 122
Kolkowo	łęborski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 112
Krokowo	morski	ok. 1400 r.	4 radła chłopi pr. pol.	KKGd, s. 112
Lisewo	morski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 122
Lubocino	morski	ok. 1400 r.	3,5 radła chłopi pr. pol.	KKGd, s. 122
Łętowice	morski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 122
Łyśńewo	morski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 122
Minkowice	morski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 122
Naniec	morski	ok. 1400 r.	2,5 radła chłopi pr. pol.	KKGd, s. 122
Opalin	łęborski	1425 r.	wieś chłopska pr. niem.	KKGd, s. 281
Parszkowo	morski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 122
Parszczyce	morski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 122
Pętkowice	morski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 122
Polchówko	morski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 122
Radoszewo	morski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 122
Robakowo	morski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 122
Rzucewo	morski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 112
Śmiechowo	morski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 122
Sopieszyno	morski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 112
Sulicice	morski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 122
Ustarbowo	morski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 122
Warzewo	morski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 122
Wysoka	(z)	ok. 1400 r.		KKGd, s. 122 ⁷⁴
k. Krokowa				
Żelewo	morski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 122
przypuszczalnie				
Bolszewo	morski			Lorentz, s. 23
Poczernino	morski			Lorentz, s. 23

⁷³ W 1420 r. — 5/6 — prawo polskie. 1/6 — prawo chełmińskie.

⁷⁴ W 1425 r. Zakon wyraził zgodę na wcielenie jej do obszaru sąsiedniego Goszczyña i Krokowa — KKGd, s. 284 — jednak mimo to pewną odrębność zachowała ona aż do końca XVI wieku — Fontes Tow. Naukowego w Toruniu, t. III, s. 306.

Nazwa osady	Powiat	Rok	Wielkość	Źródło
Wójtostwo lęborskie				
Własność Zakonu				
Kaczkowo	lęborski	ok. 1400 r. 1437 r.	12 radeł	KKGd, s. 127 Cramer, II, s. 295
Lubowidz	lęborski	ok. 1400 r. 1437 r.	8 radeł	KKGd, s. 127 ⁷⁵ Cramer, II, s. 295
Maszewo Lęb.	lęborski	1360 r. ok. 1400 r.	8 radeł	KKGd, s. 132 ⁷⁶ KKGd, s. 176
Salinko	lęborski	ok. 1400 r. 1437 r.	7 radeł	KKGd, s. 127 Cramer, II, s. 295
Świetlino	lęborski	ok. 1400 r.	13 radeł	KKGd, s. 132 ⁷⁷ Cramer, II, s. 295
Ulinia	lęborski	ok. 1400 r.	10 radeł	KKGd, s. 132 ⁷⁸ Cramer, II, s. 295
Wrzeście	lęborski	ok. 1400 r. 1437 r.	10 radeł	KKGd, s. 126 Cramer, II, s. 295
Własność rycerska				
Bargędzino	lęborski	ok. 1400 r. 1437 r.	1,5 radła chłopi pr. pol.	KKGd, s. 129 Cramer, II, s. 292
Białogóra	lęborski	1437 r.		Cramer, II, s. 291 ⁷⁹
Biebrowo	lęborski	ok. 1400 r.	wieś chłopska pr. niem.	KKGd, s. 131
Borkówko	lęborski	ok. 1400 r. 1437 r.	2,9 radła chłopi pr. pol.	KKGd, s. 126 Cramer, II, s. 293
Bożepole	lęborski	ok. 1400 r. 1437 r.		KKGd, s. 125 Cramer, II, s. 293
Bychowo	lęborski	ok. 1400 r. 1437 r.	wieś chłopska pr. niem.	KKGd, s. 291 Cramer, II, s. 291
Chmelnidol	(z)	ok. 1400 r.		KKGd, s. 126
Chocielewko	lęborski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 138
Chynowie	lęborski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 131
Dziechlino	lęborski	1363 r. ok. 1400 r.		KKGd, s. 147 KKGd, s. 131
Gardkowice	lęborski	ok. 1400 r. 1437 r.		KKGd, s. 125 Cramer, II, s. 293
Gniewino	lęborski	1353 r. ok. 1400 r.	2,5 radła chłopi pr. pol.	KKGd, s. 36 KKGd, s. 125

⁷⁵ W 1437 r. — 7 radeł.

⁷⁶ W 1449 r. już własność szlachecka — SchL. s. 394.

⁷⁷ Ok. 1400 r. — „Swislin Nadol” i „Swislin Nagor”; w 1437 r. — 12 radeł.

⁷⁸ W 1437 r. — 9 radeł.

⁷⁹ Ok. 1400 r. — własność Zakonu — 8 radeł — KKGd, s. 157.

Nazwa osady	Powiat	Rok	Wielkość	Źródło
Gniewinko	łęborski	1437 r.		Cramer, II, s. 293
Jackowo	łęborski	ok. 1400 r.	wieś chłopska pr. niem.	KKGd, s. 131 Kasiske, s. 158
Jeżowo	łęborski	ok. 1400 r. 1437 r.		KKGd, s. 125 Cramer, II, s. 293
Jęczewo	łęborski	ok. 1400 r. 1437 r.	1/3 wieś chł. pr. niem.	KKGd, s. 131 Cramer, II, s. 292
Kanyno	(z)	ok. 1400 r. 1437 r.	3 radła chłopi pr. pol.	KKGd, s. 125 Cramer, II, s. 292
Kierzkowo	łęborski	ok. 1400 r.	1 radło chłopi pr. pol.	KKGd, s. 126
Kisewo	łęborski	1437 r. ok. 1400 r.	0,5 radła 3 radła chłopi pr. pol.	Cramer, II, s. 293 KKGd, s. 126
Komoszewo	łęborski	ok. 1400 r. 1437 r.	2 radła chłopi pr. pol.	KKGd, s. 125 Cramer, II, s. 292
Kopaniewo	łęborski	ok. 1400 r.	2 radła chłopi pr. pol.	KKGd, s. 125
Krępkowice	łęborski	1437 r. 1362 r. ok. 1400 r.	1,5 radła	Cramer, II, s. 292 KKGd, s. 147 KKGd, s. 138
Lisewo Kasz.	łęborski	1437 r. ok. 1400 r.		Cramer, II, s. 291 KKGd, s. 138
Lublewko	łęborski	1437 r. ok. 1400 r.	5 radeł chłopi pr. pol.	Cramer, II, s. 291 KKGd, s. 126
Lublewo	łęborski	1437 r. ok. 1400 r.	2 radła 1 radło chłopi pr. pol.	Cramer, II, s. 293 KKGd, s. 125 Cramer, II, s. 293
Łówcz Górny	łęborski	ok. 1400 r. 1437 r.		KKGd, s. 126 Cramer, II, s. 293
Małoszyce	łęborski	ok. 1400 r. 1437 r.		KKGd, s. 138 Cramer, II, s. 291
Maszewko	łęborski	1402 r.	wieś chłopska pr. niem.	SchL., s. 394 Kasiske, s. 157
Mierzynko	łęborski	ok. 1400 r. 1437 r.		KKGd, s. 126 Cramer, II, s. 293
Mierzyno	łęborski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 131
Miromin	(z)	1378 r.		KKGd, s. 152
Nawcz	łęborski	ok. 1400 r. 1437 r.		KKGd, s. 126 Cramer, II, s. 293
Nieznachowo	łęborski	ok. 1400 r.	2 radła chłopi pr. pol.	KKGd, s. 125
Paraszyno	łęborski	1437 r. ok. 1400 r. 1437 r.	2,5 radła	Cramer, II, s. 292 KKGd, s. 125 Cramer, II, s. 292

Nazwa osady	Powiat	Rok	Wielkość	Źródło
Parsno	(z)	ok. 1400 r. 1437 r.	1 radło chłopi pr. pol.	KKGd, s. 125 Cramer, II, s. 292
Perlinko	łęborski	ok. 1400 r.		SchL, s. 410
Perlino	łęborski	ok. 1400 r.	2,5 radła, chłopi pr. pol.	KKGd, s. 125
		1437 r.	1 radło	Cramer, II, s. 293
Pogorszewo	łęborski	ok. 1400 r.	2 radła chłopi pr. pol.	KKGd, s. 125 ⁸⁰
		1437 r.	1,5 radła	Cramer, II, s. 292
Przebędowo	łęborski	ok. 1400 r.	2 radła	KKGd, s. 125
Lęb.		1437 r.	chłopi pr. pol.	Cramer, II, s. 293
Rozgórze	łęborski	ok. 1400 r.	2 radła chłopi pr. pol.	KKGd, s. 125
		1437 r.	1,5 radła	Cramer, II, s. 292
Rybieńko	łęborski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 126
		1437 r.		Cramer, II, s. 291
Sarbsk	łęborski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 125
		1437 r.		Cramer, II, s. 292
Sasino	łęborski	ok. 1400 r.	1 radło chłopi pr. pol.	KKGd, s. 125
		1437 r.	2 radła	Cramer, II, s. 292
Siemirowice	łęborski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 125
		1437 r.		Cramer, II, s. 293
Słajkowo	łęborski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 126
		1437 r.		Cramer, II, s. 292
Słuszewo	łęborski	ok. 1400 r.		KKGd, s. 126
		1437 r.		Cramer, II, s. 292
Solchow	(z)	ok. 1400 r.		KKGd, s. 126
		1437 r.		Cramer, II, s. 293
Starbienino	łęborski	ok. 1400 r.	1 radło	KKGd, s. 126
		1437 r.	chłopi pr. pol.	Cramer, II, s. 293
Strzelęcino	łęborski	ok. 1400 r.	2 radła chłopi pr. pol.	KKGd, s. 125
		1437 r.	3 radła	Cramer, II, s. 292
Szczenurze	łęborski	ok. 1400 r.	2 radła	KKGd, s. 125
		1437 r.	chłopi pr. pol.	Cramer, II, s. 292
Świchowo	łęborski	ok. 1400 r.	2 radła chłopi pr. pol.	KKGd, s. 125
		1437 r.		Cramer, II, s. 293
Świchówko	łęborski	ok. 1400 r.	3 radła	KKGd, s. 125
Tawęcino	łęborski	ok. 1400 r.		
		1437 r.	chłopi pr. pol.	
Unieszyno	łęborski	1437 r.	1 radło	Cramer, II, s. 292 Cramer, II, s. 293

⁸⁰ Tylko 1/2 prawo polskie, 1/2 prawo magdeburskie.

Nazwa osady	Fowiat	Rok	Wielkość	Źródło
Wicko	łęborski	ok. 1400 r.	7 radeł chłopi pr. pol.	KKGd, s. 125
Wielistowo	łęborski	ok. 1400 r.	6 radeł 4 radła chłopi pr. pol.	Cramer, II, s. 292 KKGd, s. 126
Witoradz	łęborski	ok. 1400 r.	3 radła chłopi pr. pol.	Cramer, II, s. 293 KKGd, s. 125
Wrześcienko	łęborski	ok. 1400 r.	2 radła 5 radeł chłopi pr. pol.	Cramer, II, s. 292 KKGd, s. 125
Zdrzewno	łęborski	ok. 1400 r.	3 radła 6 radeł chłopi pr. pol.	Cramer, II, s. 292 KKGd, s. 125
Zwartówko	łęborski	1437 r.	3 radła	Cramer, II, s. 292
Zwartowo	łęborski	ok. 1400 r.	1437 r. wieś chłopska pr. niem.	Cramer, II, s. 291 Kasiske, s. 157 KKGd, s. 138
Żelazno	łęborski	1378 r. 1437 r.		KKGd, s. 152 ⁸¹ Cramer, II, s. 293
przypuszczalnie				
Osiek	łęborski			Lorentz, s. 37 SchL, s. 406

Nazwa wsi	Powiat	Właściciel	Rok	Wielkość	Źródło
Własność kościelna na Pomorzu gdańskim					
Banino	kartuski	klasztor w Oliwie			Hirsch, s. 67
Będargowo k/Osłonina	(z)	klasztor w Kartuzach	po 1417 r.		Kasiske, s. 216 ⁸²
Brody	(z)	biskupstwo włocławskie	ok. 1400 r.	radła	Kasiske, s. 202
Cetniewo	morski	biskupstwo włocławskie	ok. 1400 r.	radła	Kasiske, s. 202
Karlikowo	morski	klasztor w Żarnowcu	ok. 1430 r.	14 radeł	Agd, 403, 202, s. 22a
Kartoszyño	morski	klasztor w Żarnowcu	ok. 1430 r.	9 radeł	Agd, 403, 202, s. 22a

⁸¹ Tylko 1/2 prawo polskie.

⁸² Do 1417 r. własność rycerska na prawie polskim — por. Hirsch, op. cit., s. 94.

Nazwa wsi	Powiat	Właściciel	Rok	Wielkość	Źródło
Krokowo k/Osłonina	(z)	klasztor w Kartuzach	po 1417 r.		Kasiske, s. 216 ⁸²
Lubkowo	morski	klasztor w Żarnowcu	ok. 1430 r.		Kasiske, s. 208
Łebieniec	łęborski	biskupstwo włocławskie	ok. 1400 r.	5 radeł	Kasiske, s. 202
Nadole	morski	klasztor w Żarnowcu	ok. 1430 r.	7,5 radła	Agd, 403, 202, s. 22a
Odargowo	morski	klasztor w Żarnowcu	ok. 1430 r.	9 radeł	Agd, 403, 202, s. 22a
Osłonino	morski	klasztor w Kartuzach	po 1417 r.		Kasiske, s. 216 ⁸²
Śwecino	morski	klasztor w Żarnowcu	ok. 1430 r.	13 radeł	Agd, 403, 202, s. 22a
przypuszczalnie					
Chmielno	kartuski	klasztor w Żukowie			Hirsch, s. 73
Glincz	kartuski	klasztor w Żukowie			Hirsch, s. 73
Lisewo	(z)	klasztor w Żukowie			Hirsch, s. 69 ⁸³
Mezowo	kartuski	klasztor w Żukowie			Hirsch, s. 73
Otomin	kartuski	klasztor w Żukowie			Hirsch, s. 131
Ręboszewo	kartuski	klasztor w Żukowie			Hirsch, s. 73
Sitno	kartuski	klasztor w Żukowie			Hirsch, s. 73
Zawory	kartuski	klasztor w Żukowie			Hirsch, s. 56, 73 ⁸⁴

⁸² Do 1417 r. własność rycerska na prawie polskim — por. Hirsch, op. cit., s. 94.

⁸³ Połączone z sąsiednim Żukowem.

⁸⁴ Do 1385 r. własność rycerska na prawie polskim — Kasiske, op. cit., s. 229.

b. W UKŁADZIE ALFABETYCZNYM

Nazwa osady	Właściciel-własność	Powiat	Krzyżacka jedn. admin.	Uwagi
Adamkowo	rycerska	tucholski	komt. tucholskie	
Arciszewo	rycerska	gdański	okr. sulmiński	
Bagniewo	rycerska	świecki	komt. świeckie	
Banino	klasztor w Oliwie	kartuski		
Bargasın	rycerska	(z)	okr. sulmiński	
Bargędzino	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Bącz	rycerska	kartuski	kom. mirachowskie	
Będargowo	rycerska	morski	kom. mirachowskie	przyp.
Będargowo k/Osłonina	klasztor w Kartuzach	(z)		
Będźmirowice	rycerska	chojnicki	komt. tucholskie	
Białogóra	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Biebrowo	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Bielkówko	rycerska	gdański	okr. sulmiński	przyp.
Bochlin Szl.	rycerska	świecki	okr. nowski	
Bojan	zakon krzyż.	morski	okr. sulmiński	
Bolszewo	rycerska	morski	urz. rybicki pucki	przyp.
Borkowo (Borgfeld)	rycerska	gdański	okr. sulmiński	
Borkowo	rycerska	kartuski	okr. sulmiński	
Borkówko	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Boroszewo	rycerska	tczewski	okr. sobowidzki	
Borowiec	rycerska	kartuski	okr. sulmiński	
Borucino	rycerska	kartuski	kom. mirachowskie	
Borzestowo	rycerska	kartuski	kom. mirachowskie	
Bożepole	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Branica M.	rycerska	(z)	komt. świeckie	
Bresław	zakon krzyż.	(z)	okr. sulmiński	
Brodnica	rycerska	kartuski	kom. mirachowskie	
Brody	biskupstwo włocławskie	(z)		
Brzemiona	rycerska	świecki	komt. świeckie	
Brzeźno	rycerska	świecki	komt. świeckie	
Buśnia	rycerska	świecki	okr. nowski	
Buszkowy	rycerska	gdański	okr. sulmiński	
Bychowo	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Cetniewo	biskupstwo włocławskie	morski		
Chmelińdol	rycerska	(z)	wójt. łęborskie	
Chmielno	klasztor w Żukowie	kartuski		przyp.
Chocielewko	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	

Nazwa osady	Właściciel- własność	Powiat	Krzyżacka jedn. admin.	Uwagi
Chośnica	rycerska	kartuski	kom. mirachowskie	
Chynowie	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Ciecholewy	rycerska	starogardzki	okr. sobowidzki	
Cieszenie	rycerska	kartuski	kom. mirachowskie	
Cisewie	rycerska	chojnicki	komt. tucholskie	
Czapiewice	rycerska	chojnicki	komt. tucholskie	
Czczewo	rycerska	kartuski	okr. sulmiński	
Czerniewo	rycerska	gdański	okr. sulmiński	
Częstkowo	rycerska	morski	kom. mirachowskie	
Dąbrówka	rycerska	morski	urz. rybicki pucki	
Dąbrówka	rycerska	(z)	komt. tucholskie	
Dobrzewino	rycerska	morski	okr. sulmiński	
Domachowo	rycerska	gdański	okr. sulmiński	
Drożdzenica	rycerska	tucholski	komt. tucholskie	
Dziecholino	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Dziemiany	zakon krzyż.	kościerski	okr. kościerski	
Fidlin	rycerska	kartuski	okr. sulmiński	
Garcz	zakon krzyż.	kartuski	kom. mirachowskie	
Gardkowice	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Glincz Nowy	rycerska	kartuski	okr. sulmiński	
Glincz Stary	klasztor w Żukowie	kartuski		przyp.
Glinki	rycerska	morski	urz. rybicki pucki	
Glisno	rycerska	chojnicki	komt. człuchowskie	przyp.
Główczewice	rycerska	chojnicki	komt. tucholskie	
Gniewinko	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Gniewino	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Gołędzino	rycerska	morski	urz. rybicki pucki	
Goreczyno	rycerska	kartuski	okr. kościerski	
Gostomie	rycerska	kartuski	okr. kościerski	
Gostomko	zakon krzyż.	kościerski	okr. kościerski	
Goszczyń	rycerska	morski	urz. rybicki pucki	
Goszyn	rycerska	gdański	okr. sulmiński	
Gowidlino	zakon krzyż.	kartuski	kom. mirachowskie	
Gowino	rycerska	morski	urz. rybicki pucki	
Góra	zakon krzyż.	morski	urz. rybicki pucki	
Górka	zakon krzyż.	(z)	okr. sulmiński	
Grabowo	rycerska	kartuski	kom. mirachowskie	
Grzebieńcz	rycerska	kartuski	kom. mirachowskie	przyp.
Gwiazdy	rycerska	(z)	komt. człuchowskie	
Irkatzin	rycerska	(z)	okr. sulmiński	
Jackowo	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Jeżowo	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Jęczewo	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Kaczkowo	zakon krzyż.	łęborski	wójt. łęborskie	
Kalisz	zakon krzyż.	kościerski	okr. kościerski	

Nazwa osady	Właściciel-własność	Powiat	Krzyżacka jedn. admin.	Uwagi
Kamienica Szlach.	zakon krzyż.	kartuski	kom. mirachowskie	
Kamienica Król.	zakon krzyż.	kartuski	kom. mirachowskie	
Kanyno	rycerska	(z)	wójt. lęborskie	
Karczewo	rycerska	(z)	komt. tucholskie	
Karlikowo	klasztor w Żarnowcu	morski		
Kartoszyno	klasztor w Żarnowcu	morski		
Kartowo	rycerska	kościerski	okr. kościerski	
Kczewo	rycerska	kartuski	okr. sulmiński	
Kętrzyno	rycerska	morski	kom. mirachowskie	
Kiełpino G.	rycerska	gdański	okr. sulmiński	
Kierzkowo	rycerska	lęborski	wójt. lęborskie	
Kisewo	rycerska	lęborski	wójt. lęborskie	
Kistowo	rycerska	kartuski	kom. mirachowskie	
Kłanino	rycerska	morski	urz. rybicki pucki	
Kłęczno	zakon krzyż.	bytowski	prok. bytowska	
Kłosowo	rycerska	kartuski	okr. sulmiński	
Kolkowo	rycerska	lęborski	urz. rybicki pucki	
Komoszewo	rycerska	lęborski	wójt. lęborskie	
Kończyce	zakon krzyż.	świecki	okr. nowski	
Kopaniewo	rycerska	lęborski	wójt. lęborskie	
Koprziszno	rycerska	(z)	okr. sulmiński	
Korne	zakon krzyż.	kościerski	okr. kościerski	
Kosowo	zakon krzyż.	kartuski	okr. sulmiński	
Kożyczkowo	rycerska	kartuski	kom. mirachowskie	
Krakowice	zakon krzyż.	gdański	okr. sulmiński	
Krepcowice	rycerska	lęborski	wójt. lęborskie	
Krimsdorf	zakon krzyż.	(z)	okr. sulmiński	
Krokowo	rycerska	morski	urz. rybicki pucki	
Krokowo k/Osłonina	klasztor w Kartuzach	(z)		
Krsisce	rycerska	(z)	okr. sulmiński	
Kulmaga	rycerska	świecki	okr. nowski	
Lantsche	rycerska	(z)	kom. mirachowskie	
Lelkau	zakon krzyż.	(z)	okr. kościerski	
Lewino	rycerska	morski	kom. mirachowskie	
Linia	zakon krzyż.	morski	kom. mirachowskie	
Lisewo	rycerska	gdański	okr. sulmiński	
Lisewo	rycerska	morski	urz. rybicki pucki	
Lisewo k/Żukowa	klasztor w Żukowie	(z)		przyp.
Lisewo Kasz.	rycerska	lęborski	wójt. lęborskie	
Lniska	rycerska	kartuski	okr. sulmiński	
Lubieszyn	rycerska	kościerski	okr. skarszewski	

Nazwa osady	Właściciel-własność	Powiat	Krzyżacka jedn. admin.	Uwagi
Lubkowo	klasztor w Żarnowcu	morski		
Lublewko	rycerska	łęborski	wójt. lęborskie	
Lublewo	rycerska	łęborski	wójt. lęborskie	
Lubnia	zakon krzyż.	chojnicki	komt. tucholskie	
Lubocino	rycerska	morski	urz. rybicki pucki	
Lubowidz	zakon krzyż.	łęborski	wójt. lęborskie	
Luchowo	rycerska	świecki	okr. nowski	
Lucczin	rycerska	(z)	okr. sobowidzki	
Łapalice	zakon krzyż.	kartuski	kom. mirachowskie	
Łapino	rycerska	kartuski	okr. sulmiński	
Łączyno	rycerska	kartuski	kom. mirachowskie	
Łebieniec	biskupstwo włocławskie	łęborski		
Łebno	rycerska	morski	kom. mirachowskie	przyp.
Łętowice	rycerska	morski	urz. rybicki pucki	
Łężyce	zakon krzyż.	morski	urz. rybicki pucki	
Łowinek	rycerska	świecki	komt. świeckie	
Łówcz G.	rycerska	łęborski	wójt. lęborskie	
Łubiana	zakon krzyż.	kościerski	okr. kościerski	
Łyśniewo	zakon krzyż.	kartuski	kom. mirachowskie	
Łyśniewo	rycerska	morski	urz. rybicki pucki	
Małęczin	rycerska	ędański	okr. sulmiński	
Małoszyce	rycerska	łęborski	wójt. lęborskie	
Małzewo	rycerska	tczewski	okr. sobowidzki	
Marzy	rycerska	świecki	okr. nowski	
Maszewko	rycerska	łęborski	wójt. lęborskie	
Maszewo Lęb	zakon krzyż.	łęborski	wójt. lęborskie	
Melnitz	zakon krzyż.	(z)	okr. kościerski	
Mezowo	klasztor w Żukowie	kartuski		przyp.
Miechucino	zakon krzyż.	kartuski	kom. mirachowskie	
Miedzno	zakon krzyż.	świecki	komt. świeckie	
Miedzno	rycerska	chojnicki	komt. tucholskie	
Mierzynko	rycerska	łęborski	wójt. lęborskie	
Mierzyno	rycerska	łęborski	wójt. lęborskie	
Miłwino	rycerska	morski	kom. mirachowskie	
Miłoszewo	zakon krzyż.	morski	kom. mirachowskie	
Minkowice	rycerska	morski	urz. rybicki pucki	
Mirachowo	zakon krzyż.	kartuski	kom. mirachowskie	
Miromin	rycerska	(z)	wójt. lęborskie	
Miszewko	rycerska	kartuski	okr. sulmiński	
Mokre	rycerska	chojnicki	komt. tucholskie	
Mrzezino	zakon krzyż.	morski	urz. rybicki pucki	
Mściszewice	rycerska	kartuski	kom. mirachowskie	przyp.
Nadole	klasztor w Żarnowcu	morski		

Nazwa osady	Właściciel-własność	Powiat	Krzyżacka jedn. admin.	Uwagi
Nakło	zakon krzyż.	kartuski	kom. mirachowskie	
Naniec	rycerska	morski	urz. rybicki pucki	
Nawcz	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Niepoczołowice	rycerska	morski	kom. mirachowskie	
Niesiołowice	rycerska	kartuski	kom. mirachowskie	
Nieznachowo	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Objezierze	rycerska	chojnicki	komt. człuchowskie	przyp.
Odargowo	klasztor w Żarnowcu	morski		
Odry	rycerska	chojnicki	komt. tucholskie	
Opalin	rycerska	łęborski	urz. rybicki pucki	
Oppursikow	rycerska	(z)	kom. mirachowskie	
Orle	zakon krzyż.	gdański	okr. sulmiński	
Orzech	rycerska	(z)	kom. mirachowskie	
Osiek	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	przyp.
Oslawa	zakon krzyż.	bytowski	prok. bytowska	
Dąbrowa				
O słonino	klasztor w Kartuzach	morski		
Osówko	zakon krzyż.	starogardzki	komt. świeckie	
Ostrowo	zakon krzyż.	morski	urz. rybicki pucki	
Ostróżki	rycerska	gdański	okr. sulmiński	
Otomin	zakon krzyż.	gdański	okr. sulmiński	
k/Szadółek				
Otomin	klasztor w Żukowie	kartuski		przyp.
Paczewo	rycerska	kartuski	kom. mirachowskie	
Pałubice	rycerska	kartuski	kom. mirachowskie	
Pałubin	rycerska	kościerski	okr. kiszewski	
Paraszyno	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Parsno	rycerska	(z)	wójt. łęborskie	
Parszczyce	rycerska	morski	urz. rybicki pucki	
Parszkowo	rycerska	morski	urz. rybicki pucki	
Perlinko	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Perlino	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Pępowo	rycerska	kartuski	okr. sulmiński	
Pętkowice	rycerska	morski	urz. rybicki pucki	
Piechowice	rycerska	kościerski	komt. tucholskie	
Piecki	rycerska	gdański	okr. sulmiński	
Płachty	rycerska	kościerski	okr. skarszewski	
Poblocie	rycerska	morski	kom. mirachowskie	przyp.
Poczernino	rycerska	morski	urz. rybicki pucki	przyp.
Podjazzy	rycerska	kartuski	kom. mirachowskie	
Pogorszewo	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Polchówko	rycerska	morski	urz. rybicki pucki	
Pol. Siciny	rycerska	(z)	komt. tucholskie	

Nazwa osady	Właściciel- własność	Powiat	Krzyżacka jedn. admin.	Uwagi
Połchowo	zakon krzyż.	morski	urz. rybicki pucki	przyp.
Prądzona	rycerska	chojnicki	komt. człuchowskie	
Prędzieszyn	rycerska	gdański	okr. sulmiński	
Prokowo	zakon krzyż.	kartuski	kom. mirachowskie	
Prsegarno	rycerska	(z)	okr. sulmiński	
Przebędowo	rycerska	łęborski	wójt. lęborskie	
Lęb.				
Przetoczyno	zakon krzyż.	morski	urz. rybicki pucki	
Przewóz	rycerska	kartuski	kom. mirachowskie	
Quarsin	rycerska	(z)	okr. kiszewski	
Radoszewo	rycerska	morski	urz. rybicki pucki	
Rąty	rycerska	kartuski	okr. kościerski	
Rengen	rycerska	(z)	okr. sobowidzki	
Ręboszewo	klasztor	kartuski		przyp.
	w Żukowie			
Rębowo	rycerska	gdański	okr. sulmiński	
Robakowo	rycerska	morski	urz. rybicki pucki	
Rotmanki	rycerska	gdański	okr. sulmiński	
Rozgórze	rycerska	łęborski	wójt. lęborskie	
Równe	rycerska	kościerski	okr. kiszewski	
Rutki	rycerska	kartuski	okr. sulmiński	
Rybienko	rycerska	łęborski	wójt. lęborskie	
Rzucewo	rycerska	morski	urz. rybicki pucki	
Salinko	zakon krzyż.	łęborski	wójt. lęborskie	
Sarbsk	rycerska	łęborski	wójt. lęborskie	
Sasino	rycerska	łęborski	wójt. lęborskie	
Siciny	rycerska	tucholski	komt. tucholskie	
Sielczno	zakon krzyż.	kartuski	kom. mirachowskie	
Siemirowice	rycerska	łęborski	wójt. lęborskie	
Sierosławek	zakon krzyż.	świecki	komt. świeckie	
Sitno	klasztor	kartuski		przyp.
	w Żukowie			
Słajkowo	rycerska	łęborski	wójt. lęborskie	
Sławki	rycerska	kartuski	okr. kościerski	
Słuszewo	rycerska	łęborski	wójt. lęborskie	
Smażyno	zakon krzyż.	morski	kom. mirachowskie	
Smęgorzyn	rycerska	kartuski	okr. sulmiński	
Sobącz	rycerska	kościerski	okr. kiszewski	
Sobieszewo	zakon krzyż.	gdański	okr. sulmiński	
Solchow	rycerska	(z)	wójt. lęborskie	
Somonino	rycerska	kartuski	okr. kościerski	
Sopieszyno	rycerska	morski	urz. rybicki pucki	
Splawie	rycerska	świecki	komt. świeckie	
Starbienino	rycerska	łęborski	wójt. lęborskie	
Stężyca	zakon krzyż.	kartuski	okr. kościerski	
Stężyca	rycerska	kartuski	kom. mirachowskie	
Szlach.				

Nazwa osady	Właściciel-własność	Powiat	Krzyżacka jedn. admin.	Uwagi
Straszyn	rycerska	gdański	okr. sulmiński	
Strellin	rycerska	(z)	okr. sulmiński	
Strzebielino	rycerska	morski	kom. mirachowskie	
Strzelećino	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Strzepcz	zakon krzyż.	morski	kom. mirachowskie	
Studzienice	rycerska	bytowski	prok. bytowska	
Styskowitz	rycerska	(z)	kom. mirachowskie	przyp.
Sulicice	rycerska	morski	urz. rybicki pucki	
Sumin	rycerska	(z)	okr. sobowidzki	
Swincz	rycerska	gdański	okr. sulmiński	
Sylistry	rycerska	(z)	komt. tucholskie	
Szczenurze	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Szpegawsk	rycerska	starogardzki	okr. sobowidzki	
Szumles	rycerska	kościerski	okr. skarszewski	
Śmiechowo	rycerska	morski	urz. rybicki pucki	
Świchowo	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Świchówko	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Świecino	klasztor w Żarnowcu	morski		
Świetlino	zakon krzyż.	łęborski	wójt. łęborskie	
Tawęcino	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Tłuczewo	zakon krzyż.	morski	kom. mirachowskie	
Trzcina	rycerska	starogardzki	okr. sobowidzki	
Tuchlino	rycerska	kartuski	kom. mirachowskie	przyp.
Tupadły	zakon krzyż.	morski	urz. rybicki pucki	
Tuszki	zakon krzyż.	kościerski	kom. mirachowskie	
Udzież	rycerska	świecki	okr. nowski	
Ulinia	zakon krzyż.	łęborski	wójt. łęborskie	
Unieszyno	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Ustarbowo	rycerska	morski	urz. rybicki pucki	
Węcimierz	rycerska	tczewski	okr. sobowidzki	
Warcz	rycerska	gdański	okr. sulmiński	
Warzenko	rycerska	kartuski	okr. sulmiński	
Warzewo	rycerska	morski	urz. rybicki pucki	
Wełpin	rycerska	tucholski	komt. tucholskie	
Wery	rycerska	świecki	komt. świeckie	
Wicko	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Wiczlino	rycerska	morski	okr. sulmiński	
Wiec Stary	rycerska	kościerski	okr. skarszewski	
Wielistowo	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Witoradz	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Wrzeście	zakon krzyż	łęborski	wójt. łęborskie	
Wrześcienko	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Wyczechowo	rycerska	kartuski	okr.kościerski	
Wysoka	rycerska	(z)	urz. rybicki pucki	
Wyspowo	zakon krzyż.	morski	urz. rybicki pucki	
Wyszecino	rycerska	morski	kom. mirachowskie	przyp.

Nazwa osady	Właściciel- własność	Powiat	Krzyżacka jedn. admin.	Uwagi
Zagórze	zakon krzyż.	morski	urz. rybicki pucki	przyp.
Zakrzewo	rycerska	morski	kom. mirachowskie	
Zalesie	rycerska	tucholski	komt. tucholskie	
Zalesie	rycerska	świecki	komt. świeckie	
Szlach.				
Zamarte	rycerska	tucholski	komt. tucholskie	przyp.
Zawada	rycerska	świecki	komt. świeckie	
Zawory	klasztor w Żukowie	kartuski		
Zirzewno	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Zdunowiec	rycerska	kartuski	kom. mirachowskie	
Zgorzałe	rycerska	kartuski	okr. kościerski	przyp.
Zossno	rycerska	(z)	komt. człuchowskie	
Zwartowo	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Zwartówko	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Zwierzynek	rycerska	tczewski	okr. sobowidzki	
Zychce	rycerska	chojnicki	komt. człuchowskie	przyp.
Żakowo	zakon krzyż.	kartuski	kom. mirachowskie	
Żelazno	rycerska	łęborski	wójt. łęborskie	
Żelewo	rycerska	morski	urz. rybicki pucki	
Żuromino	rycerska	kartuski	kom. mirachowskie	

ПОСЕЛЕНИЯ С ПОЛЬСКИМ ПРАВОМ НА ГДАНЬСКОМ ПОМОРЬЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XV ВЕКА

РЕЗЮМЕ

Настоящая карта является обзорной и стремится представить пределы и количество поселений с польским правом на Гданьском Поморье в первой половине XV века, то есть в упадочный период господства крестоносцев на этих землях. Карта создаёт основания для ретроспективных выводов относящихся к проблеме поселения, а именно выводов о формах поморских деревень. Поселения, сохранившие вплоть до половины XV века польское право не прошли полностью (или прошли частично) в период господства Тевтонского Ордена процесса изменений, связанных с принятием немецкого права. Этот факт мог найти отражение в сохранении прежних форм селений. С другой стороны, эти селения свидетельствуют о постоянстве и пределах польского элемента в поморском поселении, выдержавшего в значительной мере период господства крестоносцев.

Первоисточником для карты является главным образом, неопубликованная „Книга Гданьского Командорства” с начала XV века находящаяся в Воеводском Государственном Архиве в Гданьске, а также издательства Крамера, Вегнера, Панского и Тёппена. Использована также часть существующих уже разработок этого вопроса, как труды Хирша, Лорентца и Гурского а в особенности Касиского. Работы последнего, в значительной степени обремененные националистическими тенденциями, использованы критически.

Выделены поселения, принадлежащие к трем родам собственности: 1) поселения, составляющие собственность Тевтонского Ордена, 2) поселения, являющиеся рыцарской собственностью и 3) поселения, являющиеся собственностью церковных учреждений (главным образом монастырей и влоцлавского епископства).

Поселения с польским правом, находящиеся в руках Тевтонского Ордена, составляли крестьянские деревни. В связи с общей переменой в поселенческих отношениях Гданьского Поморья, связанной с развитием товарно-денежного хозяйства, Орден ввел в них в значительной степени денежную ренту, оставляя впрочем без изменений прежний строй (напр. судопроизводство) и, несомненно, расположение земель. В целом в рассматриваемый период в руках Тевтонского Ордена находится 58 деревень с польским правом, главным образом в северо-западной части Гданьского Поморья это составляет около 18% всех деревень, находящихся во владении Тевтонского Ордена.

Среди роцарских поселений находятся поселения: 1) владелец которых имеет польское право и сам обрабатывает землю, 2) владелец и его подданные крестьяне имеют польское право и 3) владелец имеет польское право, а крестьяне

яне — немецкое. Для исследования поселения важнейшими являются поселения первой и второй категории, так как в поселениях, в которых крестьяне получили немецкое право, могли произойти существенные изменения. В целом насчитывается 244 рыцарские поселения с польским правом, из которых 40 охватывает также крестьянские деревни с польским правом, а 32 — крестьянские деревни с немецким правом (минимальные цифры). Рыцарские поселения с польским правом находятся главным образом на территории северного, западного и центрального Поморья и составляют почти 43% всех роцарских поселений.

Крестьянские деревни с польским правом, являющиеся собственностью церковных учреждений, выступают в небольшом количестве (21 поселение, около 12% всех церковных поселений). Они являются главным образом собственностью монастырей в Жарновце и Жукове, расположенных также в северной части Поморья.

К комментарию прилагается перечень всех местностей с польским правом на Гданьском Поморье. В первой части селения приводятся согласно с орденским административным делением и по отдельным родам собственности, во второй части — в алфавитном порядке, с указанием их принадлежности к уездам в 1954 г.

SETTLEMENTS UNDER POLISH LAW IN POMORZE GDAŃSKIE
IN FIRST HALF OF 15TH CENTURY

SUMMARY

This map attempts to give the number and extent of the settlements based on Polish law in Pomorze Gdańskie in the first half of the 15th century, that is, when the domination of the Teutonic Knights in this area was on the decline. With this map we are able to reconstruct certain aspects of these settlements, and, in this particular case, the shape of the villages in Pomorze. Those settlements which up to the middle of the 15th century, that is during the time of the Teutonic Knights, still maintained Polish laws, did not undergo (or if so, only partly) those changes which were connected with the adoption of German law. For example, the old lay-out of the settlement was preserved. Moreover, these settlements show that Polish characteristics were still very strong in the Pomorze village, and that they persisted even during the domination of the Teutonic Knights.

The main source of this map is the unpublished „Księga komturstwa gdańskiego” (land register kept by the Teutonic Knights in Gdańsk), dating from the beginning of the 15th century, which is in the Voivodship State Archivum in Gdańsk, as well as publications by Cramer, Wegner, Panske and Toeppen. All the other available works on this subject were also used as sources, such as those of Hirsch, Lorentz and Górski, and, in particular, Kasiske. The works of this latter author, which unfortunately are spoiled by nationalist tendencies, were approached with a certain amount of reservation.

Settlements belonging to three different kinds of owners have been distinguished — 1) settlements forming the property of the Teutonic Order, 2) settlements forming the property of the gentry, and 3) settlements belonging to Church institutions (mainly cloisters and the Bishopric of Włocławek).

Those settlements with Polish laws which belonged to the Teutonic Order comprised peasant villages. In connection with the general changes taking place in the Pomorze Gdańskie as a result of the development of a money economy, the Teutonic Order to a large extent introduced the principle that the feu duties be paid in money, although it left other aspects of the social system unchanged (as, for instance, jurisdiction), as well as the division of land. Altogether in this period the Teutonic Order possessed 58 peasant villages with Polish laws, mostly on the north west of the Pomorze Gdańskie area. These constituted about 18 per cent of all the villages forming the property of the Teutonic Order in Pomorze.

Among the settlements belonging to the gentry the following types of settlements occur — 1) those whose owner was subject to Polish laws and himself cultivated the soil, 2) those where both the owner and the peasants under him were subject to Polish laws, and 3) where the owner was subject to Polish law, and the peasants to German law. As far as research into these settlements is concerned, the most important settlements are

those which come under categories 1) and 2), since in category 3), where the peasants were given German laws, important changes may have taken place. Altogether there were 244 settlements belonging to the gentry subject to Polish law, of which 40 also included peasant villages with Polish laws, and 32 included peasant villages with German laws. Settlements belonging to the gentry subject to Polish laws were situated mostly in northern, western, and central Pomorze, and constituted 43 per cent of all the settlements owned by the gentry.

Peasant villages with Polish laws, constituting Church property, totalled only 21 settlements (approximately 12 per cent of all the Church settlements). These settlements were principally the property of cloisters in Żarnowiec and Żukowo, also situated in the northern part of Pomorze.

A list of all the places with Polish laws in Pomorze Gdańskie has been appended to the commentary. In the first part, the settlements are given according to the Teutonic administrative division, as well as according to the various types of possession, whereas in the second part the settlements are given in alphabetical order, while the district they belong to is also given, according to 1954 administrative divisions.

Państwowe
Wydawnictwo Naukowe

Redaktor Techniczny
Stanisława Kalińska

Wydanie pierwsze. Nakład
1500 + 169 egz. Ark. wyd. 21,5,
druk. 14,5. Papier druk. sat.
III kl. 80 g B1. Oddano do
składu 20. IX. 55. Podpisano do
druku 5. III. 56. Druk ukoń-
czono w marcu 1956 r. Zamó-
wienie 1055/55, F-6-2681
Cena zł 31,45.

Wrocławska Drukarnia
Naukowa

From which... with... to... of... the...
... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

oprac. Maria Kielciewska-Zaleska

**MAPA KSZTAŁTÓW WSI
POMORZA GDAŃSKIEGO
WZMIANKOWANYCH W KOŃCU XV W.**

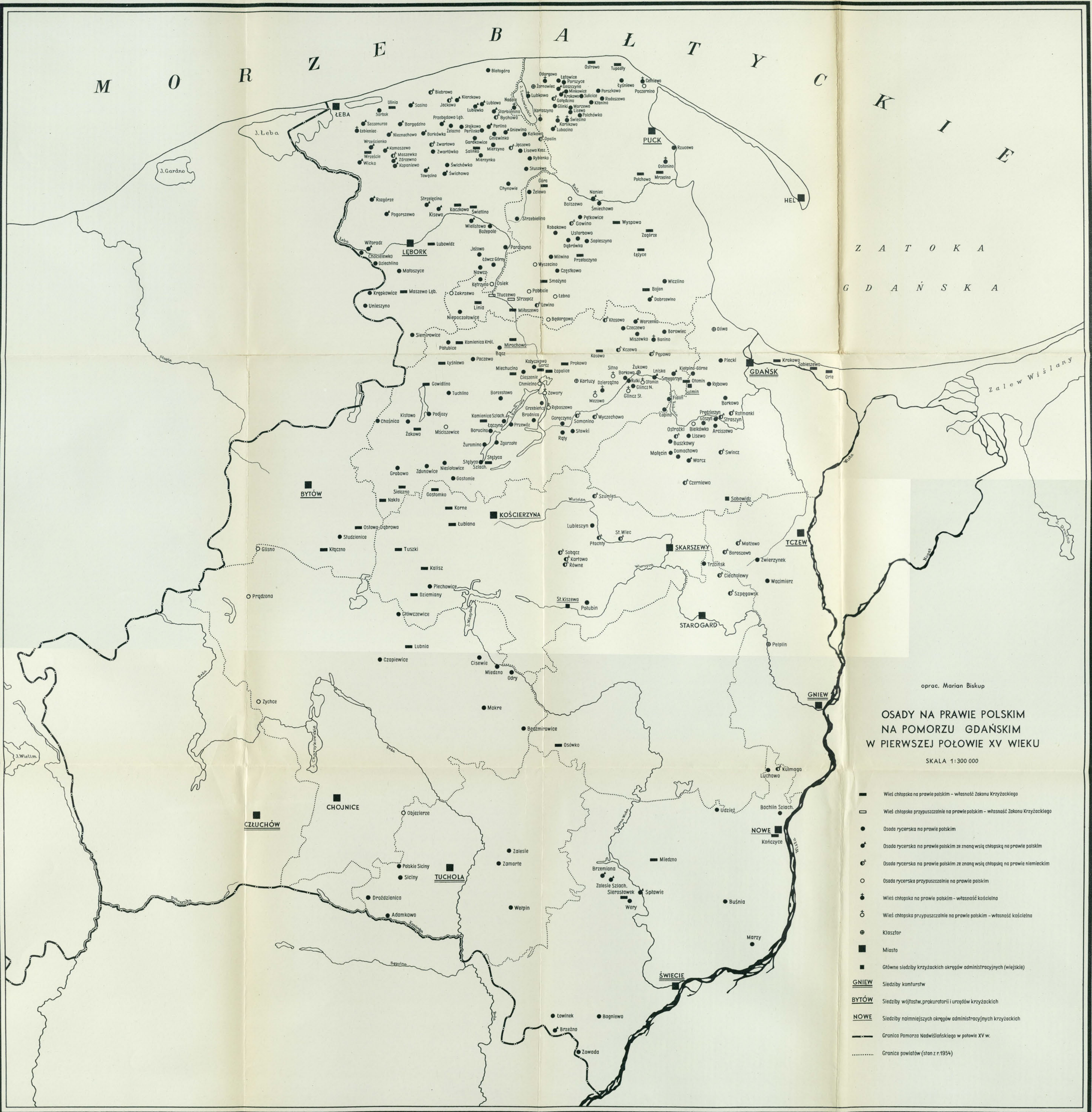
na podstawie map katastralnych z XIX w.
i map topograficznych

1:300 000

- W XVI w. wieś liczyła łanów:
poniżej 20
od 20 powyżej do 60
- Owalnice małe, mniej regularne i duże o rozplanowaniu regularnych wsi lokacyjnych – rzędownic
  - „ o placu prostokątnym na mapie katastralnej
  - „ o placu owalnym i zbliżonym doń na mapie katastralnej
  - „ o placu dostosowanym do topografii „ „
  - △ Wies o placu rozdrożnym, trójkątnym
  - = Ulicówka – zabudowa dwustronna o rozmiarach na ogół małym stopniu regularności
  - ≡ Ulicówka rozwinięta wzdłuż dróg równoległych lub bocznych
  - ≡ Wies placowa-ulicowa – plac powiązany z rozwinięciem się dróg lub poszerzeniem ulicy
  - ≡ Ulicówka rozwinięta z jądrem placowym, forma przejściowa do wsi wielodrogowej
  - ≡ Wies wielodrogowa – zabudowa wzdłuż sieci kilku dróg
  - ≡ Wies wielodrożnicza – beztędna zabudowa zwarta
  - Wies o planie nieregularnym dostosowanym do rzeźby
  - Rzędówki bagienne
  - Folwarki
  - × Osady rozparcelowane w XIX i XX w.
  - Zasięg lasów przy końcu XV w. wg Śląskiego
  - ⊙ Siedziby klasztorów
  - Miasta
  - Granica Pomorza Gdańskiego w poł. XV w.
  - Granice powiatów (stan z r. 1954)
  - Zasięg zmian wprowadzonych przez urbanizację w XX w.
- Kolor czerwony oznacza osady na prawie polskim w XV w.
Kolor czarny oznacza osady na prawie niemieckim i osady o niestandardnym prawie

M O R Z E B A L T Y C K I E

Z A T O K A
G D A Ń S K A

oprac. Marian Biskup

OSADY NA PRAWIE POLSKIM
NA POMORZU GDAŃSKIM
W PIERWSZEJ POŁOWIE XV WIEKU

SKALA 1:300 000

- Wsie chłopska na prawie polskim - własność Zakonu Krzyżackiego
- Wsie chłopska przypuszczalnie na prawie polskim - własność Zakonu Krzyżackiego
- Osada rycerska na prawie polskim
- ⊙ Osada rycerska na prawie polskim ze znanej wsi chłopskiej na prawie polskim
- ⊕ Osada rycerska na prawie polskim ze znanej wsi chłopskiej na prawie niemieckim
- Osada rycerska przypuszczalnie na prawie polskim
- ⊙ Wsie chłopska na prawie polskim - własność kościelna
- ⊙ Wsie chłopska przypuszczalnie na prawie polskim - własność kościelna
- ⊙ Klasztor
- Miasto
- Głównie siedziby krzyżackich okręgów administracyjnych (wiejskie)
- GNIEW** Siedziby komturstw
- BYTÓW** Siedziby wojtostw, prokuratorii i urzędów krzyżackich
- NOWE** Siedziby najmniejszych okręgów administracyjnych krzyżackich
- Granica Pomorza Nadwiślańskiego w połowie XV w.
- ..... Granice powiatów (stan z r. 1954)

OSADNICTWO OD XII DO XV W.
NA TLE GLEB

oprac. Maria Kielczewska Zaleska
1:300 000

- ⊙ grody i ośrodki miejskie XII i XIII w.
- ⊙ miasta założone w XIV w.
- osady wzmiankowane w XII i XIII w.
- osady " w XIV w.
- osady " w XV w.
- † siedziby klasztorów

- ▨ łąki
- ▩ gleby bardzo urodzajne
- ▧ gleby urodzajne
- ▦ gleby małourodzajne
- ▤ gleby nieurodzajne

Cena zł 31,45